

LIMES
PLUS

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

**NACIONALIZACIJA
KONFISKACIJA
RESTITUCIJA**

HESPERIA*edu*

ISSN 1820-0869

Broj 2/2014

Naučna redakcija:

*Ivo GOLDSTEIN, Erick GORDI,
Egidio IVETIC, Dušan JANJIĆ,
Predrag MATVEJEVIĆ, Anđelka
MIHAJLOV, Aleksandar MIRKOVIĆ,
Vuk OGNJANOVIĆ, Darko
TANASKOVIĆ, Predrag SIMIĆ,
Christine SINAPI, Aleksandra
STUPAR, Josip VRANDEČIĆ*

**Projekat NACIONALIZACIJA,
KONFISKACIJA, RESTITUCIJA
pomogli: Ministarstvo prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja i Grad
Beograd, Sekretarijat za finansije**

Izdavač

HESPERIAedu

Beograd, Francuska 14
E-mail: h.edu@eunet.rs
www.limesplus.rs; www.hedu.biz
www.komunikacija.org

Za izdavača

Zorica STABLOVIĆ BULAJIĆ

Tematski broj objavljen u saradnji
sa: *NBI Istraživačkim centrom za
društvene nauke i umetnost i
Naučnim društvom za istoriju
zdravstvene kulture*

Odgovorni urednik

Nikola SAMARDŽIĆ

Izvršna redakcija:

*Haris DAJČ, Aleksa DMITROVIĆ
Zorica STABLOVIĆ BULAJIĆ,
Maja VASILJEVIĆ (sekretar),
Alenka ZDEŠAR ČIRILOVIĆ*

Tehnički urednik

Predrag Knežević

Lektorka

Sonja Mićunović

Prodaja i pretplata

h.edu@eunet.rs; +381 11 72 46 023

Štampa

Instant system, Beograd

AUTORI:

Vesna S. ALEKSIĆ – Institut ekonomskih nauka,
Beograd

Herbert BLOCK – World Jewish Restitution
Organization, American Jewish Joint
Distribution Committee

Ivan ČEREŠNJEŠ – World Jewish Restitution
Organization, Hebrew University, Jerusalem

Haris DAJČ – Univerzitet u Beogradu, Filozofski
fakultet

Nachliel DISON, World Jewish Restitution Organization

Wesley A. FISHER – Conference on Jewish Material
Claims Against Germany and World Jewish
Restitution Organization

Evan HOCHBERG – Conference on Jewish Material
Claims Against Germany and World Jewish
Restitution Organization

Hannah M. LESSING – National Fund of the Republic
of Austria for Victims of National Socialism

Stevan LILIĆ – Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet
Slobodanka POPOVIĆ – advokat

Ognjen RADONJIĆ – Univerzitet u Beogradu,
Filozofski fakultet

Mirjana ROTER BLAGOJEVIĆ – Univerzitet u
Beogradu, Arhitektonski fakultet

Nikola SAMARDŽIĆ – Univerzitet u Beogradu,
Filozofski fakultet

Nikola ŠUICA – Univerzitet umetnosti u Beogradu,
Fakultet likovnih umetnosti

Photini TOMAI-CONSTANTOPOULOU – Hellenic
Ministry of Foreign Affairs, Athens

Maja VASILJEVIĆ – Univerzitet u Beogradu, Filozofski
fakultet

Miodrag ZEC – Univerzitet u Beogradu, Filozofski
fakultet

CIP - Каталогизacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд
32

LIMES plus : časopis za društvene i humanističke nauke /
odgovorni urednik Nikola Samardžić. - 2004, br. 1- . - Beograd :
Hesperia edu, 2004- (Beograd : Instant system). - 24 cm

Tri puta godišnje
ISSN 1820-0869 = Limes plus
COBISS.SR-ID 114047756

Deo I – Novi idejni i moralni KONSENZUS

- 7 Nikola SAMARDŽIĆ: Nacionalizacija, konfiskacija i restitucija: Istorijska, pravna i politička pitanja
- INTERVJU** 25 Strahinja SEKULIĆ: Od restitucije koristi za građane ali i za državu

Deo II – Vladavina prava i TRANZICIJA

- 31 Ognjen RADONJIĆ i Miodrag ZEC: Chasing Its Own Tail for Seven Decades: The Serbian Quest for Self-Reformation
- 45 Mirjana ROTER BLAGOJEVIĆ: The Impact of the Restitution on the Preservation of Cultural and Architectural Heritage and the Urban Development of Modern Belgrade
- 57 Wesley A. FISHER: Restitution of Art, Judaica, and Other Cultural Property Plundered in Serbia During World War II
- 67 Photini TOMAI-CONSTANTOPOULOU: Property of Jewish Greeks in Context of the Holocaust: Legal Status, German Occupation and Post War, Restitution and Memory
- 77 Hannah M. LESSING: Belated Justice – Experiences with Restitution in Austria
- 87 Herbert BLOCK, Nachiel DISON, Wesley A. FISHER, Evan HOCHBERG and Ivan ČEREŠNJEŠ: Restitution in Serbia, February 2014

Deo III – Rekapitulacija sećanja: POSLEDICE i obeštećenja

- 109 Vesna S. ALEKSIĆ: Sudbina jevrejskog kapitala tokom nemačke okupacije Srbije 1941–1944
- 123 Nikola ŠUICA: Preuzeta i izmenjena zdanja jevrejskog vlasništva u Beogradu
- 139 Haris DAJČ i Maja VASILJEVIĆ: „Kretanje” nepokretne imovine beogradskih Jevreja kao posledica Holokausta
- 155 Stevan LILIĆ i Slobodanka POPOVIĆ: Posledice nepriznavanja svojstva korisnika oduzete imovine i/ili obeštećenja
- 161 World Jewish Restitution Organization: Position Paper on Restitution in Former Yugoslavia
- 173 Uputstvo za autore
- 175 Notes for Contributors

LIMES
PLUS

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

**NACIONALIZACIJA
KONFISKACIJA
RESTITUCIJA**

Deo I

**Novi idejni i moralni
KONSENZUS**

NACIONALIZACIJA, KONFISKACIJA I RESTITUCIJA: Istorijska, pravna i politička pitanja*

Originalni naučni članak /
Original scientific article

Nikola SAMARDŽIĆ
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

Konfiskacijom i nacionalizacijom korenito su izmenjeni struktura vlasništva i pravni odnosi. Obračun s prethodnim političkim sistemom podrazumevao je obračun s političkim, kulturnim i moralnim uticajem uspešnih urbanih i ruralnih društvenih krugova. Još u poslednjim ratnim danima istovremeno je počeo da se uzdiže nov upravljajući sloj, koji je ulazio u tuđe vile, kuće, stanove i najdublju zatečenu intimu prethodnih vlasnika, i takva nova klasa je postepeno preuzimala društvenu funkciju i životni stil one poražene. Vremenom je štaviše uspostavljen delimičan konsenzus pobednika i poraženih, koji su sve očiglednije mirno koegzistirali, naročito od početaka otvaranja granica i prodora zapadnih uticaja, pošto se vladajuća struktura suočavala s katastrofalnim ishodima posleratne tranzicije i ekonomske politike. Međutim, od kraja šezdesetih intelektualci su sve otvorenije osporavali Titov poredak i sistem vrednosti, ali sa ekstremno levih ili s nacionalističkih pozicija, tražeći više komunizma i manje ekonomskih sloboda. Time je trajno uništen opšti jugoslovenski konsenzus o demokratiji, vladavini prava i tranziciji. Neuspeh u uspostavljanju takvog političkog, kulturnog i etičkog konsenzusa jedno je od mogućih tumačenja nasilne prirode jugoslovenske dezintegracije.

Ključne reči: restitucija, Jevreji, Holokaust, konfiskacija, nacionalizacija, Istočna Evropa, SFR Jugoslavija, Srbija, istorija, prava

* Rad je rezultat istraživanja na projektu *Modernizacija Zapadnog Balkana* (177009) koji se realizuje uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Okupacija, Holokaust i posleratni poredak: Uvodni osvrt

NOVI BALKANOLOŠKI INSTITUT, AGENCIJA ZA restituciju Republike Srbije i Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, u saradnji s Filozofskim i Arhitektonskim fakultetom Univerziteta u Beogradu, pokrenuli su stalnu međunarodnu konferenciju *Nacionalizacija, konfiskacija i restitucija*.¹ Uvodna konferencija, održana 25. i 26. februara 2014. u Beogradu, postavila je najširi okvir istraživanja i moguće javne rasprave: *Nacionalizacija, konfiskacija i restitucija. Istorijska, pravna i politička pitanja*. Konferenciju su podržale ambasade Izraela i SAD, Delegacija Evropske unije u Srbiji, Savez jevrejskih opština Srbije i Uprava Grada Beograda.²

Prva konferencija otvorila je najvažnija pitanja koja se odnose na posebnost procesa koji su se odigrali u toku nacističke okupacije i rasparčavanja Jugoslavije, potom i uspostavljanja komunističke vlasti. Proces je otvorio složena pravna i moralna pitanja. Početna ideja stalne konferencije bila je da se prošlost i budućnost svojinskih odnosa razmatra i u kontekstu totalitarizma, Holokausta i kvislinške kolaboracije, pravnog nasilja i političkih progona.

U jugoslovenskoj i srpskoj istoriji je diskontinuitet u vlasničkim odnosima nastupio nacističkom okupacijom 1941. Diskontinuitet istorijskih procesa nastupio je pre svega u kontekstu Holokausta koji je narušio sve ljudske vrednosti i norme, a odnosio se i na imovinu Jevreja, reflektujući sve stvarne individualne i kolektivne osobine svake sredine u kojoj se odvijao, i svake sredine koja je bila svesna Holokausta i njegove suštine. Razmere, posledice i dugoročne poruke Holokausta sugerišu pomeranje procesa koji se razmatra u svetlosti nacionalizacije, konfiskacije i restitucije upravo na „nultu godinu”, 1941, u kojoj je počeo Drugi

1 Stalna konferencija i ovaj rad nastali su u realizaciji projekta Ministarstva za prosvetu i nauku Republike Srbije *Modernizacija Zapadnog Balkana* (177009)/Standing conference and this article were developed as a part of the project *Modernization of Western Balkans* (177009), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

2 Dugujemo zahvalnost Njihovim Ekselencijama Josifu Leviju (Yossef Levy), ambasadoru Izraela, Majklu Devenportu (Michael Davenport), Šefu delegacije EU u Srbiji, Majklu Kirbiju (Michael Kirby), ambasadoru SAD, Gordonu Dugudu (Gordon Duguid), zameniku šefu misije Ambasade SAD u Beogradu, Elizabet M. Grekon (Elizabeth M. Gracon), šefici Konzularne službe Ambasade SAD u Beogradu, Daglasu Dejvidsonu (Douglas Davidson), specijalnom izaslaniku američkog Stejt Departmana za pitanja Holokausta, Ivanu Čerešnješju (Hebrew University, World Jewish Restitution Organization, Izrael) i Siniši Malom, gradonačelniku Beograda.

svetski rat na teritoriji Kraljevine Jugoslavije. Dezintegracijom jugoslovenske zajednice tada je nastupio jasan diskontinuitet u istorijsko-pravnom smislu. Mada je život u izvesnim pojedinostima nastavljao da se odvija prethodnim tokovima, diskontinuitet se odnosio na sve vidove stvarnosti. Značajno su poremećeni imovinsko-pravni odnosi, uništen je ogroman broj ljudskih života, zajedno s nepokretnom i ostalom imovinom, krenule su pojedinačne i masovne migracije, i započet nacistički holokaust u sredinama naseljenim Jevrejima (inače Jugoslavija je bila jedna od evropskih država s najmanjim procentom Jevreja). Srbija je podeljena na okupacione zone Nemačke (centralni deo, Banat), Mađarske (Bačka, Baranja), Bugarske (delovi južne Srbije) i Italije (Kosovo i Metohija).

Dezintegracija Jugoslavije i Srbije na početku Drugog svetskog rata dodatno je učinila složenim pravno, istorijsko ili etičko suočavanje s procesima koje je pratilo oduzimanje imovine. U zemljišno-posedovnim odnosima zavladao su bezakonje, otimačina i revanšizam. Poništen je niz mera jugoslovenske agrarne reforme i nasilno promenjena agrarno-posedovna struktura zemljišta, naročito u multietničkim sredinama. To je podrazumevalo proterivanje i razvlašćivanje pre svega dobrovoljaca i optanata naseljenih posle 1918. godine na područjima Vojvodine i Kosova. Kako bi se „konačno rešilo jevrejsko pitanje” nacisti su u okupiranoj Srbiji Jevrejima otimali i pljenili imovinu, deportovali ih i masovno likvidirali.³

U celoj Istočnoj Evropi, uključujući Jugoslaviju, poraz nacista i kvislinga nije doneo stvarno, potpuno oslobođenje, pre svega u svetlosti ideala fundamentalnih sloboda.⁴ Drugi svetski rat nastupio je u agresiji totalitarizma, ali totalitarizam nije poražen pobedom Saveznika. U prvim posleratnim godinama, 1945–1948, moglo je postati očigledno da je pakt nacističke Nemačke i Sovjetskog Saveza iz 1939. bio paradigma, a ne Staljinov incident, koju je počela da živi Istočna Evropa pod sovjetskom okupacijom i prvim satelitskim režimima. O tome je izričito svedočila sudbina Litvanije, Latvije i Estonije.

³ Kolaboracija s nacistima, domaći antisemitizam, ali i pojedinačni primeri zaštite sugrađana Jevreja, ostali su u senci dominantnih narativa ideološki motivisane istoriografije čija je tranzicija, u toku poslednje tri decenije, od kulta komunističkog projekta i poretka, preko kulta ravnogorskog pokreta, do aktuelnog nedićevskog kulta, samo naizgled paradoksalna.

⁴ Američki predsednik Frenklin D. Ruzvelt (Franklin D. Roosevelt) je, u čuvenom govoru "Four Freedoms" 6. januara 1941, predložio fundamentalne slobode koje bi narodi "svuda u svetu" trebalo da uživaju, slobode govora, veroispovesti, slobode od bede i od straha. Rimskim ugovorima 1957. definisane su "četiri slobode": kretanja i razmene ljudi, roba, usluga i finansijskog kapitala kao vrednosni okvir evropskog ujedinjenja.

Druga Jugoslavija se u toku prvih godina nakon oslobođenja najbrže sovjetizovala. Kolektivizacija, nacionalizacija i militarizacija posleratne Jugoslavije mogu se delimično objasniti specifičnostima socijalističke revolucije, predratnih i ratnih političkih i nacionalnih obračuna, i samih ratnih operacija 1944. i 1945. Pošto se u Jugoslaviji nisu zadržale sovjetske trupe kao u ostalim državama istočne Evrope, nova komunistička vlast raspolagala je naročitim i neposrednim legitimizmom u procesu odlučivanja. Njene stavove je verovatno determinisalo geografsko i socijalno poreklo pripadnika nove elite.

Nakon ratnih trauma nastupile su posleratne. Nova, komunistička Jugoslavija (od 1946. Federativna Narodna Republika), pokrenula je progone na političkoj, ideološkoj ili ličnoj osnovi. Nebriga o jevrejskoj imovini, ili nastavak otimanja jevrejske imovine (docnije i zvanični odnos prema Izraelu) dopuštaju pretpostavku o tihom nastavku Holokausta. Druga Jugoslavija proklamovala je: „besklasno socijalističko društvo”, „eksproprijaciju eksproprijatora”, „narodni kolektivizam” i dominaciju „opštenarodne” svojine. Preuzela je sve objekte i ostalu imovinu Kraljevine Jugoslavije, i započela obračun s privatnom imovinom. Država je prisvojila: železnice, brodove, pošte, fabrike duvana, tešku industriju, rudnike, električne centrale, banke i finansije, rezerve zlata, itd. Veliki deo imovine Kraljevine Jugoslavije (preduzeća, fabrike, postrojenja, oprema, zemljišta i druge nekretnine), bio je u privatnom vlasništvu, često sa znatnim udelom stranog kapitala, i država ga nije mogla preuzeti putem sukcesije. Zato je doneta politička odluka da se imovina nacionalizuje, zapravo etatizuje primenom novih zakona i po proceduri koju je država sama propisala.

Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji (*Službeni glasnik NRS 39/45 i 4/46*), koji se sprovodio do 1950, razvlastio je ideološke i političke gubitnike, i nagradio ratne žrtve i ratne pobednike. Narodna Republika Srbija je 1947. donela Zakon o likvidaciji agrarne reforme koja se primenjivala do 6. aprila 1941. godine na velikim posedima u Vojvodini. Agrarna reforma bila je jedan od procesa sovjetizacije kojim je Druga Jugoslavija preuzela prvenstvo nad svim ostalim državama sovjetskog lagersa. Sličnu radikalnu eksproprijaciju sprovele su samo još Albanija i Bugarska.

Nakon Drugog svetskog rata konfiskacijom se prinudno oduzimala, bez naknade, u korist države i vladajuće strukture, celokupna imovina (potpuna konfiskacija), ili određeni deo imovine. Konfiskacija se načelno pozivala na presude za počinjena krivična dela. Pored imovine, konfiskacijom su obuhvaćena i

10 | sva imovinska prava. Konfiskacija je bila specifična jer se nije izricala samo kao

sporedna krivična sankcija, nego se odnosila i na određene kategorije građanstva, utvrđene pripisima opšteg karaktera, i bez vođenja krivičnog postupka. Odluke o konfiskaciji imovine donosili su ne samo sudovi nego i upravni organi.

Veliki deo privatne imovine prešao je konfiskacijom u državnu svojinu, posebno u sferi tzv. narodne privrede, i ta je mera bila obimnija od nacionalizacije. Već prema rezultatima popisa iz 1945, u svojini države se nalazilo 82% industrije, od čega je 55% oduzeto konfiskacijom, a 27% je bilo stavljeno pod sekvestar, zatim najveći deo banaka, i skoro kompletna trgovina na veliko. Konfiskacija se obavljala primenom Zakona o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije od 9. juna 1945. i na osnovu drugih propisa. U mnogim zakonima utvrđena su krivična dela za koja je predviđeno izricanje kazne konfiskacije imovine. Konfiskovana je, i prešla u državnu svojinu, i sva imovina Nemačkog Rajha i njegovih državljana, a takođe i imovina procesuiranih ratnih zločinaca i njihovih pomagača. Licima nemačke narodnosti konfiskovana je celokupna imovina sa izuzetkom onih koji su se distancirali od fašizma ili bili na strani NOB-a. Pod udar ove Odluke došli su oni državljani Jugoslavije nemačke narodnosti koji su se pod okupacijom deklarirali ili važili kao Nemci, bez obzira da li su pre rata kao takvi istupali ili su važili kao asimilirani Hrvati, Slovenci ili Srbi.

Pitanje „Dunavskih Švaba” naročito je osetljivo i u svetlosti opšteg postupanja Srbije prema manjinama. Prilikom prodora snaga komunističkih partizana i sovjetskih trupa u oktobru 1944. ponovile su se scene iz aprila 1941, samo sa suprotim akterima. Nemci su postali žrtve stihijskih pljački, silovanja, egzekucija i hapšenja. Prema podacima OZNE, u tom periodu je likvidirano 9.668 ljudi, od toga 6.763 Nemaca. Zavedena je Vojna uprava 17. oktobra 1944. Odluka o konfiskaciji celokupne imovine Podunavskih Švaba doneta je 21. novembra 1944. Do sredine 1945. celo nemačko stanovništvo zatvoreno je u logore. Logori su otvarani u selima, tako što bi se deo njih (ili cela) ogradio žicom i pretvorio u prostor za logorisanje. Uslovi su bili veoma loši, a logori prenaseljeni. Deca su bila odvojena od roditelja. Nakon epidemije tifusa sredinom 1946, deca su izdvojena iz logora i prebačena u domove širom Jugoslavije. Tamo im je pružena nega, ali su izložena pritisku odricanja od nacionalnog identiteta. Od 1947. uslovi u logorima su delimično unapređeni. Počelo je da se olakšava bežanje u inostranstvo – logoraši su prebacivani u logore bliže granici i ukidale su se noćne straže. Preostali logoraši su pušteni na uslovnu slobodu do marta 1948.

Jugoslovenske vlasti su od 1948. menjale politiku prema „Švabama”. Počela su da se otvaraju kulturno-umetnička i sportska društva, škole, novine, a postepeno su im se vraćala neka građanska prava. Država je, ipak, zadržala nemačku imovinu, i pretežno je ustupala kolonistima. Zbog nepovoljne klime u društvu i teških uslova za novi početak, veliki deo pripadnika nemačke zajednice se odlučio na legalno iseljavanje iz Jugoslavije. Prema statistikama Zapadne Nemačke, između 1949. i 1969. oko 86.100 jugoslovenskih Nemaca se doselilo u Saveznu Republiku Nemačku. Tačan broj stradalih Dunavskih Nemaca nije utvrđen. Tim brojem se manipuliralo, bez obzira da li se on smanjivao ili preuveličavao. Prema novijim istraživanjima, pre zatvaranja u logorima ih je ubijeno 8.049, a umrlo 47.654. Komisija skupštine AP Vojvodine je nedavno iznela značajno nižu procenu, od 21.000 ubijenih vojvođanskih Nemaca (Kačavenda 1991; Volkmar Senz 1994).

U drugoj Jugoslaviji se nacionalizacija sprovodila 1946–1958, u tri talasa: 1946. podržavljena su značajnija privatna preduzeća, 1948. nacionalizovana su sva druga preduzeća u ostalim privrednim granama, a 1958. podržavljene stambene i poslovne zgrade, stanovi i poslovne prostorije, i građevinsko zemljište. Nacionalizacija je obuhvatila i sve filijale i ogranke preduzeća koji su poslovali pod zajedničkom firmom ili pod zajedničkom upravom, i sva postrojenja, stovarišta, urede, prodavnice i transportna postrojenja preduzeća koje se nacionalizuje. Nacionalizovani su i udeli i akcije privatnih preduzeća u državnim ili drugim privatnim preduzećima.

Nacionalizacija je nastavljena Zakonom od 28. aprila 1948. koji je obuhvatio: kreditna i osiguravajuća društva, rudnike, električne centrale, železnicu, radioindustriju, sve veće rečne i morske brodove i tehnička plovila, sanatorijume, bolnice, javna kupatila, banje i lečilišta, sve štamparije, litografije i cinkografije, sve privatne komercijalne magacine i podrume, sve bioskope, i sva druga industrijska, trgovačka, transportna i građevinska preduzeća, hotele i druge objekte za koje država oceni da bi ih trebalo podržaviti. U državnu svojinu prešlo je oko 3.100 preduzeća. Time je okončana nacionalizacija u privredi.

Zakon o izmenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća iz 1948. (*Službeni list FNRJ* 35/48) predvideo je nacionalizaciju svih nepokretnosti u vlasništvu stranih državljana, osim nepokretnosti koje kao zemljo radnici sami obrađuju i stambenih zgrada koje im služe za stanovanje, i nepokretnosti stranih privatnih i javno-pravnih lica, osim nepokretnosti koje su u vlasništvu predstavništava stranih država. Zakonom je posebno predviđeno da jugoslovenski državljanin koji preuzme strano državljanstvo gubi pravo svo-

jine na nepokretnosti u Jugoslaviji. Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta od 28. decembra 1958. nacionalizovane su i prešle u društvenu svojinu: najamne stambene zgrade i poslovne zgrade u privatnoj svojini građana, građanskih pravnih lica, društvenih organizacija i drugih udruženja građana preko određenog svojinskog maksimuma utvrđenog zakonom. Zakon je predvideo minimum stambenih i poslovnih objekata koji se može ostaviti u svojini građana (Секулић 2012, 4–28).

Restitucija u istočnoj Evropi: Osnovni izazovi i institucionalni odgovori

Istočna Evropa bila je istorijska žrtva totalitarizma, agresije i sopstvenih, unutrašnjih slabosti pojedinačnih sistema. Ekonomski odnosi i struktura vlasničkih prava poremećeni su već tokom Drugog svetskog rata. I istočne i zapadne evropske vlade su se nakon oslobođenja pozivale na zatečeno stanje kako bi zavele neposredniji nadzor nad ekonomijom, između ostalog nacionalizujući pojedine sektore. U međuratnom periodu su nacistička Nemačka i fašistička Italija već posezale za socijalizacijom ekonomije. Državno vlasništvo i kontrola nad ekonomijom objašnjavalo se, ili pravdalo, potrebom da se uspostave ekonomska i društvena stabilnost i rukovodi posleratnom obnovom. U Istočnoj Evropi su državni pritisci, međutim, bili drastični (Herman 1951, 518). Dok se u Sovjetskom Savezu kolektivizacija odvijala uz nasilje, nekad i masakre, sa užasnim ekonomskim posledicama, masovnom umiranju od gladi i siromaštvu, u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji postupci nisu bili u tom smislu ekstremni, mada su neke od ekonomskih posledica bile slične (Kuti 2009, 5).

Uporedo s nacionalizacijom imovine i etatizacijom ekonomije, istočnoevropski komunistički režimi ulagali su napore u ispravljanje socijalnih nepravdi, pre svega u sferama zaštite najsiromašnijih, obezbeđivanju radnih mesta (i kad su ona bila neproduktivna) i ujednačavanju pristupa školovanju.

Dubina posleratnih promena i decenijska autoritarna vladavina doprineli su i da kolaps državnog socijalizma, koji se odvijao od početka osamdesetih, ostavi traga, u smislu snažnog potresa, u evropskoj političkoj ekonomiji. Ravnopravnost je bila osnov legitimizacije komunističkih režima. Nostalgija za komunizmom pojavila se već u prvoj deceniji nakon pada Berlinskog zida. Iskušenja slobodnog tržišta, socijalna neizvesnost i otpor oslobađanju ekonomije dela javnosti i inte-

lektualnih krugova doprineli su postupnom zaboravu stvarnosti u komunizmu: uranilovka, ravnopravnost u bedi, strahu i neslobodi, puna zaposlenost suprotna ne samo logici tržišta nego i svakodnevnim potrebama stanovništva. Istraživanja javnog mnjenja otkrila su da je 1999. bilo manje optimizma u odnosu na 1992. u Bugarskoj, Českoj, Rumuniji i Slovačkoj, u Mađarskoj je odnos bio nepromenjen, a samo je u Poljskoj bilo prisutno većinsko mišljenje da su stvari krenule na bolje (Heyns 2005, 165).

Oko smisla, opravdanosti ili posledica restitucije u Centralnoj i Istočnoj Evropi vodile su se rasprave koje su zastupale različita gledišta o političkim, ekonomskim, pravnim ili etičkim nedoumicama. Na teritoriji bivše Istočne Nemačke (DDR) restitucija se zasnivala na Ugovoru o uniji dve Nemačke iz 1990, tako da su preuzete odredbe koje su donele savezničke okupacione snage, a primenjivale se u Zapadnoj Nemačkoj tokom četrdesetih i pedesetih. Svi, uključujući naslednike, koji su lišeni imovine u razdoblju 1949–1989, imali su pravo na povraćaj. Jedina restrikcija odnosila se na datum podnošenja početnog zahteva, koji je produžen do 1996. Češka Republika, Slovačka i Slovenija su usvojile slične zakone, sa izvesnim restrikcijama koje su se odnosile na beneficijare. Bila je prisutna zabrinutost da li će se restitucija odnositi i na etničke Nemce koji su proterani, ili su pobjegli, nakon 1945, i u međuvremenu izgubili matično državljanstvo. U Češkoj i Slovačkoj postavljen je gornji limit površine zemljišta koje se moglo vratiti. U Baltičkim republikama bilo je prisutno pitanje statusa i budućnosti ruskog stanovništva. Ruske manjine su, u realizaciji smišljene sovjetske politike tihe nacionalne okupacije, do 1990. dostigle gotovo polovinu ukupne populacije, a restitucija je trebalo da se odnosi i na one koji su proterani ili su pobjegli tokom sovjetske invazije i okupacije. U Mađarskoj i Poljskoj vodile su se političke rasprave o ustavnosti restitucije. Problemi oko vraćanja zemljišta malim posednicima doprineli su opredeljenju da se pribegne finansijskoj kompenzaciji koja se odužila isplatom rata kako se ne bi preopteretio državni budžet. Poljska se dugo suočavala s posledicama korekcije granica, izvedene nakon 1945. (usled sovjetske okupacije na istočnim granicama, dok je Poljska dobila kompenzaciju na račun dela nemačke teritorije na zapadnim granicama). Fizička restitucija je zato bila nemoguća, kao i realna finansijska nadoknada. Posebno opterećenje bili su veliki posedi Katoličke crkve. U Bugarskoj i Rumuniji je restitucija bila manje značajan proces, pre svega zbog dekolektivizacije i privatizacije državnih imanja i šuma. Rumunija je svoj zakon donela tek 1999.

Sličnosti i, naročito, kontinuitet Holokausta i posleratnih postupaka komunističkih vlasti u istočnoj Evropi jedan su od najsnažnijih argumenata u prilog restitucije u etičkom i istorijskom smislu. Procesi konfiskacije i nacionalizacije pod autoritarnim režimima nisu bili samo ekonomskog karaktera, u smislu promene strukture vlasništva, ili kazneni, oduzimanjem imovine disidenata, ti procesi su, i više od toga, bili obračuni s celim ljudskim grupama. Oduzimanje jevrejske imovine bio je mehanizam Holokausta, dok je komunistički pokušaj ukidanja privatne imovine bio obračun s klasom „eksploatatora” (Kuti 2009, 4).

Restitucija u Srbiji: Političke, pravne i etičke nedoumice

U drugoj Jugoslaviji su konfiskacija i nacionalizacija drastično izmenili imovinsko vlasništvo i pravne odnose, i definisali ekonomsku politiku. I dok su napori u smislu emancipacije žena, ruralnog stanovništva, elektrifikacije i industrijalizacije ili zaštite manjina bili, u osnovi, nekad i dugoročno, uspešni (privremeno su politički stabilizovali unutrašnje odnose i društvo približili razvijenom svetu, dok je Jugoslavija postepeno otvarala granice), u određenim segmentima razvoja usporeni su modernizacijski procesi, sela ekonomski devastirana, gradovi ruralizovani. Jugoslovensko i srpsko društvo lišeni su dinamike, etike i motivacione snage kapitalizma. Uništena je kultura privatnog vlasništva namenjenog najvažnijim ekonomskim aktivnostima. Građanstvo je pauperizovano. Delimičan ekonomski oporavak i društvenu inkluziju građanstva je dominantna inteligencija počela javno osuđivati krajem šezdesetih, ukazujući na pojavu „crvene buržoazije”. Istovremeno su filozofi, sociolozi, istoričari, pravnici, ekonomisti na univerzitetima uspostavili neformalan i neprincipijelan savez usmeren protiv ustavnih i privrednih reformi (pokrenutih 1963–1965). Etatizam je manipulisao kolektivnim osećanjima, od ratnog komunizma do nacionalizma. Posleratna sovjetizacija i nacionalizam učinili su Srbiju jednom od najneuspešnijih evropskih ekonomskih i političkih sistema (ekonomske slobode, otvorenost tržišta, konkurentnost, korupcija, itd.)

Restitucija je važan savremen reformski proces koji sobom nosi duboke istorijske, političke i moralne poruke. Te poruke odnose se na tokove socijalističke revolucije i sovjetizacije, na holokaust i njegovo trajanje koje se prenelo u mirnodopsko vreme, na sudbinu „Podunavskih Švaba”, na ekonomsko, političko i moralno stanje građanskih slojeva i slojeva bogatih seljaka koji su oslonac modernizacije i demokratizacije, na urbani i ruralni razvoj. Industrija, poljoprivreda, sektor

usluga, zdravstvena zaštita, nauka i prosveta, kultura, sve najvažnije oblasti javnih aktivnosti i društvenih transformacija mogu se smestiti u okvir novih svojinsko-pravnih odnosa kojima je sistem podveden pod državno-partijsku kontrolu. Ovako složen i karakterističan proces zaslužuje pažnju nauke, verovatno više od toga, javni dijalog naučnika i stručnjaka. Uzajamno razmatranje Holokausta i sudbine Podunavskih Nemaca postavlja iziskuje dodatne napore u svakom smislu.

Politički i pravni proces restitucije u Srbiji započeo je početkom devedesetih godina uspostavljanjem višepartijskog sistema. Narodna skupština Republike Srbije usvojila je početkom 1991. Zakon o vraćanju Srpskoj pravoslavnoj crkvi zadužbina, legata, stambenih zgrada i građevinskog zemljišta. Zakonski predlog imao je samo šest članova. Tadašnji predsednik Republike Srbije Slobodan Milošević, odbio je da predlog potpiše, sa argumentima da je predviđao vraćanje građevinskog zemljišta koje ne može biti u privatnoj svojini, i favorizovao je samo jednu versku zajednicu. Zatim je izrađen nacrt novog zakona, koji nikad nije stavljen na dnevni red Skupštine. Nakon „demokratskih promena” iz 2000. narušavanje sekularizma i diskriminacija građanstva postalo je opšti politički trend u stanju parlamentarne nestabilnosti koja je nametala potrebu kupovine javne podrške približavanjem Srpskoj pravoslavnoj crkvi, kojoj se ustupao i deo političkog prostora. Zakon o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama donet je 2006 (*Službenom glasniku RS 46/2006*), ali istovremeno nije rešeno i pitanje restitucije za sve koji potražuju oduzetu imovinu. Jedno od objašnjenja ovakvog zakonskog rešenja bio je da su crkve imale uredan popis oduzete imovine. Zakon je predvideo naturalnu restituciju, dok je u slučajevima u kojima ona nije bila moguća, propisano obeštećenje u odgovarajućoj imovini ili novcu, prema tržišnoj vrednosti dobra koje se potražuje.

Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju Republike Srbije donet je 2011 (*Službeni glasnik RS 72/2011*). Zbog političke opstrukcije procesa Srbija je u domenu restitucije već značajno zaostajala za bivšim državama sovjetskog lagersa. Zakonom su uređeni „uslovi, način i postupak vraćanja oduzete imovine i obeštećenja za oduzetu imovinu, koja je na teritoriji Republike Srbije primenom propisa o agrarnoj reformi, nacionalizaciji, sekvestraciji, kao i drugih propisa, na osnovu akata o podržavljenju, posle 9. marta 1945. godine oduzeta od fizičkih i određenih pravnih lica i prenesena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu” (*Službeni glasnik RS 72/2011*). Ovaj zakon se primenjuje i na vraćanje imovine čije je oduzimanje posledica Holokausta na teritoriji koja danas čini teritoriju Republike Srbije. Član 51. predvideo je osnivanje Agencije za restituciju, „radi vođenja

postupka i odlučivanja o zahtevima za vraćanje imovine, kao i radi isplate novčane naknade i obeštećenja i obavljanja drugih poslova utvrđenih zakonom”.

Restitucija nije samo povratak u prethodno stanje. Privatna imovina nije samo pravo, ili resurs, nego i vrednost jednog kulturnog modela koji poziva na poštovanje rada, sticanja i štednje. Restitucija je takođe pitanje budućnosti. Restitucija je nova šansa za Srbiju i njene ukupne društvene, političke, ekonomske i etičke performanse. Restitucija će se tumačiti i u smislu nove nepravde, neosnovane korekcije istorijskih tokova i prošlosti koja se smatra herojskom, u kojoj su velike ljudske žrtve položene za oslobođenje i novo jugoslovensko ujedinjenje. I takva argumentacija podsetiće na nadčovečanske napore i žrtve. Postepeno popuštanje stega komunističkog poretka dopustilo je da se u međuvremenu razviju osećanja nostalgije za vremenom za koje se vezuju nastojanja za uspostavljanje socijalne pravde, konstruktivna uloga druge Jugoslavije u međunarodnim odnosima, otvaranje granica, opismenjavanje, industrijalizacija, urbanizacija, emancipacija žena. Postavljaju se, takođe osnovana i legitimna, pitanja porekla imovine koja je konfiskovana ili nacionalizovana. Podseća se na društvenu nejednakost i siromaštvo predratne Jugoslavije, ili na kvislinšku ulogu građanstva tokom nacističke okupacije.

Restitucija privatne imovine bila je integralni deo postkomunističke tranzicije u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Ona je opravdana pre svega u smislu potrebe suočavanja s prošlošću totalitarizma. Druga Jugoslavija postepeno se distancirala od metodologije upravljanja koja je bila dominantna u Istočnoj Evropi, ali je njen ograničen demokratski razvoj nije osposobio za empatiju, niti razumevanje, istočnoevropske stvarnosti u sovjetskom lageru. Nakon 1989. u Jugoslaviji su se umesto demokratskih alterativa nametale nacionalističke alternative komunizmu, s neposrednim poreklom u nomeklaturi. I bez obzira na uverenje o posebnom mestu, ulozi i naročitim uspesima jugoslovenskih republika u socijalističkom periodu, u odnosu na države real-komunizma, samo dve jugoslovenske republike uspele su da postanu članice Evropske unije, Slovenija 2004, i Hrvatska 2013. Velika većina država koje su bile sovjetski istočnoevropski sateliti stekla je punopravno članstvo u EU 2004. i 2007.

Restitucija se ne svodi na povraćaj ili nadoknadu imovinu, ona je deo procesa suočavanja s totalitarizmom, sećanje, pamćenje i nov odnos države i građanstva. Opšti karakter restitucije trebalo bi da je važniji od materijalne satisfakcije oštećenih i njihovih potomaka. Uloga restitucije je i uspostavljanje društvene ravno-

teže narušene ne samo u procesu konfiskacije i nacionalizacije, nego i u razdoblju tranzicije, kad je veliki deo društvenog kapitala razoren, ili prenet u vlasništvo odabranih pojedinaca i njihovih interesnih krugova, „tajkuna” ili „oligarha”. Tajkunizacija u bivšim jugoslovenskim republikama zapravo podseća na pauperizaciju Jugoslavije koja je nastupila nakon Drugog svetskog rata, a pratile su je stihijska urbanizacija i „treš kultura” nove vladajuće klase. Drugim rečima, restitucija bi trebalo da omogući proširenje društvene osnovice vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, kapitalom, nekretninama i zemljištem, korekciju vlasničke strukture bez koje je nemoguće zamisliti intenzivniju demokratizaciju i traganje za potporom novih kulturnih modela i svih oblika društvenih odnosa.

Demokratizacija gotovo da podrazumeva suočavanje s posledicama totalitarizma, Holokausta i nacionalističko-klerikalnih odgovora na pad komunizma od 1989. Ubrzana restitucija crkvene imovine upravo objašnjava navedenu fenomenologiju. Etička poruka restitucije je i u pitanju da li su potomci oštećenih odgovorni za postupke predaka koji su kažnjeni oduzimanjem imovine, presudama ili upravnim odlukama koje su imale retroaktivno dejstvo. Zapravo je oduzimanje imovine, u postupcima koji su bili proceduralno sporni, obesmisliilo svaku eventualnu individualnu krivicu, dopuštajući naknadnu legitimizaciju i viktimizaciju kvislinga.

Sudbine Jevreja i Nemaca, narodnih grupa naročito pogođenih oduzimanjem imovine, ukazuju na tragiku Holokausta i izuzetno složene posledice koje su nastupile pod novim jugoslovenskim režimom koji je takođe otkrivao sva totalitarna svojstva. Inače su Jevreji i Nemci, u specifičnim sredinama, bili starosedeooci u odnosu na srpsku većinu. Jugoslovenski komunistički režim razvio je poseban odnos prema Nemcima i Jevrejima cionističkog porekla, kao i prema pripadnicima srpske većine koji nisu prihvatili diktaturu i ultramontansku okupaciju. Vremenom se i prema nacionalno opredeljenim Jugoslovenima uspostavio zvaničan odnos kao prema građanstvu drugog reda, ili kao prema teško prihvatljivom ideološkom stavu.

Jedna od posledica konfiskacije, nacionalizacije i etatizacije bila je u niskoj ekonomskoj efikasnosti novog poretka. Konfiskacijom i nacionalizacijom korenito su izmenjeni struktura vlasništva i pravni odnosi. Obračun s prethodnim političkim sistemom podrazumevao je obračun s političkim, kulturnim i moralnim uticajem uspešnih urbanih i ruralnih društvenih krugova. Još u poslednjim ratnim danima istovremeno je počeo da se uzdiže nov upravljajući sloj, koji je ulazio u

18 | tuđe vile, kuće, stanove i najdublju zatečenu intimu prethodnih vlasnika, i takva

nova klasa je postepeno preuzimala društvenu funkciju i životni stil one poražene. Vremenom je štaviše uspostavljen delimičan konsenzus pobednika i poraženih, koji su sve očiglednije mirno koegzistirali, naročito od početaka otvaranja granica i prodora zapadnih uticaja, pošto se vladajuća struktura suočavala s katastrofalnim ishodima posleratne tranzicije i ekonomske politike. Međutim, od kraja šezdesetih intelektualci su sve otvorenije osporavali Titov poredak i sistem vrednosti, ali sa ekstremno levih ili s nacionalističkih pozicija, tražeći više komunizma i manje ekonomskih sloboda. Time je trajno uništen opšti jugoslovenski konsenzus o demokratiji, vladavini prava i tranziciji. Neuspeh u upostavljanju takvog političkog, kulturnog i etičkog konsenzusa jedno je od mogućih tumačenja nasilne prirode jugoslovenske dezintegracije.

Pitanje restitucije ostalo je i u senci procesa koji su nastupili nakon pada komunizma u Istočnoj Evropi, i samo naizgled bili su paradoksalni. Tada su nacionalističke elite, neposredno potekle iz komunističke nomenklature, motivisale oružane obračune čiji je ishod političko-vojni vrh („srpski” ostaci Saveza komunista Srbije, Bosne i Hercegovine i bivše JNA) predviđao zaposedanje velike teritorije pod kontrolom Beograda i lokalnih bandi. Ta nova velika agrarna reforma, praćena, i omogućena, etničkim čišćenjem, trebalo je da bude kompenzacija odsustvu političkih interesa vladajućih struktura da pokrenu reformske procese koji bi podrazumevali suočavanje s nasledem prethodnog ekonomskog i vlasničkog poretka. Na taj način je i restitucija odložena za neko neodređeno vreme, koje je nastupilo tek nakon najnovijeg talasa etničkog i ideološkog nasilja, uništavanja institucija, stihijskih migracija i opšte pauperizacije. Nacionalističke emocije postale su metafora i supstitucija vlasništva, građanstva i društvene zajednice (Verdery 1998, 301).

Budući da je restitucija važan deo procesa strukturnih reformi, njen politički karakter suprotan je idealu redistributivne pravde. Fridrih Hajek (Friedrich Hayek) smatrao je da „svaka politika neposredno usmerena prema suštinskom idealu distributivne pravde mora voditi uništenju vladavine prava”, dok vladavina prava inherentno vodi ekonomskoj nejednakosti koja je za njega prihvatljiva ukoliko nije politički ciljana, namerno stvorena, ili ukoliko je posledica nejednakosti pred institucijama i zakonom (Kuti 2009, 10).

Pitanje restitucije moglo bi postati i pitanje uspostavljanja novog idejnog i moralnog konsenzusa koji bi pre svega uvažio posledice Holokausta. Početak nacističke okupacije i Holokausta koji je u Jugoslaviji nastupio 1941, verovatno je nulta godina našeg savremenog identiteta u svakom smislu. Konfiskacija i na-

cionalizacija, koji su nastupili nakon 1945, imali su i karakter Holokausta nakon Holokausta. Odnos nacista prema Jevrejima, koji su se smatrali pretežno urbanim slojem i jednim od nosilaca preduzetničkog duha i liberalnog kapitalizma, postao je, u novoj Jugoslaviji, odnos prema svim sličnim društvenim grupama. Kapitalizam i vladavina prava koja štiti zakonito stečenu imovinu zasad su, bez presedana, postulati savremene demokratije.

Literatura:

- Blacksell, Mark, i Karl Martin Born. 2002. „Private Property Restitution: The Geographical Consequences of Official Government Policies in Central and Eastern Europe.” *The Geographical Journal* 168(2): 178–190.
- Dingsdale, Alan. 1999. „New Geographies of Post-Socialist Europe.” *The Geographical Journal* 165(2) The Changing Meaning of Place in Post-Socialist Eastern Europe: Commodification, Perception and Environment: 145–153.
- Прокле, Херман, Видман, Георг, Зонлајтнер, Ханс, Вебер, Карл и Зоран Жилетић. 2004. *Геноцид над немачком мањином у Југославији 1944–1948. Радна група за документацију*. Београд: Друштво за српско-немачку сарадњу/München: Donauschwäbische Kulturstiftung.
- Hanley, Eric, i Donald J. Treiman. 2004. „Did the Transformation to Post-Communism in Eastern Europe Restore Pre-Communist Property Relations?” *European Sociological Review* 20(3): 237–252.
- Herman, Samuel. 1951. „Law War Damage and Nationalization in Eastern Europe.” *Law and Contemporary Problems* 16(3) War Claims: 498–518.
- Heyns, Barbara. 2005. „Emerging Inequalities in Central and Eastern Europe.” *Annual Review of Sociology* 31: 163–197.
- Kačavenda, Petar. 1991. *Nemci u Jugoslaviji: 1918–1945*. Београд: Institut za savremenu istoriju.
- Kuti, Csongor. 2009. *Post-Communist Restitution and the Rule of Law*. Budapest, New York: Central European University Press.
- Mungiu-Pippidi, Alina, i Ivan Krastev. 2004. *Nationalism after Communism : Lessons Learned*. Central European University (<http://www.scribd.com/doc/93209029/Nacionalizam-posle-komunizma>).
- Murphy, Alexander B. 1991. „The Emerging Europe of the 1990s.” *Geographical Review* 81(1):1–17.
- Nelson, Daniel N., i Samuel Bentley. 1994. „The Comparative Politics of Eastern Europe.” *Political Science and Politics* 27(1): 45–52.
- Nelson, Joan M. 1993. „The Politics of Economic Transformation: Is Third World Experience Relevant in Eastern Europe?” *World Politics* 45(3): 433–463.
- Okey, Robin. 1992. „Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions.” *Past & Present* 137 (The Cultural and Political Construction of Europe): 102–133.
- Senz, Josef Volkmar. 1993. *Geschichte der Donauschwaben von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Wien-München: Amalthea.

- Schwartz, Shalom H., and Anat Bardi. 1997. „Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe.” *Political Psychology* 18(2) Special Issue: Culture and Cross-Cultural Dimensions of Political Psychology: 385–410.
- Schöpflin, George. 1990. „The End of Communism in Eastern Europe.” *International Affairs* 66(1): 3–16.
- Schöpflin, George. 1990. „The Political Traditions of Eastern Europe.” *Daedalus* 119(1): 55–90.
- Секулић, Страхиња. 2012. *Правно-историјски оквир и упоредно-правна решења. Програм обуке за судије Управног суда. Враћање одузете имовине и обештење (реституција)*. Beograd: Pravosudna akademija, USAID, 4–28 (file:///C:/Users/Korisnik/Desktop/Documents/Downloads/Property_Restitution_and_Compensation_Administrative_Judges_Training_Program_2012.pdf)
- Todorović, Vladimir, Rajić, Siniša i Strahinja Sekulić. 2014. *Restitucija. Komentari zakona*. Projuris: Beograd, 400.
- Verdery, Katherine. 1998. „Transnationalism, Nationalism, Citizenship, and Property: Eastern Europe Since 1989.” *American Ethnologist* 25(2): 291–306.
- Weiler, Halevi Horowitz, Joseph. 1991. „The Transformation of Europe.” *The Yale Law Journal* 100(8) Symposium: International Law: 2403–2483.
- Welsh, Helga A. 1994. „Political Transition Processes in Central and Eastern Europe.” *Comparative Politics* 26(4): 379–394.
- Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. *Službeni list DFJ*, br. 64/45; *Službeni list FNRJ* br. 16/46, br. 24/46, br. 99/46, br. 101/47, br. 105/48, br. 19/51, br. 42–43/51, br. 21/56, br. 52/57, br. 55/57 i br. 10/65.
- Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća. 1946 i 1948. *Službeni list FNRJ*, br. 98/46 i 35/48.
- Zakon o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama. 2006. *Službeni glasnik RS*, br. 46/2006 od 2. juna 2006. godine.
- Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju Republike Srbije. 2011. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 72/2011 od 28.9.2011. godine.
- Zorić, Ognjen. 2014. „Restitucija: Vraćanje imovine Jevrejima važno za celo društvo, *Slobodna Evropa*, preuzeto sa: <http://www.slobodnaevropa.org/content/jevreji-iovovina-restitucija-zoric/25276728.html>

Summary:

NATIONALIZATION, CONFISCATION AND RESTITUTION: Historical, Legal and Political Issues

Restitution is not just a return to a previous state. We cannot revive the past, and that is not really a point. Restitution is a new opportunity for our future, for everybody with the exception of corrupt pockets of society and state. Memory and attention are priority in the process, in relation to the pure

material satisfaction of the damaged or descendants. Broadly socially based capitalism and transparent ownership structure should be the stronghold of our democratic future, the path that respects the wrongdoing victims in the past, assuming the wartime aggression and the Holocaust. I also suppose that descendants of the victims are not responsible for the actions of their ancestors. A very unique burden for Serbia and Yugoslavia is the Donauschwaben destiny. Such controversies may be oversimplified only with a presumption that a new totalitarian order performed the liberation from Nazism and Fascism, with complex and long-term consequences related to the whole of the Eastern Europe, which Yugoslavia was a special and particularly complicated case. Confiscation and nationalization have drastically altered the structure of ownership and general legal framework. Conflict with the previous political system involved a conflict with the wealthier urban and rural social circles. Already during the last months of enduring war a new ruling class has emerged entering into other's villas, houses, flats, beds and slippers. New ruling class gradually assumed both social function and lifestyle of those defeated. Moreover, eventually was established a tacit consensus of winners and losers, as Yugoslavia was approaching Western influences and opening the borders, faced with the disastrous results of post-war transition and economic policy. From the late sixties intellectuals were increasingly challenging Tito's regime and value system, but only from the extreme left or nationalist platforms. Already during the seventies was permanently prevented eventual general Yugoslav consensus on democracy, the rule of law and transition to the capitalism. Confiscation and nationalization were significantly impeding modernization process, devastation of villages and ruralisation of the cities. Yugoslav and Serbian society was deprived of the dynamics, ethics, and driving force of capitalism. Gradual destruction of the private property culture, and state promoted, populist self-management kept the economic activity at the margins of profitability and market logic. Traditional urban classes were pauperized and intimidated. Post-war Sovietization and nationalism have transformed Serbia into failed state and futile economy. Despite all its controversies, restitution can be considered as an important reform process with deep and painful historical and ethical background: socialist revolution and Sovietization, the Holocaust and its relapse in nationalization and official hostility to Israel, on the other side of history the fate of the „Donauschwaben“, and, generally, crushing the

backbones of modernization and democratization in both urban and rural development. That is why we decided to establish this permanent conference as the restitution process deserves the public and scientific attention and open, brave and transparent debate. I suppose that the priorities should be the ethic aspects of restitution, including the moral dilemmas, and all the benefits of our future economic, political and cultural development. Mutual rapprochement between the peoples originating from our former homeland should be implied. I am deeply convinced that the restitution should lead to a new moral consensus that will be referred to all aspects and consequences of the Holocaust. Negation of the idea of restitution, regardless of to whom it concerns, meaning individual nationality or national group, is implicit denial of the Holocaust, as post-war confiscation and nationalization concealed elements of deliberate and organized terror. But we need to discuss the collective reprisals against Donauschwaben. We need to recognize our own, Serbian victims. And we should be even more practical. There is no democracy without the rule of law. And there is no capitalism without legally protected private property. There is no capitalism outside democratic world. Perhaps democracy is the best of all poor political systems. Maybe capitalism is the price we pay to human nature, driven predominantly by market constraints, and just exceptionally by entrepreneurial spirit and work ethic.

Key words: restitution, Jews, Holocaust, confiscation, nationalization, Eastern Europe, SFR Yugoslavia, Serbia, history, law

*Rad prijavljen: 12. 6. 2014.
Rad recenziran: 15. 7. 2014.
Rad prihvaćen: 20. 7. 2014.*

INTERVJU

OD RESTITUCIJE KORISTI ZA GRAĐANE ALI I ZA DRŽAVU

Strahinja Sekulić, direktor Agencije za restituciju Republike Srbije:

LIMES+ Zakon o restituciji RS donet je tek 2011. Zašto je Srbija toliko kasnila za ostalim bivšim komunističkim državama Istočne Evrope? Koji su politički činioci ometali donošenje i sprovođenje ovakvog zakona?

Srbija je donela ovaj zakon tek 2011. iz dva razloga. Kada su sve ostale bivše komunističke države donosile Zakon o restituciji, na prostoru bivše Jugoslavije besneo je rat, Srbiji su uvedene sankcije i, konačno, tadašnja vlast izbegavala da započne bilo koji reformski proces, a restitucija je ključni takav proces. Drugi razlog vezan je za period posle 2000, kad je usledila haotična privatizacija. Interese kupaca u često kriminalnim privatizacijama štitili su sami državni organi koji su privatizaciju sproveli. Veliki broj predmeta prodaje bila je upravo nacionalizovana imovina.

Sprovođenje zakona i danas pokušavaju da opstruiraju pojedinci i interesne grupe koji su nezakonitim raspolaganjem nacionalizovane imovine stekli veliku imovinsku korist. Nije tajna da se, na primer, poslovni prostor u većim gradovima u Srbiji dodeljivao uz velike iznose kojima su zakupci morali da podmire upravljače poslovnog prostora. Vraćanjem prostora starim vlasnicima te korumpirane strukture ostaju bez značajnog prihoda te, samim tim, pokušavaju na sve načine da opstruiraju sprovođenje postupka restitucije.

LIMES+ Zakon je predvideo osnivanje posebne Agencije za restituciju kojom upravljate. Zašto je restitucija poverena posebnoj agenciji, a ne sudu?

U uporednom pravu svih zemalja koje su sprovdile postupak restitucije uvek su osnivani posebni organi i organizacije čiji je jedini zadatak bio da sprovedu postupak restitucije. To je i efikasnije i ekonomičnije rešenje, posebno imajući u vidu sporost sudova prilikom donošenja odluka.

LIMES+ **Da li je Zakon o restituciji nastao kao posledica političkog kompromisa?**

Svaki zakon, pa i ovaj, donosi se kao posledice političkog kompromisa. Bitno je, svakako podvući ono što već svi znamo, da je kod donošenja ovog zakona bio presudan uticaj Evropske unije.

LIMES+ **Da li Zakon predviđa rešenja koje će zadovoljiti oštećene i njihove naslednike, a istovremeno neće oštetiti poreske obveznike i finansije Republike Srbije?**

Jedan od zadataka samog zakona i Agencije za restituciju jeste da u postupku restitucije vodi računa o ravnoteži između legitimnih prava građana i realnih ekonomskih mogućnosti Srbije. Ne može se ostvariti puna nadoknada za oduzetu imovinu jer bi to Republiku Srbiju koštalo najmanje 36 milijardi evra. Zakonska su rešenja takva, što uzgred nije specifično samo za Srbiju, da se izvrši delimična kompenzacija u skladu sa ekonomskim kapacitetima zemlje.

LIMES+ **Da li bi se Zakon u nekim pojedinostima mogao popraviti? Interesuju nas i Vaše profesionalno mišljenje, i iskustvo koje ste, s novim znanjima, stekli u ovoj materiji i svakodnevnim aktivnostima.**

Agencija za Restituciju je od samog početka primene zakona analizirala sve eventualne nedostatke i propuste zakona. Predložili smo u kom pravcu smatramo da bi trebalo da ide izmena zakona u cilju što efikasnijeg sprovođenja postupka. Najveće probleme imamo sa vraćanjem poljoprivrednog zemljišta te se i najveći deo našeg predloga promena odnosi na promene onih zakonskih odredbi koje ga se tiče. Najveći problemi vezani su za zemljišta koje je komasirano, što uzrokuje problem identifikacije imovine koja treba da se vrati.

LIMES+ **Da li je potrebno donošenje posebnog zakona koji će tretirati imovinu koja je oduzeta kao posledica Holokausta?**

Zakonom o restituciji Republika Srbija se obavezala da će doneti poseban zakon kojim će biti regulisan povraćaj imovine koja je ostala bez naslednika kao posledica Holokausta spovođenog u Srbiji. Ono što bi trebalo svi da znamo jeste činjenica da je pre II Svetskog rata na teritoriji Srbije živelo 34.000 Jevreja a da ih je tokom rata, i to u periodu od samo godinu dana, ubijeno 31 hiljada. Aktivnosti na donošenju zakona su počele tek u martu ove godine iako Agencija na tome

insistira od samog svog osnivanja. Ovih dana očekujemo da će biti osnovana nova radna grupa koja bi trebalo da u što hitnijem roku predloži donošenje ovog zakona. Nadam se da će Republika Srbija ovu svoju obavezu konačno ispuniti.

LIMES+ **Kakav je bio stav Zakonodavca, a kakav je Vaš lični stav, u odnosu na prava stranaca i njihovih naslednika?**

Zakon o restituciji Republike Srbije najtolerantnije tretira učešće stranaca u procesu restitucije od svih zakona koji se bave restitucijom donetih u Evropi. Zakon ne poznaje diskriminaciju po osnovu stranog državljanstva i jedini uslov kog postavlja je uslov reciprociteta. Drugim rečima, da građani Republike Srbije imaju iste zakonske uslove u datim zemljama kao i državljani tih zemalja kod nas. Agencija je već vratila značajnu imovinu građanima drugih država (Amerike, Austrije, Nemačke, Izraela itd.) i obeštećenici su bili jako zadovoljni tretmanom koji su imali u Agenciji.

LIMES+ **Da li nailazite na opstrukciju primene zakona u radu Agencije i kakve su one prirode?**

Opstrukcije postoje po raznim osnovama iz razloga koji sam ranije naveo, ali za sada uspevamo da se izborimo. Dve su osnovne grupe uzroka opstrukcije postupka. U jednu spadaju ekonomski interesi grupa koje kontrolišu državnu imovinu, dok su u drugoj neefikasnost državnih organa od kojih zavisi rad Agencije.

LIMES+ **Kakav je Vaš lični stav, kakva je Vaša procena, da li će se uspeh restitucije odraziti na ukupne ekonomske performanse Srbije, konkretno, da li će uticati na rast cene nekretnina, zemljišta i industrije, da li će uticati na pad cene izdavanja poslovnog prostora u velikim gradovima, i da li će doprineti unapređenju vladavine prava?**

Jedna od posledice restitucije je demonopolizacija tržišta nekretnina koja za cilj uvek ima pad cena i tržišno regulisanje zakupa i prodaje. Naša zemlja ima veliki problem sa neregulisanim imovinsko-pravnim odnosima što uzrokuje veliku prepreku za kasnije investiranje u Republiku Srbiju. Naime, nijedan ozbiljni investitor neće investirati svoj novac ne znajući, pritom, od koga treba i šta treba da kupi. Raščišćavanjem imovinsko-pravnih odnosa konkurentnost Republike Srbije biće značajno uvećana. Dakle, od restitucije neće imati koristi samo građani koji će vratiti svoju imovinu nego i svi ostali, privreda i država.

LIMES+ Kako ocenjujete rad stalne konferencije Nacionalizacija, konfiskacija i restitucija, u kojoj učestvuje i Vaša Agencija?

Agencija je imala jednu od ključnih uloga prilikom organizovanja i zasnivanja konferencije. Premda je na samom početku svoga rada, veoma sam zadovoljan što je konferencija uspela da privuče značajni broj uglednih domaćih i stranih gostiju koji su otvorili brojna značajna pitanja. Uprkos tome, nakon svog završetka, konferencija nije imala zadovoljavajući odjek u javnosti. U tom delu, konferencija nije ostvarila svoj cilj.

Razgovor vodila Jelena Todorović

LIMES
PLUS

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

**NACIONALIZACIJA
KONFISKACIJA
RESTITUCIJA**

Deo II

Vladavina prava i TRANZICIJA

CHASING ITS OWN TAIL FOR SEVEN DECADES: The Serbian Quest for Self-Reformation*

*Original Scientific Article/
Originalni naučni članak*
Ognjen RADONJIĆ
*Faculty of Philosophy
University of Belgrade*
Miodrag ZEC
*Faculty of Philosophy
University of Belgrade*

Question of balancing between the principle of fairness and the principle of efficiency is a key issue of any reform and this is where the state emerges as a key civilization instrument for ensuring nation's progress. Unfortunately, Serbian society has made a strategic failure. Instead of building a state as a foundation for the creation of new national wealth, the state in our scenario has become a key instrument of class, regional, and inter-generational redistribution. There are very few countries like Serbia, where political elite for decades advocates designing of long-term development strategies and creates a large number of institutions for their implementation, and, at the same time, in the real-life, persistently conducts diametrically opposite policies of favouring short-term interests over long-term goals.

Key words: reform, Serbia, redistribution, consumption, savings, investments, economic growth

Introduction

UNFORTUNATELY, EVEN AFTER SEVEN DECADES of the intensive quest for self-reformation, Serbia's key political, social and economic issues are still opened. That is why Serbia is even nowadays an unfinished state

* Research for the paper was funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Project No. 179035)/Istraživanje za potrebe ovog rada finansiralo je Ministarstvo za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije (projekat br. 179035).
oradonji@f.bg.ac.rs; mzec@f.bg.ac.rs

with a number of unresolved issues of territorial organization, political model and economic mechanism of financing sustainable development and building of a new framework for the society's value system.

The question is why is this so? Why, even after seven decades of permanent reforms aiming at building sustainable economic and political system, no reform has fulfilled its purpose, even though word *reform* has been the most frequently used term in the Serbian political vocabulary during the entire post-WWII period.

In order to find an answer to this question we have to go back to the aftermath of the WWII. What we discover is that economic forces that led to the implosion of communist economic system are active even today. We therefore conclude that after the collapse of communism in 1990, the Serbian society only verbally opted for reforms because the matrix of the system functioning that characterized whole communist period remained the same – the system is designed to eat itself, since it is not based on creation of new wealth, but the government redistribution from one to the other social group(s).

The logic of redistribution during the communist era

The main characteristic of the whole period of socialistic economy (1945–2000) was a disproportion between high and continually increasing consumption and insufficient and continually decreasing production or, in other words, imbalance between the desired rate of economic growth and the pace of accumulation of domestic savings.

In the aftermath of WWII, by coping Soviet experience, Tito's communists established a centralist-bureaucratic system. Euphoria of the war winners enabled communist leaders to start the process of the redistribution of wealth through mass nationalization and confiscation, drastic suppression of consumption (forced savings), free of charge labour services (so-called labour actions), over-utilization of resources and repression directed towards agriculture through price scissors, compulsory "purchase" of agricultural surpluses and the elimination of the kulaks (i.e. landowners). Nonetheless, just two years after the implementation of this model, economic performance started to deteriorate due to excessive bureaucratization of the system, lack of employees' motivation and failed investments. It is noteworthy to mention that the goal of this model was not the crea-

tion of an efficient economic system but the creation of new social and economic order.

Shortly after the break up with the Soviet Union in 1948, Yugoslavia undertakes experiment *in vivo* by introduction of a system of self-management based on, up to that moment, non-existent form of property – social property. Since it introduced alternative communist model (so-called “soft communism”) and founded the political block of Non-Allied countries, at the world scene Yugoslavia became known as “something in between” and “East in the West and West in the East”. Just to mention, this idea of a “third way” is still alive because even today we can often hear the voices calling for political, military and economic neutrality. Unfortunately, as real world experience has shown, the idea of a “third way” only brought us closer to the economic parameters of the “third world.”

However, model of self-management contained a systematic defect – between salary and enterprise accumulation, workers will always opting for salaries. Expectedly, in time, this experiment produced insufficient level of investments and rising unemployment and discrepancy between consumption appetites and the incomes generated. But, due to favourable geo-strategic position of Yugoslavia, this deficits were covered by the abundant financial aid form the West during 1950s.

Unluckily, because of *détente* between the United States and the Soviet Union, in early 1960s this aid evaporated forcing ruling nomenclature to find new ways of financing an essentially invalid economic system. The solution found was pragmatic: a rather liberal procedure of passport issuance that led to a significant “temporal” exodus of labour force abroad. In that way, “two birds were killed with one stone”: surplus of labour force left the country, thereby lowering political discontent and, until today, the most important new source of capital inflow aimed at financing high local consumption has been established through the cash remittances of diaspora.

Still, due to persistent refraining from undertaking deep and concrete reforms this was only temporary solution. Situation deteriorated further and in early 1970s communist elite decided to cover augmenting deficits through increase in external debt.

In 1980 external debt limit was achieved. Death of Josip Broz Tito, father of the Yugoslav nation, and key arbiter that guaranteed political balance, signaled forthcoming eruption of political imbalances, which was a sufficient reason for forei-

gn creditors to stop with permanent doping of the system fundamentally projected to consume above its productive powers. Therefore, new infusion for essentially dying system had to be discovered. It was “soft budget constraint” – monetization of public deficits and redistribution of income through high and persistent inflation. This mechanism led to socialization of costs via punishment of creditors and rewarding of debtors. Additionally, in order to cover missing accumulation, Tito’s communist successors made a desperate move and via domestic banks offered interest rates to diaspora that were above comparable European savings interest rates. This decision gave results, considerable amount of diaspora’s savings was attracted and imminent crash was delayed by very short period of time.

However, absence of reforms practically supported collapse of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia and in 1990, the system, as integrated social, political and economic entirety, finally fell apart. Regrettably, this collapse was followed by merciless civil war characterized by the massive destruction of human capital and productive powers with severe long-term negative effects. Consequently in 2000, when Milosevic’s war regime fell from power after ten years of rule, the Serbian GDP equalled 47% of GDP generated in 1989 and industrial production amounted to 43.3% of its 1990 level (Figure 1). During this wasted decade, Serbian political successors of failed communist system continued massive redistribution of wealth through extreme hyperinflation, spending citizens’

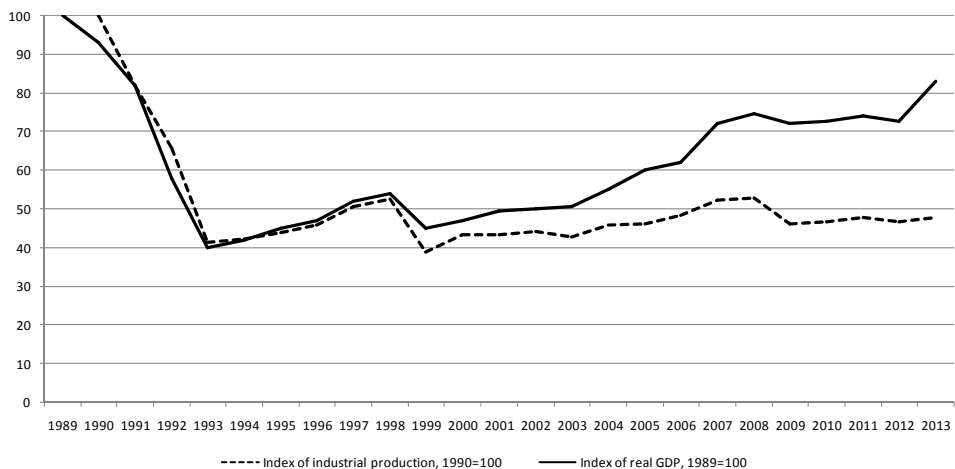

Figure 1. Index of real GDP (1989=100) and industrial production (1990=100)

Sources: Statistical Office of the Republic of Serbia, Database and authors’ calculations.

foreign currency savings, robbing citizens through the system of the para-state banks (*Dafiment bank* and *Jugoskandik*), and the sale of the family silver – *Telekom* (public telecommunications corporation).

Redistribution methods and macroeconomic imbalances in the post-2000 period

After violent overthrow of Milosevic's regime in 2000, Serbia again only formally opted for reformation and approaching the doorsteps of the European Union. This is why we call the whole post-2000 period, the period of "anticommunist communism". In essence, the logic of system remained the same – *redistribution* through: overvalued domestic currency (dinar); the socialization of costs of failed banks (*Univerzal banka*, *Privredna banka Beograd*, *Agrobanka*); inflation; covering deficits of public corporations; massive employment of party members in administration; absence of progressive taxation and tax system in general. For example, newly established "solidarity tax", takes away from doctors, surgeons and professors in order to avoid rationalization of state apparatus and provide subsidized loans to tycoons or cancellations of debts for businessmen close to leading political parties.¹ Naturally, as a result, succeeded disproportions from the communist period dramatically deepened in the post-2000 period.

We can start from disproportion between production and consumption, that is, between domestic savings and investments. Consumption by households and state (final consumption) has throughout the observed period stood at approximately 100% of Gross Domestic Product (GDP) and investment consumption around 20% of GDP thereby equalizing total Serbian consumption to around 120% of GDP (Figure 2). However, the amount of consumption that could not be covered from domestic production had to be financed somehow.

The other side of the coin of excessive consumption is persistent and by global standards high current account deficit financed by the privatization incomes, donations and increase in external debt. For example, in 2013 Serbian current

1 Thus, the First Vice President of the Government of Serbia, Mr Aleksandar Vučić announced on 1 March 2014 that the Government would find a strategic partner for *Simpo*, corporation in the process of restructuring, and that the important part of this new arrangement would be cancellation of the Serbian tax claims against this company equalled to 5.7 billion dinars (close to 50 million euro). (TANJUG, 01.03.2014).

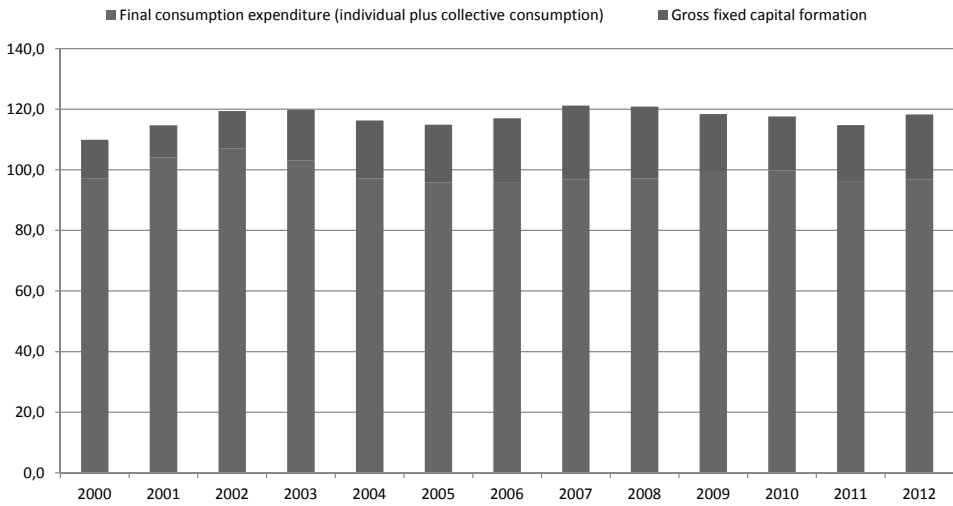

Figure 2. Serbia: GDP by expenditure approach (in % of GDP)

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia, Database.

account deficit amounted to 7.5% of GDP and external debt (public plus private) equaled 80.3% of GDP (Figure 3).

Not less important, there is a visible trend since 2008 of increasing share of the external public debt in total external debt. It went up from 29.2% in 2008 to

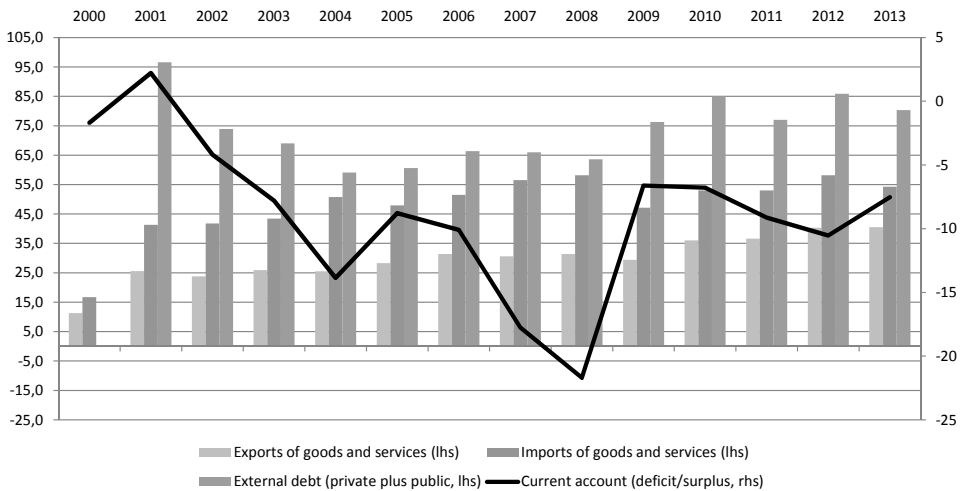

Figure 3. Exports, imports, current account (deficit/surplus) and total external debt (in % of GDP)

Notes: Export of goods and services, imports of goods and services and external debt – left-hand ordinate; current account (deficit/surplus) – right-hand ordinate.

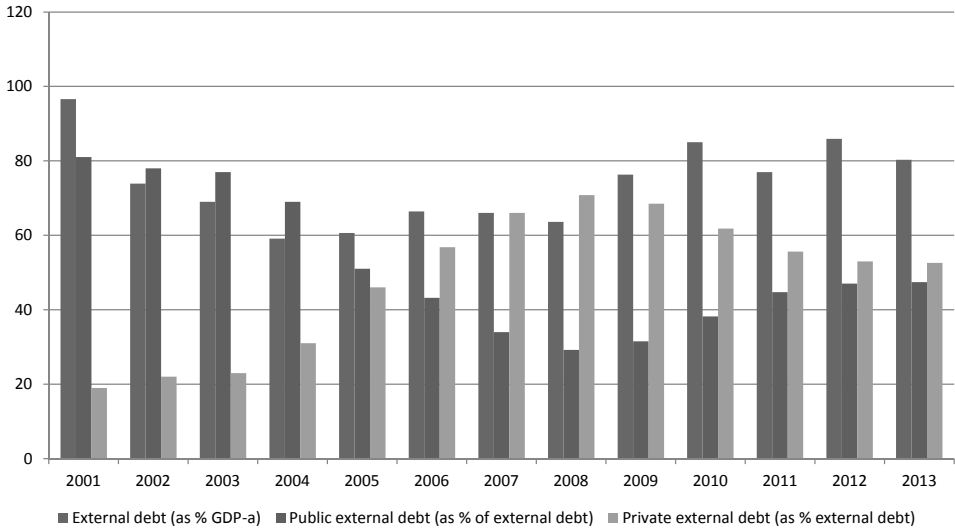

Figure 4. Total external debt (% of GDP), public external debt and private external debt (% of total external debt)

Source: The Analysis of the External Debt of the Republic of Serbia (September 2013).

47.4% in 2013 (Figure 4).² This is due to high and increasing budget deficits, which are consequence of increasing costs of cumbersome and inefficient state apparatus on one hand (burdened with unprofitable public corporations, corruption, failed investment projects, large scale employment of party members in state service etc.) and inefficiency in tax collection due to, among other things, expansion of shadow economy and inability to collect taxes from domestic tycoons who pay symbolic taxes in tax heavens all around the world.³

However, since debts must be met, the question that arises is whether our economy is capable of generating sufficient income to provide for a budget and current account surplus and, in such way, decreasing external debt. Unfortunately, our answer is not an affirmative one due to the fact that Serbia's tradable production sectors have been in persistent decline during the entire post-2000 period. Resultantly, share of non-tradable sectors Gross Value Added in total Gross Value

² On March 6th, 2014, the Government of Serbia additionally increased its external debt by approving the 1 billion US dollars 10-year loan from the United Arab Emirates. (TANJUG, 06.03.2014).

³ According to estimations of Pavle Petrović, Chairman of the Fiscal Council of the Republic of Serbia, Serbia's budget deficit will reach from 7 to 8% of GDP in 2014, which would be the highest rate in the region. (TANJUG, 04.03.2014).

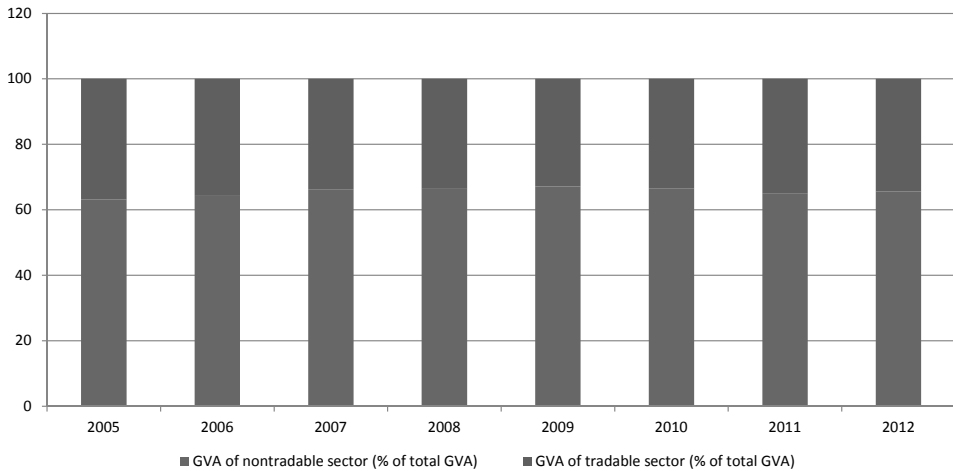

Figure 5. Gross Value Added of tradable and non-tradable sectors (% of total GVA)
Sources: Statistical Office of the Republic of Serbia, Database and authors' calculations.

Added (GVA = GDP minus taxes plus subsidies) in 2012 was 65% (Figure 5).⁴ Or the other way round, the rise of non-tradable and the decline of tradable sectors have resulted in serious disturbances of sectorial distribution of persons employed (Figure 6). Share of the employed in legal entities in tradable sectors in the total number of the employed in legal entities decreased from 47% in 2001 to 32% in 2013 and vice versa. Share of the employed in legal entities in non-tradable sectors in the total number of the employed in legal entities increased from 53% in 2001 to 68% in 2013. Here we can also detect one of the most important causes of ever increasing budget deficits and external debt – from 2001 to 2013 share of the employed in administration, defense and compulsory social security in the total number of the employed in legal entities in tradable sectors more than doubled. It increased from 8% to 18%.

Another urgent problem of the Serbian society and economy seriously jeopardizing any attempt of establishing a sustainable economic growth model in the long run is a deterioration of the most important factor of production – labor

⁴ Tradable goods and services are those that have export potential whereas non-tradable goods and services are for internal use (within the borders of the economy). For example, tradable sectors are agriculture, fishing, forestry, mining, quarrying, manufacturing, tourism etc. Non-tradable sectors are construction, wholesale and retail trade, financial and insurance activities, real estate activities, administration, education, human health and social work activities etc.

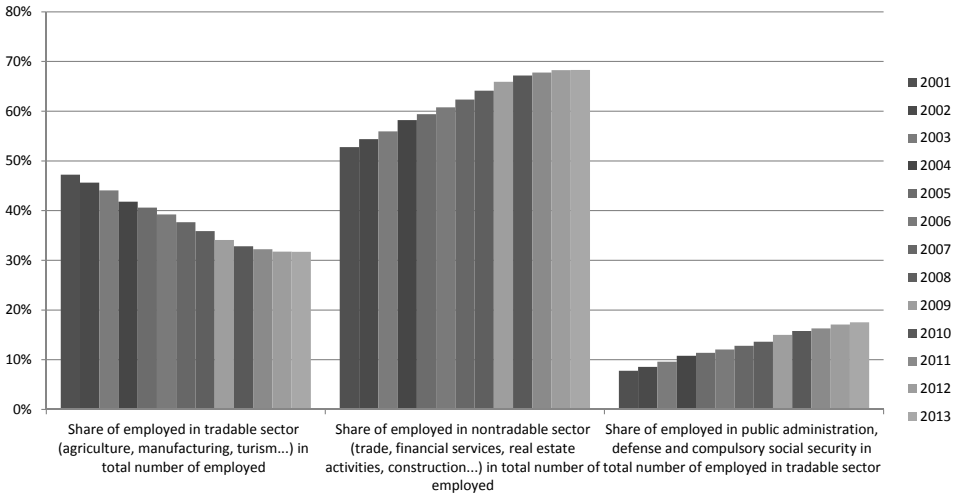

Figure 6. Share of employed in tradable and non-tradable sectors in total number of employed in legal entities and share of employed in administration, defence and compulsory social security in total number of employed in tradable sectors in legal entities (%)

Sources: Statistical Office of the Republic of Serbia, Database and authors' calculations.

force. In 2013, ratio of number of persons in retirement and total number of employed equaled 1, which makes contributions of the employed to the pension system insufficient (Figure 7). This deficit is covered by continual interventions from the state budget, eventually leading to an increase in external debt.

Moreover, having in mind that ratio of economically inactive (pensioners plus dependants) and total number of the employed equaled 1.8 in 2013 and that we are facing negative natural increase for years (for example, 35,000 in 2013, Figure 8) we may with quite a certainty conclude that our biological potential deteriorates due to the fact that a number of dependants does not increase thanks to a high birth rate (increase in population aged up to 18), but thanks to an increase in share of dependants in the working age population.

Sadly enough, these disproportions are unavoidably reflected in inhabitants' standard of living. Consequently, among 10 former communist countries that we selected (Albania, Bulgaria, Croatia, Hungary, Poland, Romania, the Czech Republic, Slovak Republic, Slovenia and Serbia), Albania is the only economy with a lower GDP per capita than Serbia (Figure 9).⁵

⁵ Moreover, as we may see in Figure 1, the Serbian GDP in 2013 equalled 83% of its 1989 level and industrial production 47.7% of its 1990 value.

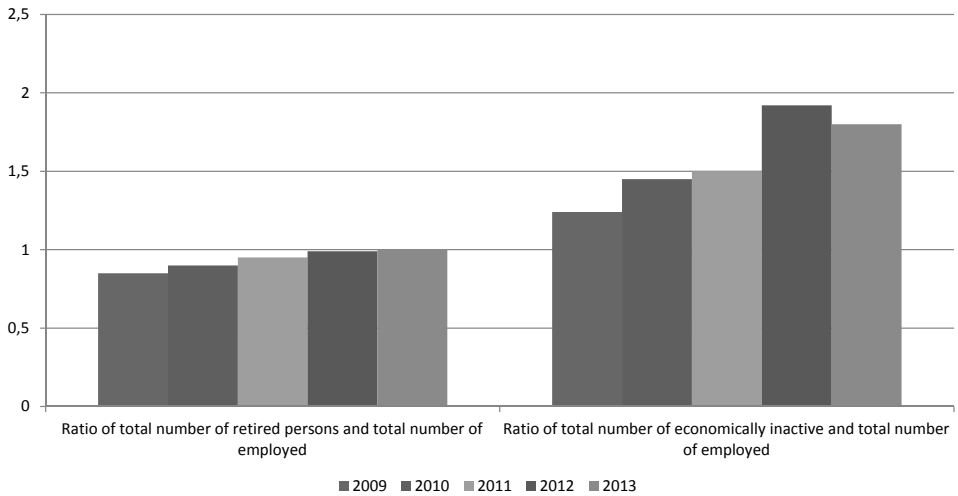

Figure 7. Ratio of total number of retired persons and total number of employed and ratio of economically inactive and total number of employed

Sources: Pension and Disability Insurance Fund of the Republic of Serbia, Statistical Office of the Republic of Serbia – Labor force survey for 2010, 2011, 2012 and 2013 and authors’ calculations.

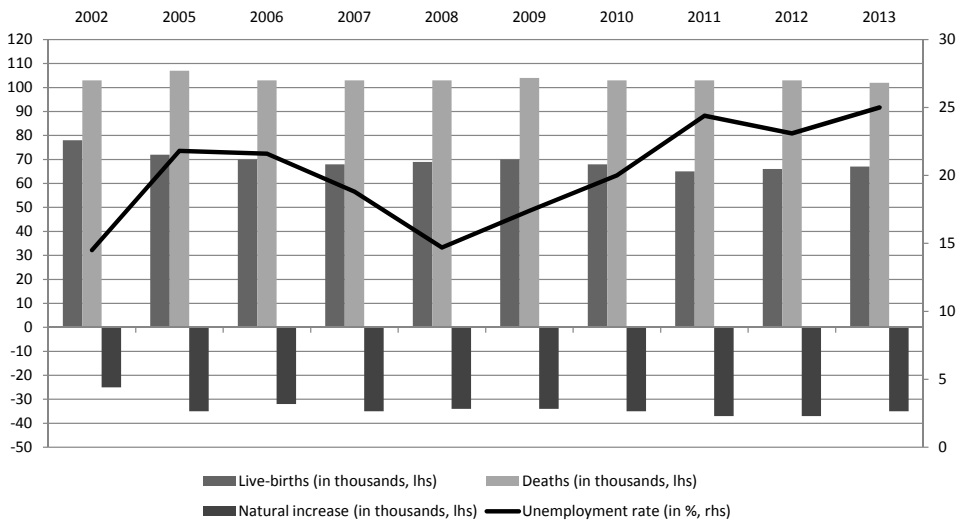

Figure 8. Live-births, deaths, natural increase (in thousands persons) and unemployment rate (in % of total labor force)

Notes: Live-births, deaths and natural increase – left-hand ordinate; unemployment rate - right-hand ordinate.

Sources: Ministry of Finance of the Republic of Serbia and Statistical Office of the Republic of Serbia, Database.

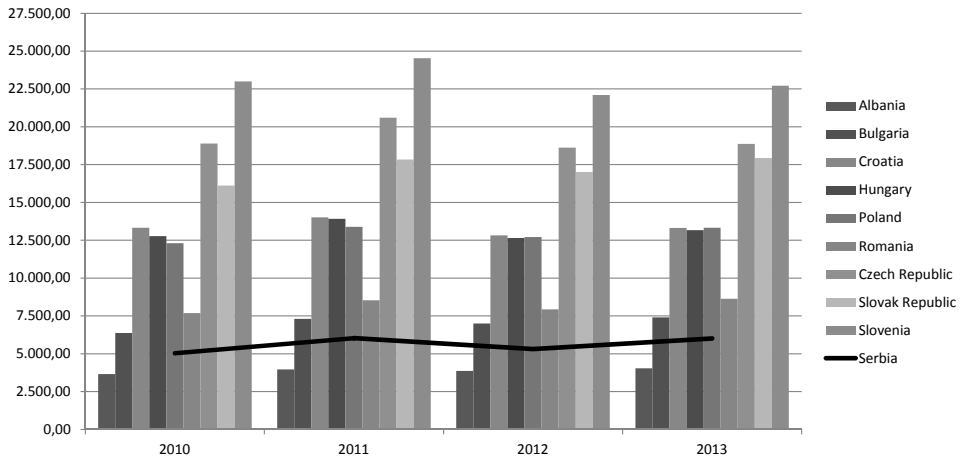

Figure 9. GDP per capita in selected former communist economies (thousands of USD)
 Source: International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, October 2013.

Conclusion

Serbian society must seriously address the problem of continuous accumulation of the above analyzed discrepancies and imbalances and take certain radical steps in order to eliminate them. There is no doubt that preconditions for a radical shift in the process of establishment the model of sustainable development are the change of the present day ruling economic model and the measures of economic policy. Small economies, such as Serbian, could improve its position in the world economy only by increasing production, reducing current consumption and directing thus generated surplus towards capital investments.

Such an approach opens the way to a positive trade balance and creation of the basis for a gradual reduction of the external debt. The creation of a new structure of GDP (growth in production and exports) and new principles in its distribution (favouring savings and investment as opposed to current consumption) would enable changing of a proportion between economically active population and dependants, a new social configuration and a shift towards more equitable regional development. In such way created new political and economic environment, it is likely to expect changes in demographic trends or radical immigration of economically active population rather than emigration.

The continuation of previous trends of a permanent decline in all qualitative parameters of development, whereas a reduction in population is accompanied by

high unemployment of young and educated people thus forced to join our already vast emigration army is undoubtedly a sign of deep social disturbances and alarm reminding us of a need for undertaking urgent measures in order to propel major political and economic changes. A new form of economic development requires a new value concept of society as a whole, which is a prerequisite for a rational economic model and cheap and functional state.

Data sources:

The Analysis of the External Debt of the Republic of Serbia, September 2013, National Bank of Serbia, http://www.nbs.rs/internet/latinica/90/dug/dug_III_2013.pdf

International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, October 2013, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/index.aspx>

Ministry of Finance of the Republic of Serbia, <http://www.mfin.sr.gov.yu/>

Pension and Disability Insurance Fund of the Republic of Serbia, <http://www.pio.rs>

TANJUG (01.03.2014), Vučić: Država neće pustiti Simpo i radnike niz vodu (Vučić: Serbia will not give up Simpo and its laborers), <http://www.tanjug.rs/Biznis1.aspx?page=5>

TANJUG (04.03.2014), Budget deficit up to 8 percent of GDP in 2014, <http://www.tanjug.rs/news/119814/budget-deficit-up-to-eight-percent-of-gdp-in-2014.htm>

TANJUG (06.03.2014), Serbian government approves UAE loan, <http://www.tanjug.rs/news/120040/serbian-government-approves-uae-loan.htm>

Statistical Office of the Republic of Serbia, Database, <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>

Statistical Office of the Republic of Serbia, Labor force survey for 2010, 2011, 2012 and 2013, <http://webrzs.stat.gov.rs/>

Statistical Bulletin, December 2013, National Bank of Serbia, http://www.nbs.rs/static/nbs_site/gen/latinica/90/statisticki/sb_12_13.pdf

Rezime:

JUREĆI SOPSTVENI REP SEDAM DEKADA: Srbija u potrazi za reformama

Pitanje ravnoteže između principa pravednosti i efikasnosti jeste ključno pitanje bilo kog pokušaja reformi gde se javlja država kao ključni civilizacijski instrument čiji je cilj osiguranje nacionalnog napretka. Nažalost, srpsko društvo je u tom smislu načinilo strateški promašaj. Umesto izgradnje države čija je uloga da bude temelj stvaranja novog bogatstva, država je u domaćoj

režiji postala ključni instrument za klasnu, regionalnu i međugeneracijsku preraspodelu. Veoma je malo zemalja kao što je Srbija, u kojoj političke elite već decenijama zagovaraju koncipiranje dugoročnih strategija razvoja i formiraju mnoštvo institucija za njihovu implementaciju, a u realnom životu vode dijametralno suprotnu politiku favorizovanjem kratkoročnih interesa nad dugoročnim ciljevima.

Ključne reči: reforma, Srbija, preraspodela, potrošnja, štednja, investicije, privredni rast

Prijavljen: 30. 6. 2014.

Recenziran: 15. 8. 2014.

Prihvaćen: 20. 8. 2014.

THE IMPACT OF THE RESTITUTION ON THE PRESERVATION OF CULTURAL AND ARCHITECTURAL HERITAGE AND THE URBAN DEVELOPMENT OF MODERN BELGRADE*

*Review Scientific Article/
Pregledni naučni članak*
Mirjana ROTER BLAGOJEVIĆ
University of Belgrade,
Faculty of Architecture

The main goal of the paper is to highlight some important issues connected with future protection of cultural and architectural heritage and development of modern Belgrade, encouraged by Restitution, which caring out today in Serbia with some delay in relation with others post-socialist countries. The significant political, ethical and cultural aspects and questions are connected with this process and its actors – government institutions, developers, citizens, NGOs, etc. These aspects are not connected only with tangible, but more with intangible heritage – memory on the historical figures and events. The new property legislation frame and refund of private property confiscated and nationalized after the WWII have great impact on protection of cultural heritage – monasteries, rural and urban ambiences, public and residential buildings. The preparation of the new modern law in the field of protection of cultural and architectural heritage – more based on international convention and recommendations – are very important for further development of

* This article appeared as part of the project *Modernisation of Western Balkans* (No. 177009) financed by Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia/Rad je nastao u okviru projekta *Modernizacija Zapadnog Balkana* (177009) koji finansira Ministarstvo za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

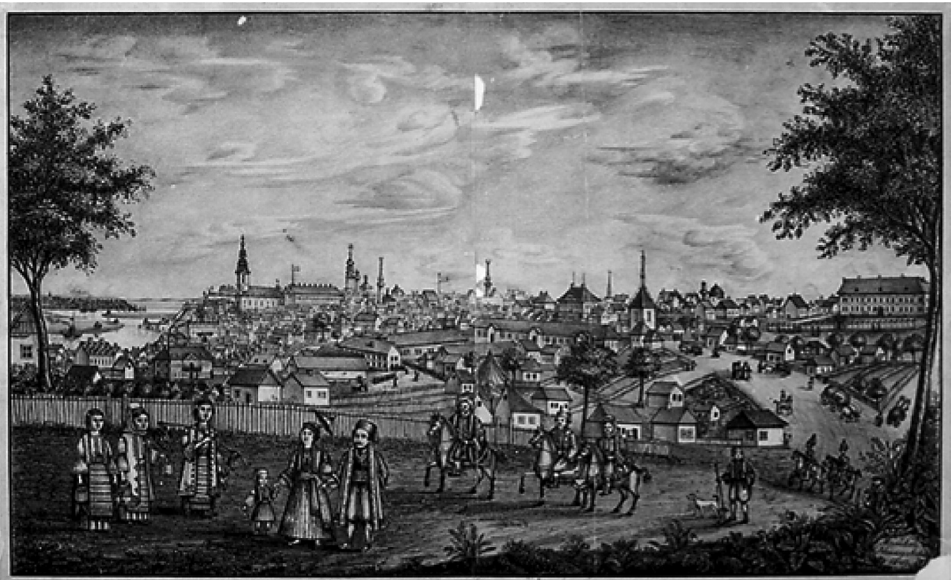
Serbia within the Europe. The establishment of clear rules, trust and good relation between owners and state institutions will enable better future preservation and maintenance of the listed cultural property.

Key words: restitution, cultural property, intangible heritage, endowment

The impact of Confiscation and Restoration on the Preservation and Use of Architectural Heritage of Belgrade

*A*F WE WANT TO DISCUSS SOME HISTORICAL issues connected with the urban development of settlements in the past and the establishment of the ownership rights over the land in Serbia we need to start from early 19th century and establishment of the Serbian Principality with a partial political autonomy within Ottoman Empire. From 1830s Turkish population was increasingly leaving their properties in the Serbian settlements, and on the other hand, numerous inhabitants were moving in from other regions.

And from 1835, European style Belgrade started to be established in the west Vračar area. The first engineer in public administration, Franz Janke from Vienna,

made a plan for the west Vračar in 1842 and the new streets with the first European style houses (Maksimović 1983, 10; Nestorović 2006, 74). The state granted artisans, merchants and the government employee's free plots for building new houses.

Those houses are quite important today, as they used to be owned by the prominent 19th century figures of the country: merchants, engineers, architects, politicians, lawyers, army officers and professors, influential in the economic, social, political and artistic life of Serbia. As such, they not only testify to the urban and architectural development of the city but also to the establishment of a European civil society (Roter-Blagojević 2006, 43–60).

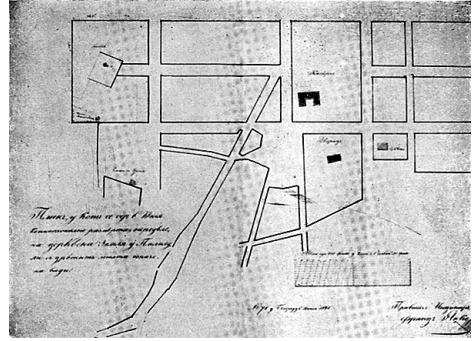

Figure 2. The plan for the west Vračar area from 1842, Franc Janke

Figure 3. The mid-19th century houses in the west Vračar area

Many houses in the west Vračar area are today under the process of restitution because they were confiscated and nationalized after the WWII and their heirs expecting them to be returned. Some of the houses, like the Veljković's house, a listed cultural property, have been returned to their heirs.¹

¹ Birčaninova St. 21. See: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/kuca_porodice_veljkovic.html

Figure 4. The Veljković's house in the west Vračar area

ownership of the land – property of the Muslims, Serbs and Jews (Đurić-Zamolo 1977, 214). Favourable circumstances for urban transformation came when Prince Mihailo Obrenović finally managed to accomplish the final withdrawal of the Muslim population in 1867. Serbian government and wealthy citizens started to buy out property from the Muslim owners and to build new public and private houses.

One of the most important is a family house of a prominent *court architect* Jovan Ilkić, today still a public property in a neglected state.² Unfortunately, the house is not individual listed cultural property.

In the mid-19th century Muslim population was still dominant at the Belgrade Old Town surrounded by the trench. The plan dates from 1862, showing the

Figure 5. The family house of architect Jovan Ilkić

Reconstruction according the Prof. Emilijan Josimović's plan started in 1868, the new Knez Mihailo street as the main city street was traced and numerous new buildings were built – now listed as cultural property. Most of them are today under the process of restitution.

During the communist period those buildings were socially owned and later on, during the period of transition, they were sold to new owners.

48 | 2 Miloša Pocerca St. 32. See: (Roter-Blagojević 2006, 290–291).

Figure 6. The old 19th century buildings in Knez Mihailo street

There is a situation with some buildings, like the three ones on Knez Mihailo street,³ which used to be the Mitić department store, where the new owner have gone bankrupt today and the buildings are closed and neglected. Such a situation largely degrades the overall setting of this prominent street – listed as a cultural property of outstanding value.⁴

Figure 7. The former Mitić Department store, Knez Mihailo street

Many examples today show the scope of the issue of ownership and of who is entrusted with managing the cultural property of great and outstanding value. The Nikola Spasić Fund house, designed by prominent Serbian architect Konstantin Jovanović, is another example of an inadequate attitude of the present owners

³ Knez Mihailova St. 41–45, u: (Vujović 1994, 132).

⁴ Spatial cultural and historic ensemble Knez Mihailova Street St. See: http://beogradsko-nasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/knez_mihajlova_ulica.html

towards a cultural property of great value.⁵ Perhaps, the restitution process and returning the building to its original owner could ensure a better treatment of the building in future.

Figure 8. The Nikola Spasić Fund house, in the past and today

Many other funds used to possess numerous buildings that today are cultural properties, testifying to an accelerated development of the city at the turn of the 20th century. One of the significant historical settings is the Small Market (*Mali pijac*) on the Sava, with an imposing Belgrade Credit Union building (*Palata Beogradske zadruga*), erected between 1905 and 1907 according to design of architects Andra Stevanović and Nikola Nestorović.⁶

After the WWII, the building housed several socially owned institutions which never took a good care of it. Today, although listed as a cultural property of great value, it is being severely neglected and used for occasional cultural events.

Here we have an issue of how to provide its renewal and adequate future use.

The descendants expect restitution of the building, but the government wants it for some public institution.

⁵ Knez Mihailova St. 33. See: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/zaduzbina_nikole_spasica.html

⁶ Karadorđeva St. 48. See: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/beogradska_zadruga.html

Figure 9. *Belgrade Credit Union building*

There are also other funds from the period between the two world wars, claiming substantial real property nationalized after the WWII and given to various public institutions for their use.

One of examples is the *Albania Palace*, at the time the tallest building in the Balkans, erected for the Trade Fund (*Trgovački fond*) in 1940, designed by the architects Branko Bon, Milorad Grakalić, Miladin Prljević and engineer Đorđe Lazarević.⁷

Figure 10. *The Albania Palace, in the past and today*

⁷ Knez Mihailova St 2–4, Kolarčeva St 12. See: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/palata_albanija.html

The Trade Fund also expects restitution of multi-storey residential building designed by arch. Branislav Marinković in 1932, one of best representatives of Belgrade architectural Modernism.⁸

Figure 11. The Trade Fund building, in past and today

The Artisans' Club (*Zanatski dom*), was erected in 1933, according to design of architect Bogdan Nestorović. Apart from the offices of different artisan associations and unions, there was a hotel and a movie theatre. From 1947 the building houses Radio Belgrade.⁹

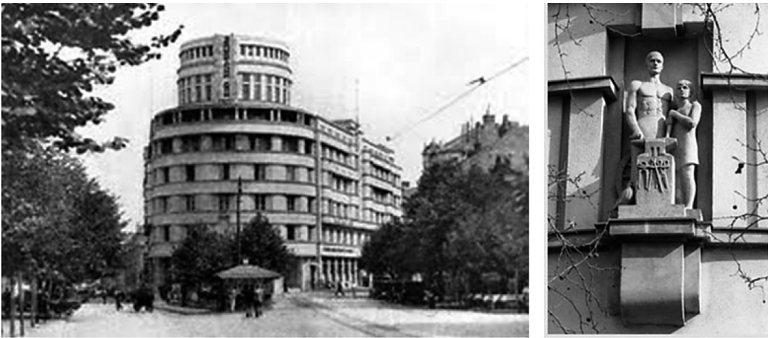

Figure 12. The Artisans' Club

We can say that important financial and laws issues are connected with restitution of those extremely valuable properties. Moreover, those buildings today are listed as individual cultural properties.

⁸ At the corner of Kralja Milana and Resavska St. See: (Vujović 1994, 249)

⁹ See: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/zanatski_dom.html

Figure 13. The project for modern department store and Mitić's Pit today

An interesting example is a so-called Mitić's Pit. One of the most prominent historical settings of Belgrade is Slavija Square where before WWII a famous merchant Vlada Mitić planned to build a modern department store. But the war stopped the construction, so only the foundation pit was left. After the war the plot was neglected.

In the previous several projects, new buildings were planned on that spot, but none of it has ever been realized; only a park was landscaped here.

The question remains about a manner the original owners of this extraordinary city building plot could be compensated in a right way, or better still, get a moral satisfaction.

Conclusion

In the end we can say that the significant political, ethical and cultural aspects and questions are connected with the process of restitution and its actors – government institutions, developers, new and original owners – citizens, former organizations and funds. The actual property legislation frame related to restitution and compensation of private property confiscated and nationalized after the WWII raises a number of questions and in many cases does not provide adequate financial and moral compensation for the heirs.

The process of restitution has great impact on the protection of cultural heritage – monasteries, rural and urban settings, public and residential buildings – most often listed cultural property of great and outstanding value. The preparation of a new modern law in the field of protection of cultural and architectural heritage (current is from 1994) – based more on international conventions and recommendations and experiences related to the private ownership and use of listed cultural property in other countries – is highly important for further development of Serbia within Europe.

The establishment of clear rules, trust and good relations between private owners and government institutions would enable better future preservation and maintenance of urban and architectural heritage. Today restitution, as an important reform process, has not only significant historical and political aspects, but even more ethical and moral ones. These aspects are not connected only with tangible, but also with intangible heritage – a memory of the historical figures and events from the period of establishment of the Serbian modern society in the 19th and the first half of the 20th century.

References:

- Cultural Properties in Belgrade. 2010. Belgrade: Cultural Preservation Institute in Belgrade. <http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/index.html>
- Ђурић–Замоло, Дивна. 1977. *Београд као оријентална варош под Турцима. 1521–1867.* Београд: Музеј града Београда.
- Максимовић, Бранко. 1983. *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830–1941.* Београд: Завод за заштиту споменика културе Београда.
- Несторовић, Богдан. 2006. *Архитектура Србије у XIX веку.* Београд: Арт прес.
- Ротер-Благојевић, Мирјана. 2006. *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века,* Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду/Орион арт.
- Vujović, Branko. 1994. *Beograd u prošlosti i sadašnjosti.* Beograd: Draganić.

*Rezime:**Uticaj procesa restitucije na zaštitu kulturne i arhitektonske baštine i urbani razvoj modernog Beograda*

U radu se razmatraju pojedine značajne teme povezane se zaštitom kulturne i arhitektonske baštine, kao i urbanim razvojem Beograda, posmatrane u interakciji sa procesom restitucije koji se odvija u Srbiji sa izvesnim zakašnjenjem u odnosu na druge istočnoevropske postsocijalističke i postkomunističke zemlje. Sa ovim procesom povezani su važni politički, istorijski i kulturni aspekti i pitanja, ali i sa njegovim učesnicima – državom, novim i prvobitnim vlasnicima (institucijama, fondovima, zadužbinama, udruženjima građana i pojedincima). Oni nisu povezani samo sa samom materijalnom imovinom koja je predmet restitucije, često sa kompleksima i zgradama danas u statusu kulturnog dobra, već mnogo više sa njihovim vlasnicima i značajem koji su imali za formiranje građanskog društva u periodu pre Drugog svetskog rata. Aktualni zakonski okvir restitucije vlasništva nad zemljištem i zgradama, kao i povraćaj imovine oduzete konfiskacijom i nacionalizacijom, otvara brojne nedoumice i pitanja, a u mnogim slučajevima ne pruža adekvatnu finansijsku i moralnu kompenzaciju za njihove prvobitne vlasnike. Proces restitucije ima i značajan društveni uticaj na zaštitu i revitalizaciju kulturne baštine u Srbiji – manastire, ruralna i urbana mesta, javne i privatne zgrade, industrijsko nasleđe i slično – koja su danas najčešće kulturna dobra velikog i izuzetnog značaja za zajednicu. Iz tog razloga evidentna je potreba za donošenjem novog modernijeg zakona iz oblasti zaštite kulturnog nasleđa (važeći je iz 1994. godine), u većoj meri zasnovanog na savremenim međunarodnim konvencijama i preporukama u ovoj oblasti, ali još više baziranog na iskustvima drugih zemalja u domenu privatnog vlasništva i korišćenja kulturnih dobara. To je i jedan od bazičnih preduslova za budući razvoj Srbije u okviru demokratskog evropskog društva. Samo uspostavljanje jasnih pravila, poverenja i dobre saradnje između privatnih vlasnika i državnih institucija može omogućiti bolju zaštitu i održavanje urbane i arhitektonske baštine. Iz tog razloga savremena restitucija, kao značajni reformski proces, nema samo važne društvene i političke aspekte, već mnogo više etičke i moralne. Oni su prvenstveno povezani sa nematerijalnim nasleđem, memorijom i revalorizacijom društvenog i kulturnog značaja koji su imale pojedine istorijske ličnosti i institucije (zadužbine, udruženja građana,

fondovi i sl.) iz vremena stvaranja modernog demokratskog društva u Srbiji XIX i prve polovine XX veka.

Ključne reči: restitucija, kulturna dobra, nematerijalno nasleđe, graditeljsko nasleđe, zadužbine

Prijavljen: 15. 6. 2014.

Recenziran: 3. 7. 2014.

Prihvaćen: 10. 7. 2014.

RESTITUTION OF ART, JUDAICA, AND OTHER CULTURAL PROPERTY PLUNDERED IN SERBIA DURING WORLD WAR II

*Original Scientific Article/
Originalni naučni članak*

*Wesley A. FISHER
Conference on Jewish Material
Claims Against Germany
and World Jewish
Restitution Organization*

Restitution efforts understandably focus primarily on immovable property. Plundered artworks, books, manuscripts, archives, religious artifacts, and other unique, movable objects of cultural property are also of great importance, however. Artworks and religious artifacts plundered by the Nazis and their allies from Jewish communities and families have emotional meaning. These were communal and personal possessions valued for their beauty and cultural significance, often handed down through several generations. In many cases, these artworks or artifacts are the last personal link heirs may have to families and communities destroyed in the Holocaust.

Key words: Restitution, artworks, Yugoslavia, Jewish, cultural property, Nazis, loot

Historical research regarding expropriation of cultural property in Serbia during World War II

SO FAR AS IS KNOWN, THERE HAS NOT BEEN detailed historical research on the expropriation of cultural property in Serbia – not only from Jews but also more generally. Unlike many other countries, Serbia has not compiled a list or database of artworks, libraries, manuscripts and other cultural artifacts removed from the country during World War II.

Information is available, however, in the relevant archives. In response to complaints from the art world of the difficulty and expense in viewing the scattered and complex records needed to ascertain whether an artwork was looted, the Claims Conference/WJRO have initiated and supported a series of interlocking projects that provide greater access and information about the records of the main Nazi agency responsible for looting cultural valuables in Nazi-occupied countries. Specifically, the Claims Conference/WJRO have undertaken a series of initiatives regarding the scattered records of the EinsatzstabReichsleiter Rosenberg (ERR), the largest of the Nazi agencies engaged in the plunder of art, libraries, archives and Judaica.¹ Among the results is a compilation of all the ERR records concerning the former Yugoslavia, records that have been scattered in Germany, Russia, the United States, and elsewhere. This compilation is entitled *The Looting of Jewish and Cultural Objects in Former Yugoslavia: The HAG Südosten & The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in Belgrade, Agram (Zagreb) and Ragusa (Dubrovnik)*.²

The ERR was the main looting agency in Serbia and set up its office (named the *Arbeitsgruppe Südost*, later the *Hauptarbeitsgruppe Südost*) in February 1943 at 36 Gospodar Jovanova Street in Belgrade, in the former offices of the Chief Rabbi of Belgrade. But the ERR was not the only looting agency in Serbia. In particular, it was preceded by the *Kunstschutz* of the Wehrmacht and by the Gestapo. While the ERR did some looting of art, most of the art – as well as musical instruments and music scores – had already been taken by the *Kunstschutz* by the time of the arrival of the ERR. There were thus various German units involved in the looting and no central listing of art as in France. The ERR emphasis was on looting of libraries and archival records and of Jewish ritual objects if they did not duplicate items already taken in France (Weinberger 2012, 7–8).

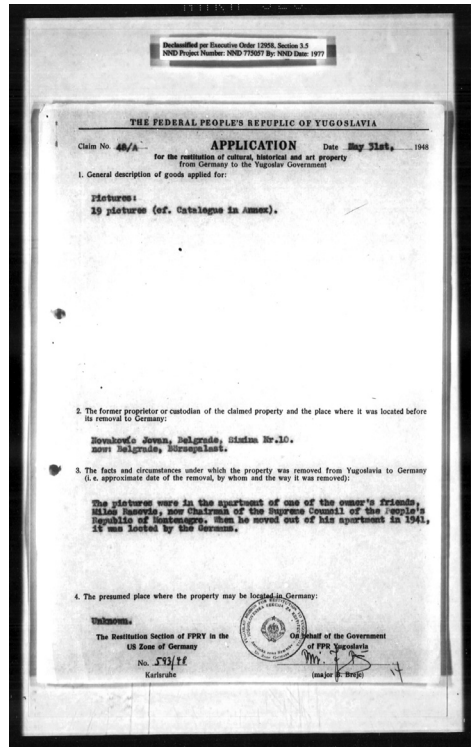
While no central listing was made by the Germans, there nonetheless are identifiable collections and individual objects looted from Serbia reflected in the archives of the ERR and other Nazi agencies. In many cases, though not all, the original owners are noted (Weinberger 2012, 27–35). And there are German lists of artworks that were confiscated (Weinberger 2012, 36–45), including in some instances photographs of them, as well as German lists of books and archives plundered (Weinberger 2012, 46–58).

1 Information on these initiatives and their results may be found at: (WJRO undated; <http://www.errproject.org>)

58 | 2 The compilation was prepared by Dr. Ruth Weinberger, see: (WJRO 2013).

The records of postwar restitution claims are an additional source and reflect the various Nazi looting agencies that were operative in Serbia. By 1948, the Office of Military Government for Germany (US) Property Division had received 417 applications (including for property looted elsewhere in Yugoslavia than Serbia) from the Yugoslav Restitution Mission in Germany.³ While some of the objects listed had been looted from Jews, presumably not all confiscations of Jewish property were noted as such on the restitution request applications filed with the American Allies after the war. Nor was the fate of the artworks' pre-war owners usually stated (Weinberger 2012, 8–10).

There are presumably additional records of postwar restitution claims submitted by Yugoslavia to the United Kingdom and to France.

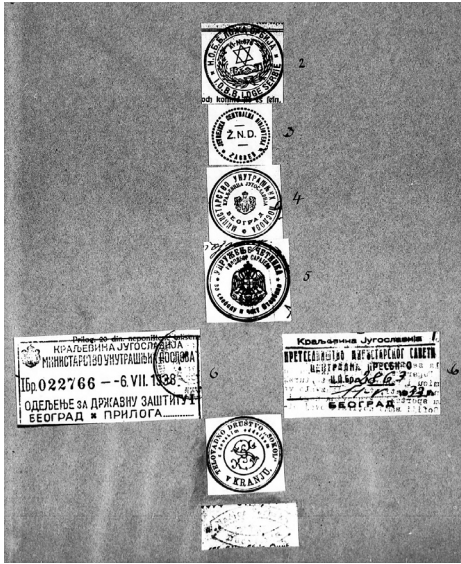

*Example of Claim from Belgrade.
National Archives and Records*

Administration of the United States: M 1946, Yugoslavia Claims, Numbered: 1946, Yugoslavia Claims, Numbered: 9–312

Bundesarchiv 1944: BArch NS 30/178, Kunstgegenstände aus jüdischem Besitz bei der HAG Südosten (1943) 1944

³ National Archives and Records Administration of the United States: M 1946, Category: Yugoslavian Claims, Numbered: 9 – 312; Yugoslavian Claims, Numbered: 455A – 1659.

Library markings from books looted in Serbia collected by the U.S. Army at the Offenbach Archival Depot. M 1942, Offenbach Pictures: Library Markings from Looted Books⁴

decades they were kept in the closed, secret “Special Archive of the U.S.S.R.” Those archives are now in the Russian State Military Archive and contain Serbian Jewish collections such as the records of the Grand Lodges of B’nai B’rith and the records of the Jewish Synagogue and School Community of Belgrade (Crkveno-školska jevrejska opština [Beograd]) from 1815 to 1941.⁵ Books that were plundered by the Nazis in Serbia and that were subsequently seized by the Soviet Trophy Brigades were transferred on Stalin’s orders to Minsk to compensate for the enormous library losses that had taken place there. These volumes are now in the new building of the National Library of Belarus (Kennedy Grimsted 2010, 23–47; Grimsted 2006, 133169; Grimsted 2004, 351–404).

The books of the *Geca Kon* Publishing House were confiscated and brought to the National Library of Austria, from where they were forwarded to other major

Where at present is the cultural property plundered from Serbia?

The whereabouts of much that was taken in Serbia remains unknown at the present time. For example, where now is the art of symbolist painter Leon Koen, the first Sephardic painter from Belgrade? During the Holocaust almost all his paintings were lost or destroyed, and only a few of his works remain (Adić 2009, 2; Šuica 2001).

But the fate of some of the cultural property is known. In particular, at the end of World War II Soviet Trophy Brigades seized the archives of Yugoslavia that had been plundered by the Nazis and brought them to Moscow, where for

⁴ Offenbach pictures available at: <http://www.fold3.com/image/#114|232008202>

⁵ There are now catalogues in Russian and English of the relevant holdings of the Russian State Military Archive, partly published with the support of the Conference on Jewish Material Claims Against Germany. See, for example: (Fishman, Kupovetsky and Kuzelenkov 2010, 195–202).

libraries in the Reich: the Prussian Federal Library (Preussische Staatsbibliothek) in Berlin, the Bavarian State Library (Bayrische Staatsbibliothek) in Munich, the City and University Library of Breslau (Wrocław), and the University Library of Leipzig (Köstner 2005, 1). These libraries have all to some extent done provenance research on their collections and have identified many of the books from the Geca-Kon Publishing House that they still have. In 2011, the University Library of Leipzig transferred 796 books from the GecaKon collection to the National Library of Serbia (Friedrich Ebert Stiftung 2012, 35). But the rest of the collection remains in the other four libraries. [Geca Kon perished in the Holocaust without heirs. While transfer to the National Library of Serbia may be an appropriate “return” of the books, the failure to involve the Federation of Jewish Communities of Serbia and/or the Conference on Jewish Material Claims Against Germany in the transfer is troublesome, as is the fact that, so far as is known, the National Library of Serbia has not done provenance research on its own holdings.]

Known or suspected looted cultural property that at present is in Serbia

Cultural property that was looted by the Nazis and their allies elsewhere than in Serbia is to be found in Serbia. In particular this is the case in regard to objects in the Ante Topic Mimara collection: By December 1948, the work at the U.S. Army’s Central Collecting Point in Munich was in its last stages, and most of the claims had been processed, when Ante Topic Mimara claimed to be the Yugoslav government’s representative in charge of restitution and asked for 166 objects, described in seven lists. The 166 objects mentioned in the seven lists — including 56 paintings — were released to Mimara in late May and early June of 1949. Some of these items are now located in the National Museum of Serbia and were presumably looted by the Nazis from Holocaust victims in France, the Netherlands, and elsewhere (Akinsha 2001).

As Serbia is part of the world art market, it is possible that other cultural property looted during World War II and the Holocaust has entered the country.

The Šlomović collection is currently held by the National Museum in Belgrade. This very valuable collection, stolen from Erih Šlomović, a Jewish Croatian who moved to Belgrade when he was 4 years old and who was murdered during the Second World War, consists of acclaimed French impressionist paintings. Mr.

Šlomović's personal diary was stolen and is believed to be in possession of a private collector in Belgrade (D'Arcy undated; Perry 2000).⁶

In general, Serbian museums, libraries, and archives have not done provenance research (history of the ownership of an object from its creation to the present) on their collections, even though, for example, as a member of the International Council of Museums (ICOM) Serbia is expected to do so in accordance with the Code of Ethics of ICOM.

Concerning art, such provenance research is particularly important for the collections of the National Museum and the Royal Compound and in regard to the Šlomović and Mimara collections, the latter of which is known to contain art objects plundered by the Nazis from Jews in other countries and improperly brought to Serbia. Concerning Judaica, it seems clear that there must be Torah scrolls, religious books and manuscripts in libraries and archives beyond the very few that are in the possession of the Federation of Jewish Communities in view of the number of synagogues in Serbia prior to World War II and taking into account the destruction and/or removal from the country of such Torah scrolls, religious books and manuscripts.

Serbia has proclaimed itself bound by the UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer or Ownership of Cultural Property, and it has endorsed the Terezin Declaration (WJRO 2009). Article 15 of the 2006 Serbian restitution law provided that "movable items of cultural, historical or artistic significance shall be returned to the ownership of the church or religious community and if they are a constituent part of the collection of a public museum, gallery or similar institution, agreement regarding their continued use between the church or religious community and the holder of the item are defined by contract." The law established on September 30th 2008, deadline for claims, but because such a deadline for movable objects is problematic, the Federation of Jewish Communities in Serbia was supposed to be permitted to file a blanket claim for all Jewish communal cultural property by the deadline that was to be valid in regard to items that may be identified in future, but the status of this blanket claim is unclear.

In accordance with the Terezin Declaration, information on art, Judaica, and other cultural property should be made public and accessible, and a non-bureau-

62 | ⁶ About Erih Šlomović, see: (<http://erich-slomovic.com/>).

cratic process for making claims should be established. Efforts should be made to learn where such cultural property that was removed from Serbia is now located, and where appropriate the government should hold negotiations for the return of such property. The results of provenance research by Serbia's museums, libraries, and archives should be made public over the internet. A law covering the return of private cultural property, applicable to both Serbian and foreign citizens, should be enacted, but without a deadline for such cultural property.

What needs to be done

It is desirable for Serbia to undertake the following steps:

- Conduct detailed historical research on the expropriation of cultural property in Serbia
- Create a listing or database on the internet of what was removed from Serbia, what was returned, and what is still missing
- Serbian museums, libraries, and archives should carry out provenance research on their collections
- Information should be made public over the internet of the results of provenance research on art and other cultural property
- Pass a law covering the return of private movable cultural property applicable to both Serbian and foreign citizens but without a deadline for such cultural property
- Establish a non-bureaucratic process for filing claims
- Provide restitution of communal cultural property.

The WJRO is prepared to offer the assistance of internationally recognized experts in this area.

Sources:

<http://erich-slomovic.com/>, last visited June 2014.

Einsatzstab Reichleiter Rosenberg (ERR): <http://www.errproject.org>

Bundesarchiv: BArch NS 30/178, Kunstgegenstände aus jüdischem Besitz bei der HAG Südosten (1943) 1944.

National Archives and Records Administration of the United States. 1946, Yugoslavia Claims, Numbered: 9–312; 455A – 1659.

Offenbach Archival Depot. 1942. Offenbach Pictures: Library Markings from Looted Books. Available at:<http://www.fold3.com/image/#114|232008202>

References:

- Adić, Vesna. 2009. "The Tragic Story of Leon Koen, the First Sephardi Painter from Belgrade: A Symbolist and Admirer of Nietzsche." *Ars Judaica* 5: 1–18.
- Akinsha, Konstantin. 2001. "The Master Swindler of Yugoslavia." *ART news* (September 2001) 100(8): 1–12. Available at:http://www.lootedart.com/MFEU4T15383_print;Y
- D'Arcy, David. undated. "The Mysterious Mr. Slomovic." *The Artnewspaper*. Available at: <http://artnet.com/magazineus/features/darcy/darcy1-10-07.asp?print=1>; (last accessed June 2014.)
- Fishman, David E., Kupovetsky, Mark, and Vladimir Kuzelenkov eds. 2010. *Nazi-Looted Jewish Archives in Moscow: A Guide to Jewish Historical and Cultural Collections in the Russian State Military Archive*. Scranton and London: University of Scranton Press.
- Friedrich Ebert Stiftung. 2012. *Serbian-German Relations: The Real and the Possible*. Belgrade.
- Grimsted, Patricia. 2004. "The Road to Minsk for Western 'Trophy' Books: Twice Plundered but Not Yet Home from the War." *Libraries & Culture* 39 (4): 351–404.
- Grimsted, Patricia. 2006. "Silesian Crossroads for Europe's Displaced Books: Compensation or Prisoners of War?" In *The Future of the Lost Cultural Heritage: The documentation, identification and restitution of the cultural assets of WW II victims. Proceedings of the international academic conference in Český Krumlov* (22.–24.11. 2005), Edited by Mečislav Borák, 133–169. Prague: Tilia Publishers.
- Kennedy Grimsted, Patricia. 2010. "The Postwar Fate of ERR Archival and Library Plunder." *Journal of Art Crime* 4: 23–47.
- Köstner, Christina. 2005. "Das Schicksal des Belgrader Verlegers Geca Kon." *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 1: 7–19.
- Perry, Victor. 2000. *Stolen Art*. Jerusalem: Gefen Publishing House.
- Šuica, Nikola. 2001. *Leon Koen: 1859–1934, catalogue*. Belgrado: Jugoslovenska galerija umetničkih dela.
- WJRO 2013. The Looting of Jewish and Cultural Objects in Former Yugoslavia: The HAG Südosten & The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in Belgrade, Agram (Zagreb) and Ragusa (Dubrovnik). Compiled by Ruth Weinberger. <http://forms.claimscon.org/art/ERR-Looting-Yugoslavia-Oct2013.pdf>
- WJRO/World Jewish Restitution Organization. 2009. *Terezin Declaration*. <http://www.wjro.org.il/Web/intl/PragueConference/100.aspx>
- WJRO. Undated. Records of the Einsatzstab Rechtsleiter Rosenberg (ERR). <http://art.claimscon.org/policy/records-of-the-einsatzstab-reichsleiter-rosenberg-err/>

*Rezime:**Restitucija umetnosti, judaike i drugih kulturnih dobara opljačkanih u Srbiji tokom Drugog svetskog rata*

Nasuprot mnogim drugim zemljama, Srbija nema bazu podataka sa oduzetim umetničkim delima u Drugom svetskom ratu. Informacije su dostupne u relevantnim arhivima. WJRO (Svetska jevrejska organizacija za restituciju) inicirala je niz povezanih projekata koji pružaju veći pristup informacijama. Među rezultatima je kompilacija svih ERR zapisa koje se odnose na bivšu Jugoslaviju. Akcenat je bio na pljački biblioteka, arhivske građe i jevrejskih obrednih predmeta. Tokom Holokausta gotovo sve slike Leona Koena su izgubljene ili uništene, a samo nekolicina je ostala. Na kraju Drugog svetskog rata sovjetske brigade zaplenile su jugoslovenske arhive koje su opljačkali nacisti i odnele ih u Moskvu, gde su decenijama držane u zatvorene, a sada su u Ruskom državnom vojnom arhivu i sadrže srpske jevrejske zbirke. Neke opljačkane knjige iz Srbije, po Staljinovom naređenju odente su u Minsk, da se nadoknadi ogromni gubitak tamošnje biblioteke. Druge su iz Nacionalne biblioteke Austrije prosljeđivane bibliotekama u Berlinu, Minhenu, Vroclavu i Lajpcigu. Godine 2011. Univerzitetska biblioteka u Lajpcigu vratila je 796 knjiga iz kolekcije Geca Kon Narodnoj biblioteci Srbije, dok je ostatak kolekcije i dalje u ostale četiri biblioteke, jer nema živih naslednika. S druge strane, u Srbiji postoje dela koja su oteli nacisti izvan Srbije – kolekcija Ante Topića Mimare. Neka od ovih dela su sada u Narodnom muzeju u Beogradu i verovatno su ih nacisti oteli u Francuskoj, Holandiji i na drugim mestima. Tako je i vrlo vredna ukradena zbirka Šlomović trenutno u Narodnom muzeju u Beogradu, i sastoji se od priznatih francuskih impresionističkih slika. Srpski muzeji, biblioteke i arhivi nisu sproveli istraživanje porekla svih svojih kolekcija, iako bi kao članica ICOM-a Srbija to trebalo da učini. Srbija se obavezala prema UNESCO-u i prihvatila je Deklaraciju iz Terezina, da će sprečiti uvoz, izvoz i transfer kulturnih dobara, kao i da će pokretnosti od kulturnog, istorijskog ili umetničkog značaja biti vraćena u vlasništvo crkve ili verske zajednice, i ako su sastavni deo zbirke javne muzeju, galerijama. U skladu sa Deklaracijom, informacije o kulturnim dobrima treba da budu javne i dostupne.

Ključne reči: restitucija, umetnička dela, Jugoslavija, jevrejsko, kulturna dobra, nacisti, pljačka

*Prijavljen: 1. 8. 2014.
Recenziran: 20. 8. 2014.
Prihvaćen: 30. 8. 2014.*

**PROPERTY OF JEWISH
GREEKS IN CONTEXT
OF THE HOLOCAUST:
Legal Status, German
Occupation and Post
War, Restitution and
Memory***

*Short Scientific Article/
Kraći naučni članak*

*Photini TOMAI-
CONSTANTOPOULOU
Hellenic Ministry of
Foreign Affairs,
Athens*

The Greek Constitution, since the founding of the State, recognized only Greeks–Hellenes. Full emancipation, civil rights and full freedom of Religion and its practice were enshrined and guaranteed. No Anti–Judaic laws were ever legislated, even during the German occupation 1941–1944. The Holocaust left property owned by Jews orphaned. The puppet government during occupation entrusted these properties to the meseggiouhoi [trustees]. De jure Aryanization was never legislated. Two days before liberation of Athens (12 October 1944), Prime Minister Rallis passed a law heralding the return of the properties to their rightful owners. Post war legislation, unique universally, restituted all properties to their owners and, in cases of heirless properties, the State did not exercise its constitutional right of acquisition but, instead, endowed with these properties a newly created entity (OPAIE) whose purpose was and still is to aid the remaining Jewish Greeks.

* The present paper is based on a lectured delivered at the International Conference entitled “Nationalization, confiscation and restitution. Historical, legal, economic and political issues” organized by the New Balkans Institute and held in Belgrade, Serbia on 25–26 February 2014. A concurrent Power Point presentation accompanied the lecture. See: (Tomai-Constantopoulou 2014).

Key words: Jewish Greeks, restitution, Greece, law, Holocaust, German occupation, history, politics, memory

*N*EXT YEAR, 2015 WE WILL COMMEMORATE 70 years after the end of WWII. It is amazing how the consequences of the wartime period still remain of major concern to the society and government of Greece especially under the worst financial crisis my country ever met the last six decades.

German reparations and the so called “Forced loan” that was signed in March 1942 (Γκοτζαμάνης 1954, 23–24) and stipulated that Greece was to make a monthly part-payment of 1,5 billion drachmas for both the Italian and German armies, are today the most hot issues that come again and again for discussion into the Greek Parliament. In the postwar years subsequent Greek Governments have defended the view that Axis commitment to pay back the remaining amounts of the wartime credits was legally binding. To date, there has been no change in this position. Part of those reparations are related to looted art from museums and archaeological sites, as well of Greek Jewish heritage, which is exactly our issue today.

But let me start with a brief presentation on some fundamental legal aspects of Greek Constitutions going back in 1830 when was founded the Modern Greek State under the Treaties of London. From the beginning, the 3d Protocol of the Treaties¹ ascertained full emancipation for all citizens of Greece irrespective of their religious beliefs. This tenet enshrined in all Constitutions and coupled with the fundamental clause of the initial and all succeeding Greek Constitutions, according to which Greeks as being equal under the law, enjoyed the same civil

1 “The Plenipotentiaries of Great Britain and Russia appreciated the justice of this demand; and it was decided that the Catholic religion should enjoy in the new State the free and public exercise of its worship, that its property should be guaranteed to it, that its bishops should be maintained in the integrity of the functions, rights, and privileges, which they have enjoyed under the protection of the Kings of France, and that, lastly, agreeably to the same principle, the properties belonging to the ancient French Missions, or French Establishments, shall be recognized and respected.

The Plenipotentiaries of the three Allied Courts being desirous moreover of giving to Greece a new proof of the benevolent anxiety of their Sovereigns respecting it, and of preserving that country from the calamities which the rivalry of the religions therein professed might excite, agreed that all the subjects of the new State, whatever may be their religion, shall be admissible to all public employments, functions, and honours, and be treated on the footing of a perfect equality, without regard to difference of creed, in all their relations, religious, civil, or political.” (House of Commons 1830, 316)

rights.² Moreover, no artificial majorities or minorities or other groups were recognized as such.

In full contradiction to those principles, the notion of Jewish properties as such (and not plain Greek) was imposed, for the first time ever, in a dictatorial way by the invader and subsequent occupier of Greece, in April 1941, the German Reich

At this point I wish to clarify that I define the term Jewish Property to include not only individual movable and immovable property but also all holdings of Jewish institutions in Greece (including e.g. Ritual artifacts, archives, libraries, etc). Jewish Property is the sum total of what constitutes the lost, destroyed, or looted Heritage that defines this community.

As it is known, Greece was invaded by the Axis forces on April 6, 1941. The Germans divided the country into 3 occupation zones: The Bulgarian one comprising Eastern Macedonia and Thrace, the Italian one comprising the bulk of mainland Greece and some islands but not Thessaloniki, and, finally, the German one which also later, following the September 1943 Italian armistice, comprised the former Italian zone.

The harsh famine that hit the Greek populace at large, especially during the winter months of 1941–1942, forced many to barter their movable and immovable belongings literally for a “piece of bread” in order to feed their families and try to survive. Christian Greeks and Jewish Greeks were on the same boat on that. The post war Greek Governments tried to remedy the onerous property losses due to sales under duress. Thus, with the Constitutive Directive 114 of March 29, 1946 (Constitutive Directive 114/1946)³ they restituted small properties sold under duress to their previous owners and put a freeze to the selling of any other property acquired during the occupation. Compulsory Law 1323 of 25 November, 1949 (Compulsory Law 1323/1949) addressed the issue and offered remedy with the requirement for the buyer to compensate the initial seller with a sum up to a percentage of the correct market value of the property.

² See, for example, the Provisional Constitution of Epidavros (in Greek) from 1822: (<http://norfid.files.wordpress.com/2010/11/nomos-epidaurou-proswrinon-politeuma-ths-ellados-b-e8nikh-suneleusis-astros-1823.pdf>)

³ All Laws, Directives, Presidential decrees etc are freely accessible (Article 7, Law 3861/2010 for Transparency in Public Administration) at the Website of the Hellenic Government Gazette: (www.et.gr).

The first instance of abandoned properties belonging to Jewish Greeks in the German occupied zone occurred with the forced deportations of the Jews of Thessaloniki, starting on March 15, 1943, to Auschwitz – Birkenau Death Camps. However, the German appointed Greek Government, even though under duress by the occupiers and some local greedy collaborators, never passed any so-called Aryanization Laws; Nonetheless Jews had to leave all their belongings behind. A few months later, Law 205 was published in the Government Gazette in June 1, 1943 (Occupation Law 205/1943). The Law created the *Service of Administration of Jewish Properties* [YDIP]. This service would transfer and delegate the use and occupation of “abandoned” Jewish properties to the, so called, *μεσεγγυούχοι* – *meseggiouhoi* [trustees]. I emphasize here that outright ownership was never transferred or bestowed. Understandably, there were instances of some trustees, of dubious aspirations, benefiting from this type of property acquisition. Another law, Law 1180 of February 12, 1944 with title “On the mode [method] of administration of the possessed Jewish properties” added some more details (Occupation Law 1180/1944). This law provided that Central YDIP answerable directly to the Minister of Economics.

It is interesting to note that both Laws were passed during the premiership of the last occupation Premier Ioannis Rallis. Also, they anteceded the deportations of the Jews of Thessaloniki and preceded those of the Jews of Athens (April 1944) and from other cities and locals of Greece with sizable Jewish populations.

But liberation time was approaching fast. As the German Reich was retreating in all fronts, final defeat was looming in the horizon. Thus, just two days before the liberation of Athens (October 12, 1944), on October 10, Rallis passed Law 1977 (Occupation Law 1977/1944) comprising a single article with which it annulled Law 1180 and modified the purpose of YDIP to that of a Service destined to restitute all properties to their rightful owners. Even if Rallis, sensing that retribution was imminent, tried to make amends with his past actions, this latish measure was not sufficient enough. Eventually, he was tried for treason after the war.

October 12, 1944 was a bright day and one of boundless joy in Athens (Thessaloniki had to wait till October 30). The free Greek Government under the Prime Ministership of George Papandreou (Γεώργιος Παπανδρέου) makes it its foremost priority that of rectification of the injustices and onerous usurpation of property of its citizens of Jewish religious affiliation by the occupation authorities and the collaborative governments. It promulgates Law No. 2 on October 27, 1944 (Law

2/1944) which, in plain and clear wording, states that all properties belonging originally to Jews are to be remitted and restored to their rightful owners. Just look how the correspondent of *The Jewish Exponent* (*The Jewish Exponent*, 27 October 1944, 16) duly reports this moving decision in an article published on the same day the Law appeared in the Government Gazette and titled *Full Rights Restored Jews In Greece; Jewish Councils Revived in Athens, Salonica*.

In May 23, 1945 Compulsory Law 337 was definitely passed (Compulsory Law 337/1945). This Law “remedied” Law 2 by also annulling (occupation) Law 205. *The Jewish Exponent* duly reports on August 31 that *Greece to Prosecute Thieves of Jewish Property* (*The Jewish Exponent*, 31 August 1945, 14). The same paper reported on September 7 that the American Jewish Conference communicated to Greek Ambassador Kimon Diamantopoulos (Κίμων Διαμαντόπουλος) in Washington, the gratitude of American Jewry for this humanitarian action (*The Jewish Exponent*, 7 September 1945, 2). Further, Compulsory Law 808 of December 31, 1945, amongst other directives, ordered the immediate return, by the trustees, of Jewish properties to their rightful owners or their inheritors (Compulsory Law 808/1945).

In less than a month, on January 22, 1946 the Government enacted Compulsory Law 846 of January 22, 1946 with which the State annulled its own right of inheritance of heirless properties for the case of Jewish ones (Compulsory Law 846/1946). Those properties and their proceeds were to be used for the *care – relief and rehabilitation of the Jews of Greece*. In a few days time, on February 8th a New York Times article appeared titled *Greek Aid to Jews Seen as Precedent Government Action to Devote unclaimed property for relief is cited here* (New York Times, 8 February 1946, 15).

Alas, Greece, in the mean time was engulfed in fratricidal Civil War that would last till the summer of 1949. This fact, coupled with the ravaged state that found her after liberation, shows that, even amongst all those hardships and hurdles, the well being and restitution of its Jewish citizens was of paramount importance. Thus, an article that appeared in the *Chicago Daily Tribune*, on February 22, dutifully reports the resolve of the Greek Government, however adding that entrenched interests of those that usurped Jewish properties were determined to fight the government, with all means, for their “rights” that is to keep the spoils (*Chicago Daily Tribune*, 22 February 1949, 9).

The above is corroborated also in *Report of the Anglo-American Committee of Enquiry regarding the problems of European Jewry and Palestine* of April 20, 71

1946 which states, and I quote, that “Fundamentally, there is no anti-Semitism. Practically all Jewish property was confiscated, however, and though legislation directed to restitution has been enacted, the process will inevitably be difficult and may complicate relations between Jews and the surrounding population” (PRO 30/78/30; *The New York Times*, 1 May 1946,15). Furthermore, a *New York Times* article on January 31, 1948, titled *Unclaimed Property sought for Jews*, stated that “recent Greek legislation should serve as a model to be used in every country once occupied by the Nazis” (*New York Times*, 31 January 1948).

The State and justice triumphed; with a Ministerial Decree 230037/1064, issued on September 28, 1948 (Ministerial Decree 230037/1064/1948), it was ordered that all trustees submit an account of administration within two months with severe penalties to be meted if they refused or ignored the order. Finally, on March 29, 1949, the Royal Decree (Royal Decree/1949) for the Establishment of the Organization for the Relief and Rehabilitation of the Israelites of Greece (OPAIE) was signed, and all heirless immovable and movable property originally belonging to Jewish Greeks was passed to this organization. *The Jewish Exponent* on April 1, 1949, duly reported the fact taking pains to announce that the President of the American Jewish Committee cabled his appreciation the Greek Prime Minister (*The Jewish Exponent*, 1 April 1949, 2).

This effectively concluded domestic restitution, the first country to do so in Europe and the only one to forgo heirless properties. But the State went even further. In its codified Law 2961/2001 for inheritance it extends indefinitely the validity of *ketoubot* [Jewish nuptial agreements] for all Jews that perished during the War and left no heirs. And, with Law 3943/2011 it compensated with ten million Euros the Jewish Community of Thessaloniki for part of the land of the destroyed Jewish Cemetery.

Ladies and gentlemen, in concluding allow me a personal remark: To restitute one’s property even among hardships and dramatic financial cuts is less. The major for a government or state is to restitute the memory of its Jewish victims. In doing so, Greece has been involved very actively from the very beginning to all Conferences since 1998 first in London and Washington and then in Stockholm and Vilnius. A member of the International Holocaust Remembrance Alliance⁴,

72 ⁴ About Holocaust remembrance, see: (<http://www.holocaustremembrance.com/>).

the International Tracing Service – Bad Arolsen⁵, and the European Shoah Legacy Institute⁶ has developed so far significant steps in teaching the Holocaust and promoting research in that field. New publications, films and scholar competitions are among latest news that excite profoundly the young generation. Moreover, Law 3218/2004 established on January 27th as the Day to Honor and Remember the Jewish Greek Heroes and Victims of the Holocaust. In Athens, Thessaloniki and several other big cities every year are organized commemorative events, attended by religious, political (at the highest level), academic and other personalities, as well as diplomatic representatives. Foreign guests and survivors also participate in those ceremonies.

Yet, following the terms of a bilateral Greek-Polish Agreement, Greece is ready to establish a permanent Greek exhibition at the Auschwitz State Museum in Poland. We also have reached the final point, after many years of arduous negotiations, for the repatriation of the Jewish Communal archives looted by the Nazis. These were found by the Soviet Forces in Germany and taken to Moscow as war trophy. Meanwhile, very recently, as a result of negotiations held in Warsaw we succeeded to repatriate a big number of (70) artifacts belonging to Greek Jews perished in Auschwitz.

Last, but not least since vigilance is a continuous process, I should add that the passing of a stringent Anti-Racist Law is imminent⁷ and that the State has vigorously chased and prosecuted members of the Golden Dawn party for their racially prejudiced actions, including their denial of the Holocaust. After all, for us, Greeks, racism was never particularly attractive. Since the Athens of Pericles, the ideals of democracy, dialogue and respect for dignity of the individual have ever been non-negotiable principles of our people.

References:

- House of Commons. 1830. “A _ *Papers relative to the Affairs of Greece, Protocols of Conferences Held in London.*” In *The London Conferences 1830* No. 25. PROTOCOL No. 3, of the Conference held at the Foreign Office on the 3rd of February 1830. London.
- Tomai-Constantopoulou, Photini. 2014. Property of Jewish Greeks in Context of the Holocaust:

5 (<https://www.its-arolsen.org/en/homepage/index.html>)

6 (<http://shoahlegacy.org/>)

7 Since the Presentation, Anti Racist Law 4285 / 10 September 2014 has passed.

Legal Status, German Occupation and Post War, Restitution and Memory. https://www.dropbox.com/s/v9wqxbqmzfvcai/Photini%20Tomai_Restitution_Belgrade_Feb_2014_final_show_.pps?dl=0

Γκοτζαμάνης, Σωτήριος. 1954. *Κατοχικόν Δάνειον και Δαπάναι Κατοχής*. Θεσσαλονίκη. [Gotzamanis, Sotirios. 1954. *Occupation Loan and Occupation Expenses*. Thessaloniki]

Sources:

<http://www.holocaustremembrance.com/>

<https://www.its-arolsen.org/en/homepage/index.html>

<http://shoahlegacy.org/>

<http://www.etc.gr/>

The National Archives at Kew Gardens, London, Public Record Office (PRO), Domestic Records of the Public Record Office, Gifts, Deposits, Notes and Transcripts.

PRO 30/78/30, *Report of the Anglo-American Committee of Enquiry regarding the problems of European Jewry and Palestine*, House of Commons [Cmd. 6808], Presented by the Secretary of Foreign Affairs to Parliament by Command of His Majesty, 56, Lausanne 20 April 1946.

Legal Acts:

Anti Racist Law 4285 / 10 September 2014. Published, GG F A, Nr. 191, Athens.

Compulsory Law 337/1945, Concerning the Annulment of Law 205/1944 regarding the Administration of Jewish properties impounded by the Occupation Authorities or abandoned, GG F A, Nr. 121, 23 May 1945, Athens.

Compulsory Law 808/1945, Concerning Additions to Compulsory Laws 2/1944 and 337/1945. Amongst other directives, ordered the immediate return, by the trustees of Jewish properties to their rightful owners or their inheritors, GG F A, Nr. 324, 31 December 1945, Athens.

Compulsory Law 846/1946, Concerning the annulment/renouncement by the State of its right to proprietorship of the abandoned [εκκειμένων] Jewish properties, GG F A, Nr. 17, 22 January 1946, Athens.

Compulsory Law 1323/1949, Additional compensation, up to a percentage of correct market value of the property, by the buyer to the seller for all immovable properties sold during the occupation period, GG F A, Nr. 323, 25 November 1949, Athens.

Constitutive Directive 114/1946, 1946. *Annulling of sales of small properties & Restitution to the previous owner or inheritor(s)*, Published in the Government Gazette (from now on GG), Fascicle (issue, from now on F) A, Nr. 119, March 29, 1946, Athens.

Law 2/1944, Concerning the Annulment of Laws 1977/1944 and 1180/1944 and the Return-Restitution of Jewish Properties & Possessions (to their rightful owners), GG F A, Nr. 6, 27 October 1944, Athens.

Law 2691/2001, Validation of the Code of Directives concerning the Taxation of Inheritance, Gifts, Parental Grants and Dowries, and of Lottery Ticket Wins, GG F A, Nr. 266, Article 122, 22 November 2001, Athens.

Law 3218/2004, The 27th of January is established as the memorial day of the Jewish Greek martyrs and heroes of the Holocaust, GG F A, Nr. 12, 27 January 2004, Athens.

Law 3943/2011, *Includes an article on State compensation for the destroyed old Jewish Cemetery*, GG F A, Nr. 66, Article 45, Paragraph 10, 31 March 2011, Athens.

Ministerial Decree 230037)1064/1948, *Concerning the Accountability and submission of report by the trustees of Jewish properties*, GG F B, Nr. 155, 28 September 1948, Athens.

Occupation Law 205/June 1, 1943, *(YDIP) Creation of the Service of Administration of Jewish Properties*, Transfer of management and use to “trustees”, GG F A, Nr. 160, 1 June 1943, Athens.

Occupation Law 1180/1944, *(Central YDIP) Creation of the Central Service of Administration of Jewish Properties*, Elaboration on the “management” and use of Jewish Properties by the appointed “trustees”, GG F A, Nr. 26, 12 February 1944, Athens.

Occupation Law 1977/1944, *Annulment of Law 1180 and change the purpose of YDIP to that of a Service destined to restitute all “administered” properties to their rightful owners*, GG F A, Nr. 241, 10 October 1944, Athens.

Royal Decree/1949, *Concerning the Establishment of the Organization for the Relief and Rehabilitation of the Israelites of Greece (OPAIE)*, GG F A, Nr. 79, 29 March 1949, Athens.

Periodicals:

“Full Rights Restored Jews In Greece; Jewish Councils Revived in Athens, Salonica,” *The Jewish Exponent*, October 27, 1944.

“Greece to Prosecute Thieves of Jewish Property,” *The Jewish Exponent*, August 31, 1945.

“Greek Aid to Jews seen as Precedent: Government Action to Devote Unclaimed Property for relief is cited Here,” *The New York Times*, February 8, 1946.

“Greeks Battle for \$80,000,000 in Jews’ Wealth,” *Chicago Daily Tribune*, February 22, 1946.

“Jewish Community in Greece to Receive Heirless Property,” *The Jewish Exponent*, December 6, 1946.

“Needy Jews to Get Heirless Property Left in Greece,” *The Jewish Exponent*, April 1, 1949.

“Text of Report of British-U.S. Inquiry on Palestine,” *The New York Times*, May 1, 1946.

“Thank Greek Government For Attitude Towards Jews Surviving There,” *The Jewish Exponent*, September 7, 1945.

“Unclaimed Property is sought for Jews,” *The New York Times*, January 31, 1948.

Rezime:

**IMOVINA GRČKIH JEVREJA U KONTEKSTU HOLOKAUSTA:
Legalni status, nemačka okupacija i posleratni period, restitucija
i sećanje**

Nemačka reparacija i „iznuđeni zajam” iz 1942. i danas su među aktuelnim temama za diskusiju u grčkom Parlamentu. Od posleratnog perioda do danas grčka Vlada je zastupala stav da sile Osovine vrate ratne kredite. Osniva-

njem moderne grčke države 1830. nakon Londonske konferencije garantovana je puna emancipacija za sve građane Grčke, bez obzira na njihove veroispovesti. Nasuprot tome tretirana je „jevrejska imovina” kao zbir onoga što je izgubljeno, uništeno ili opljačkano nasleđe koje definiše ovu zajednicu. Oštra glad koja je pogodila grčku stanovništvo u celini, posebno tokom zimskih meseci 1941–1942, primorala je mnoge da rasprodaju svoju pokretnu i nepokretnu imovinu za „komad hleba”, što je posleratna grčka vlada pokušala da ispravi 1946. godine delimičnom restitucijom oduzete imovine prethodnim vlasnicima i onemogućavanjem prodaje bilo koje imovine stečene tokom okupacije. Iako su od 1943. krenule prisilne deportacije Jevreja iz Soluna u logor Aušvic, grčka vlada ni pod pritiskom okupatora nikada nije donela „Arijanske zakone”; Zakon 205 iz 1943. Stvorio je *Službu za administraciju jevrejske imovine* (YDIP) koja će delegirati preuzimanje „napuštene” jevrejske imovine poverenicima. Pred samo oslobođenje Atine 1944, premijer Ralis pokušao je da se iskupi donošenjem Zakona 1977. kojim se vraća sva imovina zakonitim vlasnicima. Nakon oslobođenja, slobodnoj vladi premijera Jorgosa Papandreua prioritet je bio ispravljanje velike nepravde donošenjem Zakona br. 2 1944. Direktiva za ovo stigla je i iz Amerike, a početkom 1946. država je zvanično izgubila pravo nasleđivanja imovine bez naslednika. Usledio je građanski rat u Grčkoj. Država i pravda trijumfovale su 29. marta 1949. potpisivanjem Kraljevskog dekreta o osnivanju Organizacije za pomoć i rehabilitaciju Izrailja Grčke (OPAIE) čime je sva nepokretna i pokretna imovina bez izvornih naslednika pripadala jevrejskim Grcima u ovoj organizaciji. Ovim je okončana domaća restitucija, a Grčka je prva zemlja koja je to učinila u Evropi i odrekla se imovine bez naslednika. Grčka je bila član organizacija za sećanje žrtava Holokausta, a 27. januar proglašen za dan sećanja na jevrejske heroje i žrtve. Konačno, Grčka je spremna da napravi trajnu izložbu u muzeju Aušvic, postignuta je repatrijacija jevrejskih arhiva koje su opljačkali nacisti i sankcionisane su sve akcije antisemitizma.

Ključne reči: grčki Jevreji, restitucija, Grčka, Holokaust, nemačka okupacija, istorija, politika, sećanje

Prijavljen: 15. 8. 2014.
Recenziran: 5. 9. 2014.
Prihvaćen: 10. 9. 2014.

BELATED JUSTICE – EXPERIENCES WITH RESTITUTION IN AUSTRIA

*Preliminary paper/
Prethodno saopštenje*

*Hannah M. LESSING
National Fund of the Republic
of Austria for Victims of
National Socialism*

During the last two decades Austria has avowed a shared moral responsibility for the participation in National Socialist atrocities. The process of re-evaluation is still ongoing. The National Fund of the Republic of Austria for victims of National Socialism (est. 1995), the General Settlement Fund for Victims of National Socialism (est. 2001) and the Fund for the Restoration of Jewish Cemeteries in Austria (est. 2011) are responsible for restitution and commemoration. The National Fund is dedicated to the recognition and commemoration of victims of Austrian origin. It supports needy survivors and has disbursed 175 million Euros as compensation for seized tenancy rights. It is sponsoring projects conveying historical awareness and is involved in the restitution of looted art and the renewal of the Austrian exhibition at Auschwitz. The General Settlement Fund awards ex gratia payments in order to close the gaps in previous restitution and compensation measures. It has disbursed 211.5 million US Dollars. An independent Arbitration Panel decides on In Rem Restitution of publicly owned assets. It has so far issued 93 recommendations for restitution. The discussion on historical responsibility started late in Austria, but progress made has shown that an evaluation of the past can start a healing process for society.

Key words: restitution, Austria, National Socialism, Holocaust, commemoration, immovable and movable property, Findbuch

*L*IKE MANY OTHER EUROPEAN COUNTRIES, A few years ago, Austria also began to face up to the more difficult chapters of her recent history. Efforts to finally undertake an honest appraisal of these initiated a learning curve profiting Austrian society in a wide variety of ways. In a Europe which is becoming ever more closely intertwined, a mutual exchange of experiences makes sense and is important. Jointly reflecting on our interwoven histories and being willing to learn from past injustices can, without doubt, bring the people of Europe even closer together. I believe that an active evaluation of the past has the power to contribute to a strong – national and European – identity. It can play a vital role in the growth of a shared European narrative. With this in mind, I can only welcome the idea of this conference.

In Austria, I have been heading three Funds responsible for restitution and commemoration for over 18 years: The National Fund of the Republic of Austria for victims of National Socialism, the General Settlement Fund for Victims of National Socialism and the Fund for the Restoration of Jewish Cemeteries in Austria. These three funds are administratively linked – their operations are subject to the supervision of one Board of Trustees chaired by the President of the National Council, Barbara Prammer are led by one Secretary General and.

A common mission of the Funds is to “combat the historical amnesia” in Austria. Of course, the confrontation with the National Socialist past has often not been easy. I would like to begin with a look back through history: Austria has been dealing with the issue of restitution since the end of World War II – but in the early years, the reconstruction of a country in ruins was of primary importance. Although in 1946 and 1947 numerous legal transactions carried out under the Nazis were annulled and several Restitution Acts were adopted and enforced, due to gaps and deficiencies many problems remained unsolved.

Austria relied on the Moscow Declaration of October 1943 in which the Allies stated that

Austria was “the first free country to fall victim to Hitlerite aggression” (O’Connor 2012, 230).

As a country officially occupied by Nazi Germany and liberated by the Allies, post-war Austria could, as a consequence, not be held legally responsible for the criminal acts carried out by the Nazi regime on Austrian territory – a regime which was supported by many Austrian citizens. For decades, the so-created victims

paradigm prevented society to deal with its past. As a consequence, it took the country a long time to assume responsibility for the dark sides of its past.

It is only during the last two decades that the political landscape has started to change: In 1991, the Austrian Federal Chancellor Franz Vranitzky's avowal of a shared moral responsibility for the participation of so many Austrians in National Socialist atrocities marked a watershed and led to a more refined view of historical events. It was a long and difficult process of re-evaluation – a process which is still ongoing.

One important step towards restitution was the establishment of the *Austrian Historical*

Commission in 1998. The Commission carried out thorough research on property seizure under National Socialism, on restitution and its deficiencies after 1945.

In 2000, the *Austrian Fund for Reconciliation, Peace and Cooperation* was established. It disbursed the voluntary payments made by the Republic of Austria to victims of Nazi slave labor – in total some 132,000 men and women from all over the world. Austria has – together with 46 other signatory countries of the 2009 *Terezín Declaration* (WJRO 2009)– actively participated in the elaboration of the 2010 Restitution Guidelines (WJRO 2010) and has since made further progress in the field of restitution.

One of the first expressions of this new historical awareness was the creation of the *National Fund of the Republic of Austria for Victims of National Socialism* in 1995. The National Fund was the first organization in Austria explicitly dedicated to the recognition and active commemoration of the victims of the National Socialist regime. Today, the Fund is an important partner in international efforts to come to terms with the Holocaust.

We offer material assistance as well as personal recognition, expressed through a symbolic “gesture” payment of around 5,000 Euros. Since 1995, we have distributed over 150 million Euros to nearly 30,000 persons who today live in more than 75 countries around the world. Additionally, the National Fund has also disbursed over 175 million Euros as compensation for seized tenancy rights since 2001; the undisbursed residue is dedicated to programs benefitting the victims of National Socialism. Behind every single payment stands a person who has suffered. We remain aware that no payment, regardless of the amount, can ever compensate

for this immeasurable suffering. Payments can only ever be a symbolic expression of regret and respect.

I would like to point out that the payments are made to persons of Austrian origin who suffered injustice under National Socialism – regardless of their nationality or their residence today. The National Fund has several further tasks: Since 1998, when the *Federal Law on the Return of Works of Art from the Austrian Federal Museums and Collections/ Rückgabe von Kunstgegenständen aus den Österreichischen Bundesmuseen und Sammlungen* (*Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich* 181/1998) was passed (which is also the basis for provenance research carried out in institutions such as the National Library), the Fund has been involved in the restitution of looted art: The Fund's online art database enables the search for looted objects decades after their seizure. The proceeds from heirless "looted art" are used to benefit the victims of National Socialism. The Fund is coordinating the renewal of the Austrian exhibition at Auschwitz. The National Fund supports needy Holocaust survivors from Austria all over the world.

The conveyance of historical awareness is an essential part of our mission – one of our main tasks is sponsoring projects which build a bridge from the past to the present: So far, the National Fund has sponsored around 1,200 projects with around 22 million Euros (as at: October 2013) We lay a strong focus on school projects which educate the young. The National Fund also publishes the life stories of Holocaust survivors – on our website as well as in anthologies which are used in schools throughout Austria.

It is important to transfer the lessons from the past into the future.

In the years following the establishment of the National Fund, discussions on the issue of restitution took place in neighboring countries, and class action lawsuits were filed against Austrian companies in American courts. As a result, Austria also sought an acceptable solution to provide compensation for assets plundered during the Nazi regime.

Experience has taught us that a society sometimes requires external impetus, perhaps in the form of political pressure or public attention, to initiate or accelerate processes of reflection.

In 2001, after protracted negotiations conducted between the governments of the United States and the Republic of Austria and representatives from various victims' organizations, Austria signed the Washington Agreement, which was intended to close the gaps and deficiencies in previous restitution and compensation

measures. Two outcomes of this Agreement were the establishment of the General Settlement Fund in 2001 and the establishment of the Fund for the Restoration of Jewish Cemeteries in Austria in 2011. The General Settlement Fund was endowed with 210 million US Dollars. Persons affected by the National Socialist property confiscation as well as their legal successors were entitled to file applications. When the filing period ended in May 2003, 20,702 applications had reached the Fund.

The General Settlement Fund offers two forms of compensation: An independent Arbitration Panel decides on applications for *In Rem* Restitution of publicly owned assets, above all real estate. Possible objects of restitution are real estate – in the case of Jewish communal organizations also movable property – that had been seized from its owners during the National Socialist period. The Arbitration Panel can recommend an *actual restitution* of such property.

An independent Claims Committee decides on applications for monetary compensation in ten different categories of losses:

1. Liquidated businesses;
2. Immovable property;
3. Bank accounts;
4. Stocks/Securities;
5. Debentures;
6. Mortgage claims;
7. Moveable property;
8. Insurance policies;
9. Occupational and educational losses and
10. Other losses and damages.

In comparison to other national or international compensation measures, according to which only a few categories of assets could be claimed or the compensation took place in the form of a lump sum payment, the remit to make individual payments for damages in so many categories is far more complex.

The disbursement of the funds required an elaborate procedure – close cooperation between lawyers and historians, high levels of dedication, a creative approach and the use of specially developed procedural software, which has proved to be very helpful. In 2005, at its peak, the General Settlement Fund had a staff of over 140.

When processing the 160,000 individual claims, the principle of equality was paramount – we were striving for maximum efficiency in processing the applications as well as for transparency in the various procedural stages. It is understood that – more than 60 years after the war – we cannot expect the survivors to be in the possession of all documents relating to their families' losses. I remember: When I was appointed Secretary General in 1995, I had talks with then-President of the National Council Heinz Fischer (1938), today Austria's Federal President. He asked me what I would need most to get the Fund up and running. I asked him for three things: I would have to travel to find and meet with survivors; I would need enough staff to listen to them, and I would need historians, taking up the often very arduous and meticulous historical research in various archives, finding out the circumstances of persecution.

As a result, over the years, we have obtained copies of over 75,000 different documents

proving persecution and losses. One byproduct of this historical research is the *Findbuch* – an online database we have launched which facilitates the search for files on Nazi property seizures and on post-war restitution and compensation measures that are held in Austrian archives. The *Findbuch* is a useful tool for historical and other academic researchers. Its publication is also in line with an emerging international trend to digitally record and provide access to archive material surrounding National Socialism on an international scale. It also helps survivors from Austria and their descendants find links to their families' history. As such, the *Findbuch*¹ is one of the most comprehensive collections of data in Austria on this subject. All compensation payments rendered by the General Settlement Fund are calculated according to the extent of the determined losses and are disbursed on a *pro rata* basis.

Despite these efforts, we have to acknowledge the fact that only a fraction of the losses suffered can be compensated with the Funds available. In total, the General Settlement Fund has so far disbursed 211.5 million US Dollars – including additional funds provided by the Austrian government – to 20,700 people.

The Arbitration Panel has so far decided on 1,334 of over 2,000 applications received, including 93 recommendations for an in rem restitution (as at: September, 2013). Roughly estimated, the total value of the real estate recommended for

82 | ¹ www.findbuch.at

restitution comes to around 42 million Euros. Only time will tell whether these restitution measures were successful. It is up to historians and society of the future to assess the worth our efforts. I would like to end with some personal thoughts, which result from 18 years in the field of compensation. The great Austrian writer Ingeborg Bachmann (1926–1973) once said: “History teaches many lessons but finds no pupils”. This was true in the years after the war, when many people wished to draw a line under the dark sides of the country’s past because the need to suppress memories was still too powerful. But in recent years – also due to a change of generations – many people in Austria as well as other European societies have opened their minds to a new understanding: History is a continuum and the past continues to have an effect on the present. It is only by learning from the past that we can pave the way to a better future. This means, society as a whole must assume responsibility for the deeds of the past and develop a conscious awareness of its own history. All citizens, regardless of their generation, must share this responsibility – this is an important social and political challenge. One conclusion I would draw from our experiences in the field of restitution in Austria is this: Even though the discussion on historical responsibility started very late in our country, progress made in recent years has shown that it is never too late to take action to come to terms with history. This discussion may not be easy but it can start a healing process for the whole society.

Payments alone cannot achieve justice. But – as the Austrian Ambassador to the United

States, Peter Moser once put it: “Restitution must take place before wounds can be healed.” (See also Moser 2002)

References:

- Federal State Act on the Return of Cultural Objects, 4 December 1998/Rückgabe von Kunstgegenständen aus den Österreichischen Bundesmuseen und Sammlungen. 1998. *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich*, 181, I, Ausgegeben am 4. Dezember 1998 Teil I , 2045–2046.
- Lessing, Hannah M. 2011. „Gerhard Botz und der Nationalfonds der Republik Österreich für Opfer des Nationalsozialismus.“ In *Politische Gewalt und Machtausübung im 20. Jahrhundert: Zeitgeschichte, Zeitgeschehen und Kontroversen. Festschrift für Gerhard Botz*, Edited by Heinrich Berger u.a, 349–360. Wien: Böhlau Verlag.
- Lessing, Hannah M., and Azizi Fiorentina 2007. “Austria Confronts Her Past.” In *Holocaust Restitution. Perspectives on the Litigation and Its Legacy*, Edited by Michael J. Bazyler and Roger P. Alford, 226–238. New York: NY University Press.

- Lessing, Hannah M, and Maria-Luise Lanzrath. 2012. „Der Nationalfonds der Republik Österreich für Opfer des Nationalsozialismus zur Zeitenwende. Was war. Was ist. Was bleiben soll.“ In *Was bleibt von der Shoah?*, Edited by Maria Halmer, 97–116. Wien: Kontext, Praxis, Nachwirkungen.
- Moser, H. E. Peter. 2002. “Restitution Negotiations – The Role of Diplomacy.” *Berkley Journal of International Law* 20(1): 197–201.
- O’Connor, Anne-Marie. 2012. *The Lady in Gold*. New York: Alfred A. Knopf.
- WJRO/World Jewish Restitution Organization. 2009. *Terezin Declaration*. <http://www.wjro.org.il/Web/intl/PragueConference/100.aspx>
- WJRO. 2010. Guidelines and Best Practices for the restitution of immovable (real) property confiscated or otherwise wrongfully seized by the Nazis, Fascists and their Collaborators during the Holocaust (Shoah) Era from 1933–1945, including the period of World War II, <http://www.wjro.org.il/Web/intl/Guidelines/Default.aspx>

Rezime:

ZAKASNELA PRAVDA – ISKUSTVA SA RESTITUCIJOM U AUSTRIJI

U Austriji postoje tri povezana fonda odgovorna za restituciju i komemoraciju: Nacionalni fond Republike Austrije za žrtve nacionalsocijalizma, Generalni fond za žrtve nacionalsocijalizma i Fond za obnovu jevrejskih groblja u Austriji. Austrija se oslanjala na Moskovsku deklaraciju iz 1943, prema kojoj je ona prva slobodna zemlja koja je postala žrtva na hitlerovske agresije. Kao zemlja koju je okupirala nacistička Nemačka, a oslobodili su je saveznici, posleratna Austrija mogla je da ne bude pravno odgovorna za krivična dela nacističkog režima na austrijskoj teritoriji. U poslednje dve decenije svest o političkoj odgovornosti počela je da se menja: tek je 1991. austrijski savezni kancelar Franc Vranicki priznao moralnu odgovornost za učešće toliko Austrijanaca u nacističkim zločinima. Važan korak ka restituciji jeste uspostavljanje Austrijske istorijske komisije 1998. godine i Austrijskog fonda za pomirenje, mir i saradnju 2000. Izvršene su dobrovoljne uplate Republike Austrije žrtvama nacističkog robovskog rada. Austrija je potpisala Terezin deklaraciju 2009. i aktivno je učestvovala u izradi Smernica za restituciju 2010. Nacionalni fond Republike Austrije za žrtve nacionalsocijalizma osnovan je 1995. kao prva organizacija u Austriji isključivo posvećena prepoznavanju i aktivnoj komemoraciji žrtava nacionalsocijalizma. Od 1995. godine 150 miliona evra isplaćeno je na ime 30.000 osoba koje danas žive u više od 75 zemalja širom sveta, kao

i preko 175 miliona evra od 2001. kao naknada za oduzeta stanarskih prava; ostatak novca posvećen je programima posvećenim žrtvama nacionalsocijalizma. Uplate mogu samo biti simbolični izraz žaljenja i poštovanja bez obzira na nacionalnost ili mesto boravka žrtava danas. Od 1998. godine, kada je donet Savezni zakon o povratku dela iz austrijskih saveznih muzeja i zbirki, Fond je bio uključen u proces restitucije ukradenih umetničkih dela, a ujedno koordinira obnavljanjem austrijske izložbe u Aušvicu. Do sada je sponzorisano oko 1.200 projekata sa oko 22 miliona evra. Nacionalni fond takođe utiče na podizanje svesti o žrtvama Holokausta u školama. Godine 2001. Austrija je potpisala Vašingtonski sporazum namenjen za prevazilaženje nedostataka u prethodnim povraćajima i merama obeštećenja. Dva ishoda ovog sporazuma bila su osnivanje Fonda za žrtve nacionalsocijalizma u 2001. i osnivanje Fonda za obnovu jevrejskih groblja u Austriji 2011. godine. Mogući oblici restitucije su vraćanje oduzete nekretnine. Arbitražna komisija odlučuje na osnovu poslatih prijavi i formiranih kriterijuma o prioritetima. Kao rezultat detaljnog istorijskog istraživanja arhiva dobili smo kopije preko 75.000 različitih dokumenata koji dokazuju progon i gubitke, i formirana je 'Findbuch' – elektronska baza sa datotekama nacističke zaplene imovine, veoma korisna za istraživače. Time se omogućava potomcima žrtava da pronađu podatke o istoriji svojih porodica. Do sada je ukupno isplaćeno 211,5 miliona dolara za 20.700 ljudi. Budućnost će proceniti vrednost ovih napora, iako je bolje preuzeti društvenu odgovornost za postupke ikad, nego nikad.

Ključne reči: Austrija, restitucija, nacionalsocijalizam, Holokaust, pokretna i nepokretna imovina, komemoracija, 'Findbuch'

Prijavljen: 20. 8. 2014.

Recenziran: 5. 9. 2014.

Prihvaćen: 10. 9. 2014.

RESTITUTION IN SERBIA, FEBRUARY 2014

*Review Scientific Article/
Pregledni naučni članak*

*Wesley A. FISHER, Evan HOCHBERG,
Ivan ČEREŠNJEŠ, Nachliel DISON,
Herbert BLOCK,
World Jewish Restitution Organization*

This World Jewish Restitution Organization (WJRO) position paper reviews the current state of restitution in Serbia. It covers private property, Jewish communal property, heirless formerly-Jewish owned property, and Jewish cultural property that was confiscated or sold under duress during the Holocaust and/or subsequently nationalized under the communist regime in the area of the former Yugoslavia that is now Serbia. There is now an international consensus on the restitution of Holocaust era-property. Serbia and 46 other countries endorsed the Terezin Declaration on Holocaust Era Assets and Related Issues, establishing principles for property restitution. In 2010, 43 countries endorsed guidelines and based practices for restitution of immovable property. Serbia participated with 38 other countries in November 2012 in the immovable property review conference, reaffirming its commitment to the 'Terezin Declaration' and the 'Guidelines and Best Practices'. In this paper, WJRO urges the government of Serbia to take steps to make further progress toward meeting the international consensus on restitution. WJRO urges the Government of Serbia to address the following important issues Communal property, Private property, Heirless property, and Art, Judaica, and other cultural property.

Key words: restitution, Serbia, Jewish property, Holocaust, Terezin Declaration, WJRO, The Law on Restitution of Property and Compensation in Republic of Serbia/Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju Republike Srbije

<http://www.wjro.org.il/Items/00602/RestitutionInSerbia.pdf>

Herbert.Block@jdcny.org; ndison@wjro.org.il; Wesley.Fisher@claimscon.org; Evan.Hochberg@claimscon.org; ivan_ceresnjes@yahoo.com

IT HAS BEEN SEVEN DECADES SINCE THE DEVASTATION of Serbian Jewish communities during the Holocaust, the murder of most Serbian Jews, and the expropriation of Jewish communal and private property. A strong and democratic Serbia has begun to take important steps to restore property to the Jewish communities and to victims and their heirs.

This World Jewish Restitution Organization (WJRO) position paper reviews the current state of restitution in Serbia. It covers private property, Jewish communal property, heirless formerly-Jewish owned property, and Jewish cultural property that was confiscated or sold under duress during the Holocaust and/or subsequently nationalized under the communist regime in the area of the former Yugoslavia that is now Serbia.

There is now an international consensus on the restitution of Holocaust era-property. Serbia and 46 other countries endorsed the *Terezin Declaration on Holocaust Era Assets and Related Issues*, establishing principles for property restitution. In 2010, 43 countries endorsed guidelines and based practices for restitution of immovable property. Serbia participated with 38 other countries in November 2012 in the immovable property review conference, reaffirming its commitment to the *Terezin Declaration* and the *Guidelines and Best practices*.

In this paper, WJRO urges the government of Serbia to take steps to make further progress toward meeting the international consensus on restitution. WJRO urges the Government of Serbia to address the following important issues:

1. Communal property:

- Addressing problems with the communal property restitution law that have resulted in few properties being returned to the Jewish communities.
- Resolve the technicality causing the rejection of claims for properties belonging to pre-war Jewish foundations.
- Protect and preserve Jewish heritage sites.

2. Private property:

- Amend the 2011 restitution law to make clear its application to Holocaust-era confiscations.
- Extend the filing deadline for private property claims.
- Amend the 2011 restitution law to expand restitution in kind.
- Amend the 2011 restitution law to provide prompt and “genuinely fair and adequate compensation.”

- Ensure that restitution is provided to immigrants to Israel victimized by Tito's Law.
 - Ensure effective implementation of the 2011 restitution law.
 - Continue to ensure that restitution is not awarded for property obtained as a result of the Holocaust.
3. Heirless property:
- Fulfill its commitment, as provided in The Law on Restitution of Property and Compensation in Republic of Serbia (in Serbian: Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju Republike Srbije),¹ to enact legislation providing restitution and/or compensation to the Jewish community for heirless Jewish property confiscated during the Holocaust.
4. Art, Judaica, and other cultural property:
- Provide restitution of communal cultural property.
 - Conduct historical research on the expropriation of Jewish cultural property.
 - Make information on communal and private art, Judaica, and other cultural property publicly accessible and establish a non-bureaucratic process for filing claims.
 - WJRO is prepared to offer the assistance of internationally recognized experts in this area.

I. Background on the World Jewish Restitution Organization

Following the collapse of the Communist regimes in Eastern Europe, the leading world Jewish organizations established the World Jewish Restitution Organization to address the restitution of Jewish property and to remind the world that the time has come to redress the enormous material wrongs caused to European Jewry during the Holocaust.

WJRO is the legal and moral representative of world Jewry in pursuing claims for the recovery of Jewish properties in Europe (with the exception of Germany and Austria). Working together with local Jewish communities, WJRO consults and negotiates with national and local governments for the return of Jewish communal property and heirless private property and the payment of full compensa-

¹ This Serbian Law was published in: (*Službeni glasnik RS* 72/2011)

tion in cases where restitution is impossible. WJRO also works for the restitution of private property and for compensation to Holocaust survivors. In partnership with local Jewish communities, WJRO establishes local foundations to file restitution claims and use the proceeds to support survivors and local Jewish life.

The member organizations of WJRO are: Agudath Israel World Organization, American Gathering/Federation of Jewish Holocaust Survivors, American Jewish Committee, American Jewish Joint Distribution Committee, B'nai B'rith International, Center of Organizations of Holocaust Survivors in Israel, Conference of European Rabbis, Conference on Jewish Material Claims Against Germany, European Jewish Congress/European Council of Jewish Communities Joint European Delegation, Jewish Agency for Israel, World Jewish Congress, World Zionist Organization, NCSJ – Advocates on behalf of Jews in Russia, Ukraine, the Baltic States & Eurasia.

II. An International Consensus

A. Terezin Declaration

Forty-seven countries approved the *Terezin Declaration on Holocaust Era Assets and Related Issues* (WJRO 2009) at the conclusion of the Prague Holocaust Era Assets Conference on June 30, 2009.

Serbia participated as an observer to the Holocaust Era Assets Conference in Prague, June 2009, in which the *Terezin Declaration* was issued. Serbia later endorsed the *Terezin Declaration*.

The *Declaration* recognized the importance of returning or providing compensation for property taken from Holocaust victims. The Declaration “[noted] the importance of restituting communal and individual immovable property that belonged to the victims of the Holocaust (Shoah) and other victims of Nazi persecution.” (WJRO 2009) Further, the Declaration “[noted] that the protection of property rights is an essential component of a democratic society and the rule of law, [acknowledged] the immeasurable damage sustained by individuals and Jewish communities as a result of wrongful property seizures during the Holocaust (Shoah), [and recognized] the importance of restituting or compensating Holocaust-related confiscations made during the Holocaust era between 1933–45 and as its immediate consequence.” (WJRO 2009)

The *Declaration* emphasized the importance of addressing private property claims of former owners, heirs, or successors through either restitution or compensation “in a fair, comprehensive and nondiscriminatory manner.” (WJRO 2009) The participating countries called for restitution and compensation processes that were “expeditious, simple, accessible, transparent, and neither burdensome nor costly to the individual claimant.” (WJRO 2009)

The *Declaration* also recognized the “urgent need to identify ways to achieve a just and fair solution to the issue of Judaica and Jewish cultural property” (WJRO 2009) and called for efforts to identify and catalogue items and return them to their rightful owners or to other appropriate individuals or institutions.

B. Guidelines and Best Practices

On June 9, 2010, 43 countries endorsed the Guidelines and Best Practices for the Restitution and Compensation of Immovable (Real) Property Confiscated or Otherwise Wrongfully Seized by the Nazis, Fascists and Their Collaborators during the Holocaust (Shoah) Era between 1933-1945, Including the Period of World War II (WJRO 2010). The Guidelines and Best Practices reaffirm the Terezin Declaration, identify principles, and provide detailed rules for countries to apply in their property restitution legislation and claims processes.

The Guidelines and Best Practices acknowledge the immeasurable damage to individuals and communities from the confiscation of their properties and notes that the protection of property rights is “an essential component of democratic society and the rule of law.” (WJRO 2010)

The Guidelines and Best Practices call for *in rem* restitution as the “preferred outcome.” When *in rem* restitution is not possible, the Guidelines and Best Practices urge other solutions including “substituting property of equal value or paying genuinely fair and adequate compensation.” (WJRO 2010)

The Guidelines and Best Practices emphasize the importance of an efficient, open, and fair process:

The property restitution and compensation processes, including the filing of claims, should be accessible, transparent, simple, expeditious, non-discriminatory, inter alia by encouraging solutions to overcome citizenship and residency requirements, and uniform throughout any given country. Restitution and compensation procedures should not be subject to burdensome or discriminatory costs for claimants.

Additionally, “[d]ecisions should be prompt and include a clear explanation of the ruling.” *The Guidelines and Best Practices* also call for swift final resolution of settled claims: “Transfer of property title or payment of compensation should be effected promptly.” (WJRO 2010)

C. Immovable Property Review Conference

In November 2012, 39 countries, the European Commission, and non-governmental organizations, including WJRO, participated in the *Immovable Property Review Conference in Prague* (WJRO 2012).

Ambassador Sladjana Prica delivered a statement on behalf of Serbia reaffirming its commitment to the *Terezin Declaration* and the *Guidelines and Best Practices* and detailing steps taken in accordance with the *Guidelines and Best Practices*. In her statement, Ambassador Prica said:

“Let me remind us all that the Republic of Serbia is one [of] among 47 countries which acceded to the *Terezin Declaration* in 2009. Today in 2012 we would like to stress [] that we are doing [our] utmost, despite different difficulties, in order to change existing, to adopt new necessary legislation and especially to create all necessary conditions for as quick as possible and as just as possible implementation of the laws in full accordance with the *Terezin Declaration* and relevant guidelines deriving from it.”

Ambassador Prica stated that Serbia recognized restitution as “crucial in the difficult process of democratization during even [the most] difficult period of economic transformation and transition.” (WJRO 2012)

Ambassador Prica repeatedly acknowledged Serbia’s responsibility to pass legislation addressing heirless property: “But be sure that we are fully aware of our obligation and of the importance to as soon as possible adopt[] separate ‘special’ law which will regulate the heirless property of the holocaust and other victims of Nazi Fascism” (WJRO 2012) She repeatedly promised that the special law would create a process that is “efficient, feasible and will provide quick, rightful and durable solution in accordance with, by Serbia endorsed the *Terezin Declaration and the Guidelines* [and Best Practices].” (WJRO 2012)

III. Restitution in Serbia

While Serbia has taken important steps to advance restitution in the past few years, there is a need for significant progress in order to meet the principles of the *Terezin Declaration* and the *Guidelines and Best Practices*.

WJRO asks the government to address problems with the communal property restitution law that have resulted in few properties being returned to the Jewish communities and take action to protect and preserve Jewish heritage sites.

Serbia is to be commended for its passage in 2011 of a restitution law addressing private property. However, WJRO calls for the Government to make clear that the law applies to Holocaust seizures, extend the filing deadline, and resolve other problematic aspects of the law.

WJRO also urges the Government to fulfill its commitment in the law to pass special legislation providing restitution and/or compensation for heirless Jewish property taken during the Holocaust.

Finally, WJRO asks the Government to take steps to research and return communal and private art, Judaica, and other cultural property and is prepared to offer the assistance of internationally recognized experts in this area.

A. Communal Property

Restitution of communal property is essential to overturn wrongful confiscations and enable the Serbian Jewish communities to survive and flourish. Restitution is also crucial to preserve heritage sites of immeasurable value to the Jewish communities and to Serbia.

1. Addressing problems with the communal property restitution law that have resulted in few properties being returned to the Jewish communities

The *Law on the Restitution of Property to Churches and Religious Communities* (In Serbian: *Zakon o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama*), enacted in 2006, regulates the return of confiscated communal property for certain “traditional” churches and religious communities, including the Jewish community (See *Službeni glasnik RS* 46/2006). The property covered by the law includes “agricultural lands, woods and woodland, construction sites, residential and business buildings, apartments and business premises and movables of cultural, historical or

artistic significance" (*Službeni glasnik RS* 46/2006). A government-established restitution board – the Directorate for Restitution of Communal and Religious Property – was responsible for adjudicating the communal property claims, providing that the value of the contested property is appraised, and awarding the property or compensation (through cash or government bonds) to be paid. The responsibilities of the Directorate for Restitution of Communal and Religious Property were transferred to the Agency for Restitution by Article 63 of the *Law on Property Restitution and Compensation* enacted in 2011 (*Službeni glasnik RS* 72/2011). Substitute property or (market value) compensation is to be provided when *in rem* restitution is not possible. Only property seized from 1945 is covered.

The provision of the law which only includes property confiscated beginning March 1945 – in effect, excluding communal property seized during the Holocaust – caught the attention of the European Commission against Racism and Intolerance ("ECRI"). The ECRI expressed its concern, stating that it "recommends that the Serbian authorities amend the Law on the Restitution of Property to Churches and Religious Communities to ensure that property confiscated before 1945 is restituted. Furthermore, ECRI strongly urged the Serbian authorities to ensure that the restitution of property is conducted satisfactorily and without discrimination." (European Commission 2011, 13) The ECRI noted that excluding restitution for communal property taken during the Holocaust continues to pose a problem for the Jewish community, which had its property seized before 1945 (13).

SAVEZ, the Federation of Jewish Communities in Serbia, identified 609 pre-war properties as having belonged to Jewish communities in the country, including synagogues, schools, *mikvehs*, orphanages, old age homes and 120 cemeteries. SAVEZ submitted over 500 communal property claims by the expiration of the claims filing deadline in 2008.

SAVEZ has recovered only a handful of properties – including properties that had been committed to the Jewish communities prior to restitution proceedings under the law.

There is clearly a need to address the process for reviewing claims and providing restitution or compensation for communal property.

2. Resolve the technicality causing the rejection of claims for properties belonging to pre-war Jewish foundations.

Approximately 60 of the claims submitted by SAVEZ for Jewish communal property have been rejected based on the same legal technicality. These immovable and movable properties were owned by various Jewish institutions and foundations and philanthropic legacies serving the Jewish community and the wider public prior to the Holocaust. Examples of these entities are Jewish women's organizations, Hevra Kadisha (burial society), and Bikkur Cholim (caring for the ill). The founding documents and by-laws of these organizations, which were legally registered, provided that the Jewish communities would inherit the property if the organizations ceased to exist. These organizations were decimated by the Holocaust and were closed by the Communist regime based on their Jewish affiliation, and their activities were continued by the Jewish communities. The government has refused to recognize SAVEZ's inheritance of these properties and rejected SAVEZ's restitution claims because the foundations and legacies were disbanded by the Communist regime and their properties were confiscated. This legalistic interpretation turns the restitution law on its head – it relies upon the unjust Communist confiscations to deny restitution for the confiscations during the Holocaust and the Communist regime. WJRO urges the government to resolve this technicality and reprocess these claims.

3. Protecting and preserving Jewish heritage sites

Unfortunately, with a few exceptions, the condition of Jewish heritage sites is very precarious. Many synagogues and buildings that had been used before the Second World War for the Jewish communities' cultural, educational, humanitarian, and administrative needs are in a state of serious disrepair or are being used as residences or for industry. Many Jewish cemeteries have not been protected or preserved. Numerous cemeteries have been leveled for new construction or have had gravestones removed. The fate of these cemeteries carries profound religious implications and threatens the memory of centuries of Jewish life in Serbia.

Only a small number of Jewish buildings and sites of historic significance are legally protected. WJRO recommends that Serbia create a provisional list of Jewish national monuments in order to provide immediate temporary protection to these heritage sites. Such temporary protection would provide the opportunity

for an assessment of Jewish monuments that should be granted permanent legal protection.

B. Private Property

While Serbia did not have a private property restitution law until 2011, certain former property owners from what was the Socialist Republic of Yugoslavia were able to obtain some compensation under two settlement agreements involving the United States. Yugoslavia paid a total of \$20.5 million to a number of persons who were United States citizens at the time their property in Serbia was taken; a 1948 agreement covered property seized 1939–1948, while a 1965 agreement covered property nationalized 1948–1964.

In October 2011, Serbia enacted *The Law on Restitution of Property and Compensation* (“Restitution and Compensation Law”) to address private property restitution.²

1. Summary of relevant provisions of the restitution and compensation law

Scope: According to Article 1 of the *Restitution and Compensation Law* (*Službeni glasnik RS 72/2011*), the law applies to property confiscated after March 9, 1945. Article 1 also provides that the law applies to property confiscated as a consequence of the Holocaust. However, Article 6 states that the law applies to property confiscated after March 9, 1945, thus leaving unclear whether the law also applies to property confiscated during the Holocaust.

Who Can File Claims: The law provides the right to restitution or compensation, among others, both to domestic individuals and their heirs and foreign individuals and their heirs where Serbia has reciprocity with the other country. Reciprocity is assumed when Serbian citizens may acquire and inherit property in that country. Foreign citizens and their heirs are not entitled to restitution or compensation if they are the citizen of a country that assumed the responsibility

² Several years before passage of the Restitution and Compensation Law, Serbia initiated a program under the *Law on Reporting and Recording a Claim of Nationalized Property*, which required former property owners or heirs of former owners to register their potential restitution claims as a prerequisite to being able to bring a claim for restitution, once Serbia enacted a private property restitution law. As it turned out, Article 41 of the Restitution and Compensation Law, passed in 2011, allows property restitution claims to be made “regardless whether [an individual] submitted a claim in accordance with the Law on Reporting and Recording Seized Property.” (*Službeni glasnik RS 72/2011*)

ity for paying compensation under an international agreement or if they received compensation by their country. A person, who was a member of the forces that occupied the territory of Serbia during the Second World War, and his or her heirs, is not permitted to receive restitution or compensation (Article 5).

Heirless Property: Article 5 expressly provides that a special law will be passed to provide for property confiscated during the Holocaust from victims who have no living heirs.

Natural Restitution: Article 8 establishes the principle of prioritization of return of confiscated property (natural restitution). Compensation will only be provided where natural restitution is not possible. However, Article 18 provides a long list of situations when property will not be subject to natural restitution, including many categories of properties used by government and public institutions and “[i]n other cases determined by the Law.” Article 18 also states, “Nationalised enterprises shall not be returned.” (*Službeni glasnik RS* 72/2011)

Deferment of Transfer of Possession: Articles 8, 19, and 20 allow for deferral of restitution under a lease agreement for up to three years in certain situations. Agricultural lands with perennial plants and vineyards are subject to 20 and 40 year leases respectively.

Compensation: Compensation is paid in government bonds over a 15 year period (except for shorter term bonds paid to senior citizens under Article 35). Overall compensation is limited to two billion Euros (plus 2% annual interest from January 1, 2015), Article 30. Individual compensation claims are determined by a complicated formula and are capped at 500,000 Euros, no matter the size of the confiscated property Article 31). The law provides for advance cash payments of 10% of compensation, not to exceed 10,000 Euros (Article 37).

Taxes and Fees: Article 38 states that claimants are not responsible for payment of taxes, administrative, and court fees, but are subject to costs of proceedings.

Claim Deadline: The law establishes a two-year deadline for filing claims (Article 42).

Submission of Claims: Article 42 provides a list of the required documentation for submitting claims. Incomplete claims are to be rejected and claimants may only submit a new claim until the claim deadline (Article 43).

Agency for Restitution: The law establishes the Agency for Restitution to manage proceedings, decide claims, assist claimants, keep records, and report to

the Government. The Agency for Restitution replaces the Directorate for Restitution, and also implements the law governing restitution of church and religious community property (Articles 51, 55, and 63).

Claims Review Process: The Agency for Restitution must make a determination on a claim within six months, or one year for complex cases (Article 46). Article 47 governs the Agency's process for reviewing a claim, and Article 48 establishes the right to appeal.

Government Response to Document Requests: Article 13 requires that all levels of government must respond within 30 days to requests for documentation and/or data needed to file claims.

2. Amend the 2011 law to make clear its application to Holocaust-era confiscations

While the law states that it "shall apply on the restitution of the property whose confiscation was the consequence of the Holocaust on the territory which now forms the territory of the Republic of Serbia" (Article 1), in fact, the law only covers property seized after March 1945 (Article 6). Paragraph (a) of the *Guidelines and Best Practices* urges governments to develop legislation which addresses the compensation and restitution of confiscated immovable property seized during the Holocaust period, in the years 1933–1945. Serbia, however, notwithstanding strong concerns expressed by local and international Jewish groups, among others, does not clearly include property wrongfully taken prior to March 1945 in the ambit of its law. The law should be amended to resolve this ambiguity and make clear that the law applies to property confiscated during the Holocaust.³

3. Extend the filing deadline for private property claims

The Restitution and Compensation Law established a two-year deadline for filing private property claims ending in the beginning of March 2014. The two-year period to file claims was insufficient and should be extended. A failure to extend the deadline will result in injustices for many victims. The two-year period did not sufficiently take into account the difficulties for elderly Holocaust victims or their descendents, both in Serbia and throughout the world, to become aware of the claims deadline, obtain all required documents, and secure needed assist-

³ Ambassador Prica did expressly state in her statement at the November 2012 *Immovable Property Review Conference* (WJRO 2012) that the law applies to property confiscated during the Holocaust, but the text of the law remains ambiguous.

ance for submitting claims. As Ambassador Prica noted in her November 2012 statement on behalf of Serbia, “The fact that Archives and Land registers are not up-to-date or even being completely lacking in some part of the territory is fully recognized as a problem posing serious obstacles for claimants trying to prove property ownership.”

4. Amend the law to expand restitution in kind

The Guidelines and Best Practices provide that restitution *in rem* is the preferred method of restitution: “Restitution *in rem* is a preferred outcome, especially for publicly held property.” Paragraph (h). “Other acceptable solutions” such as “substituting property of equal value or paying genuinely fair and adequate compensation” should only be applied when *in rem* restitution “is not feasible or not possible without expropriating third persons’ property.” (WJRO 2010)

The Restitution and Compensation Law has an extensive list of exceptions to the property that can be returned in kind. Among property exempted from *in rem* restitution are the following: property used by every level of government or by foreign government officials; property used for health care, educational, cultural or scientific purposes; property already sold in the privatization process or held by state-owned enterprises; and (in an unclear catch-all provision) property “[i]n other cases determined by the Law”, Article 18 (*Službeni glasnik RS 72/2011*). The law turns the *Guidelines and Best Practices* provision on its head, exempting publicly held property – the type of property that the *Guidelines and Best Practices* singles out when providing that *in rem* restitution is the preferred outcome. Indeed, with so many legal exemptions, it is not clear whether there will be any significant restitution *in rem*.

5. Amend the law to provide prompt and “genuinely fair and adequate compensation”

The Guidelines and Best Practices states that compensation should be “genuinely fair and adequate.” Paragraph (h). Compensation under the Restitution and Compensation Law does not meet that standard. Compensation for confiscated property, in the end, is likely to be little more than a token payment. Mr. Djurdje Ninkovic, a former Serbian Minister of Justice, analyzes the Restitution and Compensation Law and concludes that compensation will be “virtually worthless.” (Ninkovic 2012)

Additionally, the opaque methods for calculating compensation raise concerns about whether compensation will be determined transparently and provided promptly, as called for by paragraph (h) of the Guidelines and Best Practices. The amount of individual compensation that will be paid is obtained by following a formula which makes any individual payment dependent on the total amount to be paid for private property restitution and the total number of eligible claimants that will be paid (over an extended time period). An indication of the convoluted nature of the compensation formula is offered in Article 31 of the *Restitution and Compensation Law*: “The amount of compensation shall be determined in Euros by multiplying the compensation basis with the coefficient equal to the ratio between the amount of two billion Euros and the total sum of individual compensation basis determined by decisions on the compensation right increased by the estimated undetermined bases referred to in paragraph 5 of the Article. The coefficient shall be expressed with two decimal places.” (See in: *Službeni glasnik RS 72/2011*)

6. Ensure that restitution is provided to immigrants to Israel victimized by Tito’s Law

Jews who sought to immigrate to Israel from Yugoslavia, beginning in 1948, were forced to renounce their Yugoslavian citizenship and title to any property in the country as a condition for being allowed to obtain an exit visa. These victims of “Tito’s Law” were deprived of movable, as well as immovable, property. Jews immigrating to Israel were severely restricted in the movable property that they were authorized to bring with them. Immigrants were required to abandon, for example, industrial and agricultural machines, medical instruments, cars, bicycles, boats, typing machines and calculators, stamp collections, weapons, jewelry, and securities, stocks, and bonds. Items with artistic or archaeological value could only be exported with special authorization, which was rarely given.

These former Yugoslav citizens were excluded from the two settlement agreements between the Socialist Republic of Yugoslavia and the United States, as well as from any other relief, including the Restitution and Compensation Law.

Following passage of the Restitution and Compensation Law, the Serbian and Israeli governments worked to remove any formal obstacles preventing Israeli citizens from applying for restitution and compensation under the law. See Statement of Ambassador Sladjana Prica at the November 2012 Prague conference.

The Serbian government should ensure that Israeli citizens continue to be considered within the ambit of the Restitution and Compensation Law and that claims filed by Israeli citizens are processed appropriately.

7. Ensure effective implementation of the law

While it is too early to determine the efficacy of the restitution and compensation claims process, certain concerns have been identified that warrant monitoring. The European Parliament has noted that archives and land registries were “either not up to date or completely lacking in some parts of the territory,” which pose serious obstacles for claimants trying to prove property ownership (European Parliament 2010, 124). Further, before passage of the law, the European Commission was concerned that “weaknesses in the rule of law and prevalent corruption [in Serbia] continued to limit legal predictability and undermined trust in the legal system among economic operators, in particular as regards effective enforcement of property rights.” (European Commission 2010, 26–27) The European Commission has indicated that it is troubled with the state of the Restitution and Compensation Law, noting that “[t]ransparent and non discriminatory implementation ... has to be ensured and further measures taken to fully establish legal clarity over property rights.” (European Commission 2011) These concerns raise questions about whether the Restitution and Compensation Law will be implemented in an effective way that will meet the Guidelines and Best Practices’ goal of transparency and uniformity in decision-making. Paragraph (d).

8. Continue to ensure that restitution is not awarded for property obtained as a result of the Holocaust.

The Agency for Restitution should continue to work carefully to avoid providing restitution to claimants who obtained Jewish property seized during the Holocaust. In guidelines issued on 4 June 2012, the Director of the Agency for Restitution instructed all agency employees reviewing restitution claims to pay special attention to cases where there are indications that the claimant or the claimant’s legal predecessors may have obtained the property as a result of the persecution of Jews during the Holocaust.

C. Heirless Property: Fulfilling Serbia's commitment to pass legislation

Article 5 of the Restitution and Compensation Law explicitly provides that Serbia will pass a special law that will address heirless Jewish property. As noted above, Ambassador Prica restated at the November 2012 Immovable Property Review Conference Serbia's commitment to pass such a special law. However, to date, the Government has not drafted this legislation. Until such a law is enacted, Serbia remains without legislation providing for the restitution of confiscated Jewish heirless property, including heirless Jewish property in the government's possession.

The *Terezin Declaration* recognized the importance of addressing heirless Jewish-owned property. The Declaration provided that "the Participating States urge that every effort be made to rectify the consequences of wrongful property seizures, such as confiscations, forced sales and sales under duress of property, which were part of the persecution of these innocent people and groups, *the vast majority of whom died heirless* [emphasis added by authors]" (WJRO 2009). The Terezin Declaration noted that the proceeds from restitution and compensation of heirless property could benefit needy survivors and fund ongoing Holocaust education.

The 2010 *Guidelines and Best Practices*, endorsed by Serbia, called for countries to provide restitution and compensation of heirless and unclaimed property: "States are encouraged to create solutions for the restitution and compensation of heirless or unclaimed property from victims of persecution by Nazis, Fascists and their collaborators." (WJRO 2010) As the *Terezin Declaration* noted, the *Guidelines and Best Practices* stated that the proceeds from the sale of heirless property could be used to aid needy Holocaust survivors, commemorate destroyed communities, and provide Holocaust education.

D. Art, Judaica, and Other Cultural Property

1. Provide restitution of communal cultural property.

Serbia has passed legislation requiring the restitution of communal cultural property, but it is unclear what the current situation is under the legislation. Article 15 of the 2006 restitution law provided that "moveable items of cultural, historical or artistic significance shall be returned to the ownership of the church or religious community and if they are a constituent part of the collection of a public museum, gallery or similar institution, agreement regarding their continued used

between the church or religious community and the holder of the item are defined by contract.” (*Službeni glasnik RS* 46/2006) The law established a September 30, 2008, deadline for claims, but because such a deadline for movable objects is problematic, the Federation of Jewish Communities in Serbia was permitted to file a blanket claim for all Jewish communal cultural property by the deadline that was to be valid in regard to items that may be identified in future, but the existence and/or status of this blanket claim is unclear.

2. Conduct historical research on the expropriation of Jewish cultural property.

So far as is known, there has not been detailed historical research on the expropriation of Jewish cultural property in Serbia – research that is also relevant to the fate of non-Jewish cultural property.⁴ Serbian museums, libraries, and archives have generally not done provenance research on their collections, even though, for example, as a member of the International Council of Museums (ICOM), Serbia is expected to do so in accordance with the Code of Ethics of ICOM. Concerning art, such provenance research is particularly important for the collections of the National Museum and the Royal Compound and in regard to the Šlomovič and Mimara collections, the latter of which is known to contain art objects plundered by the Nazis from Jews in other countries and improperly brought to Serbia. Given the number of synagogues in Serbia prior to World War II, while taking into account destruction and removal from the country, it seems clear that there must be Torah scrolls, religious books, and manuscripts in libraries and archives beyond the very few that are in the possession of the Federation of Jewish Communities.

3. Make information on communal and private art, Judaica, and other cultural property publicly accessible and establish a non-bureaucratic process for filing claims.

In accordance with the *Terezin Declaration*, information on art, Judaica, and other cultural property should be made public and accessible, and a non-bureaucratic process for making claims should be established. Efforts should be made to learn where such cultural property that was removed from Serbia is now located, and where appropriate the government should hold negotiations for the return of

⁴ In this regard, the WJRO and Conference on Jewish Material Claims Against Germany have compiled the archival records of looting by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in Serbia (). See <http://forms.claimscon.org/art/ERR-Looting-Yugoslavia-Oct2013.pdf>

such property (e.g., the Serbian archives, including Serbian Jewish archives that are in the Russian State Military Archive). WJRO is prepared to offer the assistance of internationally recognized experts in this area.

IV. Conclusion

Serbia has taken important steps toward meeting its commitment to providing restitution and a measure of justice to its Jewish communities and victims of the Holocaust. WJRO asks the government to act urgently – while the remnant of Holocaust victims is alive – to provide restitution and compensation in accordance with the principles of the *Terezin Declaration* and *Guidelines and Best Practices*.

References:

- The Looting of Jewish and Cultural Objects in Former Yugoslavia Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in Serbia.
<http://forms.claimscon.org/art/ERR-Looting-Yugoslavia-Oct2013.pdf>
- European Commission. 2010. European Commission Staff Working Document: Serbia 2010 Progress Report (Brussels November 2010), http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/sr_rapport_2010_en.pdf.
- European Commission. 2011. European Commission against Racism and Intolerance Report on Serbia, March 23, 2011, p. 13, <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Serbia/SRB-CbC-IV-2011-021-ENG.pdf>
- European Commission. 2011a. *European Commission Opinion on Serbia's Application for Membership in the European Union, October 12, 2011*, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/sr_rapport_2011_en.pdf.
- European Parliament Study, "Private Property Issues Following the Change of Political Regimes in Former Socialist or Communist Countries," 2010, p. 124.
- Ninkovic, Djurdje. 2012. "The Law of Restitution of Property and Compensation in Serbia (2011) – Heir Beware!," April 27, 2012, <http://ebritic.com/?p+183744>
- Zakon o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama. 2006. *Službeni glasnik RS*, br. 46/2006 od 2. juna 2006. godine.
- Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju Republike Srbije. 2011. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 72/2011 od 28.9.2011. godine.
- WJRO/World Jewish Restitution Organization. 2009. *Terezin Declaration on Holocaust Era Assets and Related Issues*. <http://www.wjro.org.il/Web/intl/PragueConference/100.aspx>
- WJRO. 2010. *Guidelines and Best Practices for Restitution*. <http://www.wjro.org.il/Web/intl/Guidelines/Default.aspx>
- WJRO. 2012 *Immovable Property Review Conference in Prague*. <http://www.wjro.org.il/Web/intl/November2012/Default.aspx>

Rezime:
O RESTITUCIJI U SRBIJI, FEBRUAR 2014

Ovo istraživanje se odnosi na process restitucije u Srbiji: privatnu imovinu Jevreja koja je oduzeta u periodu nakon Drugog svetskog rata, jevrejsku imovinu bez naslednika koja je oduzeta, brojnu imovinu koja je pripada jevrejskim zajednicama, kao i nepokretna imovina koja je bila oduzeta u toku Holokausta ili konfiskovana/nacionalizovana nakon Drugog svetskog rata. I pored posebnosti evropskih države u procesima podržavljanja jevrejske imovine napravljen je konsenzus među evropskim državama koji se odnosi na imovinu oduzetu kao posledica Holokausta i u godinama nakon Drugog svetskog rata. Terezinska deklaracija koju je potpisala Srbija sa još 46 drugih zemalja je osnova za povraćaj imovine oduzete za vreme Holokausta ali i druga pitanja koja su u vezi sa tim. Srbija je sa 38 drugih zemalja učestvovala na sastanku novembra 2012. Uvidom u sadašnje stanje Srbiji WJRO (Svetska Jevrejska Ogranizacija za Restituciju) se obraća Vladi Srbije i drugim važnim državnim institucijama da obezbede što skorije rešavanje ovih pitanja koja se odnose na komunalnu jevrejsku imovinu, privatnu imovinu, imovinu bez naslednika kao i drugu nepokretnu imovinu, umetnine, Judaiku i kulturno blago.

Ključne reči: Restitucija, Srbija, jevrejska imovina, Holokaust, terezinska deklaracija, WJRO, Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju Republike Srbije

Prijavljen: 20. 8. 2014.
Recenziran: 15. 9. 2014.
Prihvaćen: 20. 9. 2014.

LIMES
PLUS

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

**NACIONALIZACIJA
KONFISKACIJA
RESTITUCIJA**

Deo III

**Rekapitulacija sećanja:
POSLEDICE i obeštećenja**

SUDBINA JEVREJSKOG KAPITALA TOKOM NEMAČKE OKUPACIJE SRBIJE 1941–1944*

Originalni naučni članak/
Original Scientific Article

Vesna S. ALEKSIC
Institut ekonomskih nauka,
Beograd

U domaćoj istoriografiji i do danas je ostalo nedovoljno istraženo pitanje uloge i značaja koje su pojedine nemačke banke imale u izmeštanju jevrejskog kapitala iz srpskih banaka tokom Drugog svetskog rata. Ovaj članak nastoji da kroz analizu relevantnih istorijskih izvora i literature ukaže na veoma jasne principe i izuzetno precizne metode kojima su se nemačke okupacione vlasti, zajedno sa predstavnicima najznačajnijih nemačkih finansijskih institucija, služile prilikom sprovođenja takozvanog rasističkog eksperimenta u bankarstvu Srbije. Ovaj eksperiment je podrazumevao targetiranje i stavljanje pod svoju kontrolu domaće banke sa najvećom koncentracijom međunarodnog jevrejskog kapitala u Jugoslaviji, arizaciju personala, detaljan popis jevrejskog finansijskog kapitala u bankama sa teritorije nemačke okupacione uprave u Srbiji, njegovo preusmeravanje na nemačku bankarsku afilaciju u Beogradu i konačno prenošenje u trezore 'Deutsche Bank' u Nemačkoj.

Ključne reči: jevrejski finansijski kapital, okupacija, nacifikacija, 'Bankarsko društvo', 'Deutsche Bank'

Uvod

OD MINHENSKE PIVNICE 1920. GODINE I PRVIH nastojanja da se u nemački javni život unese ideologija podele građana na više i

* Ovaj rad je deo istraživanja koji se izvodi na projektima „Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanja sa zahtevima Evropske Unije” (OI 179015) i „Evropske integracije i društvenoekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU” (III 47009), uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

vesna.aleksic@ien.bg.ac.rs

niže po kriterijumu rasne čistote i „nemačke krvi”, te preko političko-programskog spisa *Mein Kampf* u kome se preporod čovečanstva video upravo u izgradnji jedinstvene nacionalne države, sve do donošenja tzv. Nirnberških zakona 1935. godine, kada se Jevrejima i zvanično ograničilo pravo kretanja, a maltretiranja se umnožila i bivala brutalnija, postojalo je jedno važno područje u životu Nemačke koje ih je još uvek činilo dragocenim stanovnicima te zemlje. Bilo je to ekonomsko područje, a posebno područje bankarstva i finansijskog sistema, čiji su utemeljivači bili nemački Jevreji još od XVII veka. Za Treći rajh koji se ekonomski oporavljao i brzo orijentisao na ratne pripreme, od značaja je bilo upravo njihovo umeće poslovanja, njihove sposobnosti i posebno međunarodne veze, što je svakako obezbeđivalo tako potrebnu ekonomsku stabilnost zemlje.

Međutim, kad je aneksijom Austrije 1938. godine, austrijsko bankarstvo, koje se dobrim delom temeljilo i na međunarodnom jevrejskom kapitalu i stručnosti jevrejskih bankara došlo pod punu kontrolu Rajha i, Nemačka je odlučila da konačno započne sa rasističkim eksperimentom i u bankarstvu. Za ovakav poduhvat je već imala i jaku privatnu finansijsku instituciju koja nije krila svoje ekonomske pretenzije. Reč je bila o *Deutsche Bank* u to vreme jednoj od najvećih privatnih banaka u Nemačkoj. Njeni čelni ljudi su još u vreme Velike svetske ekonomske krize polagali ogromne nade upravo u privredna rešenja koja su nudili nacionalsocijalisti, pa su vrlo rano sa njima stupili u kontakt. Od trideset i tri člana, koliko ih je bilo u rukovodstvu pomenute banke, samo su tri bila iz same bančine administracije, dok su svi ostali zapravo bili predstavnici kapitala raznih nemačkih industrijskih grana i osiguranja. Njihovi apetiti su posebno usmereni na tada najveću austrijsku banku *Creditanstalt-Wiener Bankverein*, inače afilijaciju međunarodnog (britanskog, belgijskog, švajcarskog i češkog) bankarskog kapitala (Feldman, Rathkolb, Venus i Zimmerler 2006, 162–168). Radilo se zapravo o svojevremenoj fuziji dve najmoćnije austrijske banke. Tako se na čelu *Wiener Bank-Verein* još od 1919. godine nalazio međunarodni bankarski konzorcijum koji je predvodila jedna od tada najstarijih evropskih banaka, *Société Générale de Belgique* iz Brisela, osnovana još 1822. godine. Druge članice ovog moćnog konzorcijuma bile su: *Banque Belge pour l'Étranger*, filijala *Société Générale de Belgique* koja je zbog obima samostalnih poslova imala centralu u Parizu, i nosila drugi naziv i dve švajcarske banke: *Banque Commerciale de Bâle* iz Ciriha i *Basler Handelsbank* iz Bazela. Ovom konzorcijumu, u martu 1930. godine pridružila se i *Deutsche Bank und Disconto Gesellschaft*,

a nešto kasnije i *Češka banka Union* iz Praga (Bussiere, Griset, Bouneau i Willot 1997, 111–113; Gall i dr. 1995, 378–379).

Teška finansijska kriza evropskih banka, koja je nastala kao posledica Velike svetske ekonomske krize 1929. godine, nije mogla a da se ne odrazi na dalji rad *Wiener Bank-Verein*. Iako je u leto 1931. godine, nakon prvog naleta ulagača, uspela da samostalno izvrši saniranje, kriza poverenja u ovu austrijsku banku nije jenjavala. Nakon nešto više od dve godine, marta 1933, ponovo se našla u teškom finansijskom položaju, ali je ovoga puta osim strane, dobila i pomoć austrijske vlade. Ona je u saglasnosti sa stranim poveriocima donela odluku da, tada već gotovo sanirana *Österreichische Credit Anstaltbank* preuzme svu aktivnu i pasivnu *Wiener Bank-Verein*, da bi zatim, tako ujedinjene, stvorile novu banku *Österreichische Creditanstalt-Wiener Bankverein*, u kojoj je osim akcija čiji je vlasnik bila austrijska država, većina akcionarske glavnice bila vlasništvo međunarodnog finansijskog kapitala, većim delom jevrejskog porekla. Naime, *Österreichische Credit Anstaltbank* je bila posredno, preko finansijske grupe Rortschild u jakim vezama sa londonskim Sitijem, dok se u *Wiener Bank Verein*-u, najveći paket akcija nalazio u posedu bankarskog konzorcijuma *Société Générale de Belgique* (Feldman, Rathkolb, Venus i Zimmler 2006, 162–168).

Za vođstvo Rajha su pretenzije nemačkih bankara bile potpuno u skladu sa zvaničnom politikom što bržeg apsorbovanja austrijske privrede i plasiranja nemačkog kapitala u zemlje jugoistočne Evrope, gde je ova austrijska banka imala brojne afilacije, među kojima su u Jugoslaviji bile čak tri: Jugoslovenska udružena banka, Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu i Opšte jugoslovensko bankarsko društvo (Czichon 1995, 155–156). Takođe, prema njihovim planovima, Beč je zahvaljujući svom geografskom položaju, mreži ustanova, stručnim ljudima i sredstvima, kao i svojim tradicionalnim vezama, ispunjavao sve uslove jednog centra preko kojeg bi se zemlje jugoistočne Evrope vezale za Rajh kao privredno dopunska područja, a sam grad bi u tom slučaju trebalo da predstavlja glavno čvorište uspostavljenih veza (Mitrović 1970, 723). Iz tih razloga je Nemačka već od 1936. godine nastojala da pojača plasman svog kapitala i u Kraljevini Jugoslaviji, osnivanjem svoje prve banke, odnosno afilacije, na tom prostoru. Međutim, dominantna uloga češkog, francuskog, kao i švajcarskog tj. zapadnoevropskog finansijskog kapitala u jugoslovenskom bankarstvu ozbiljno je remetila pomenuta nemačka nastojanja.

Metode preuzimanja jevrejskog finansijskog kapitala u Srbiji do 1941. godine

Preuzimanje akcija *Creditanstalt-Wiener Bankvereina* predstavljalo je mogućnost da *Deutsche Bank* dođe i do značajnog paketa akcija njenih velikih afilacija u Jugoslaviji, među kojima je jedna od najjačih bila ona u Jugoslaviji, pod nazivom *Opšte jugoslovensko društvo A.D.* Bila je to jedna od najvećih privatnih banaka stranog kapitala u Kraljevini Jugoslaviji u čijem su upravnom i nadzornom odboru sedela značajna imena austrijskog, belgijskog i češkog bankarstva, od kojih je polovina bila jevrejskog porekla. Sve do 1938. godine, u njoj je odnos stranog akcionarskog kapitala izgledao tako da je 50,3% akcija posedovala *Österreichische Creditanstalt-Wiener Bankverein*, 38,3% belgijska banka *Société Générale de Belgique*, švajcarska *Banque Commerciale de Bâle* 5,4% i *Česka Banka Union* 4,0% akcija. Jevreji su bili i svi direktori, visoki funkcioneri kao i značajan broj službenika centralne banke u Beogradu, zavoda u Zagrebu i filijale u Novom Sadu. Osim toga, ova banka je podržavala putem velikih kredita i mnoga preduzeća sa dominantnim domaćim ili međunarodnim jevrejskim kapitalom (Aleksić 2002, 73–92).

Nemačkim finansijskim krugovima bila je, takođe, od velikog značaja činjenica da je udeo stranog kapitala u privatnom bankarstvu Kraljevine Jugoslavije bio toliko veliki (62%) da je mogao da kontroliše državnu kreditnu politiku (Dimitrijević 1958, 16). Zato su, okupljeni zajedno sa drugim nemačkim i austrijskim privatnicima u posebni „srednjeevropski privredni savet” („*Mitteleuropasche Wirtschaftstag*”/MWT), u kojem je sve do 1941. godine bila koncentrisana nemačka privredna (i politička) moć, osnovali su još 1936. godine Jugoslovensko-nemačku trgovačku komoru. Te godine je, zapravo, otpočeo rad na realizaciji „četvorogodišnjeg plana” na čelu sa Hermanom Geringom (Hermann Goering), a na osnovu Hitlerovog naređenja o osposobljavanju nemačke privrede za ratne zadatke u roku od četiri godine. Tako je osnovni cilj formiranja ove trgovačke komore bio intenziviranje nemačkog privrednog prodora u Kraljevinu Jugoslaviju, uz istovremeno organizovanje jake privredne obaveštajne službe (Ristović 1991, 116). Iz tih razloga, iste godine se u Beogradu našao Geringov specijalni izaslanik za jugoistočnu Evropu, Franc Nojhauzen (Franz Neuhausen) dok je za predsednika Komore postavljen takođe Austrijanac Georg Zal (Georg Saal). Zajedno sa jednim od čelnika već pomenute organizacije MWT i *Deutsche Bank*, Hermanom Jozefom Absom

112 (Herman Josef Abs), navedene ličnosti odigraće ključne uloge pri prelasku *Op-*

šteg jugoslovenskog bankarskog društva pod potpunu kontrolu nemačkog kapitala (Aleksić, 2002, 73–92).

Od izbijanja Drugog svetskog rata 1939. godine, nemačke ratne operacije su istovremeno pratile i nastupanja njenih najvećih banaka. Tako su u njihove ruke nacista dolazili i paketi najpre čeških, a od 1940. godine i belgijskih akcija *Creditanstalt-Bankvereina*, pa samim tim i *Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva*. Već u leto iste godine *Deutsche Bank* je posedovala 93% akcionarskog kapitala ove jugoslovenske banke. Uskoro je pod plaštom redovne redukcije personala otpočela i sa otpuštanjem „nearijevskih” službenika u Beogradu, Zagrebu i Novom Sadu, što je zapravo samo predstavljalo nastavak poslovne politiku koju je *Deutsche Bank* već sprovela nad *Creditanstalt-Bankvereinom* i njenim austrijskim afilacijama (Feldman, Rathkolb, Venus i Zimmler 2006, 162–168). Iako je jugoslovenska vlada zbog promene vlasničkih odnosa uložila protest, ovaj očigledno antisemitski čin nije imao značajnijeg odjeka u tadašnjoj jugoslovenskoj javnosti (Aleksić 1998, 49–53). Posmatrano iz perspektive Trećeg rajha, uspešnom realizacijom nacionalsocijalističke rasističke kategorizacije zaposlenih bili su stvoreni gotovo idealni uslovi da ova banka postane glavni nemački privredno-finansijski instrument za obezbeđivanje njenih ekonomskih, a zatim i političkih pozicija u Jugoslaviji. Tako je banka *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo*, koje je do 1939. godine bilo glavni kanal finansiranja upravo domaćih i stranih jevrejskih industrijskih i trgovačkih preduzeća, sa novim vlasnicima dobilo jasno političko određenje u okviru nemačkih ratno-privrednih planova, čime se višestruko uvećao i njen istorijski značaj.

Nemačka okupacija Srbije i konfiskacija jevrejske imovine

Nakon aprilskog rata 1941. godine *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo* je, u skladu sa raspodelom jugoslovenske teritorije bilo podeljeno na dve „banke-sestre” (*Bankarsko društvo za Hrvatsku* i *Bankarsko društvo u Beogradu*), iako se njihove uloge, kao i Uprava, nisu mnogo razlikovale u okupiranim delovima Jugoslavije. Specifičnost *Bankarskog društva* (BD) ogledala se u tome što je, iako zvanično srpska banka, nad kojom je nadležnost imalo novoosnovano Ministarstvo narodne privrede Srbije, zapravo bila nemačka banka. Naime, nad njenim radom i poslovnom politikom kontrolu su imali isključivo nemački članovi Uprave, što joj je i omogućavalo gotovo autonomni status u zemlji. Tako su H. J. Abs, Jozef Johan, Nikola Berković i Ludvig Fričer (Ludwig Fritscher), bili istovremeno u Upravi i

beogradskog i zagrebačkog *Bankarskog društva*. Na sednici Upravnog odbora *Bankarskog društva* u Beogradu, održanoj 21. oktobra 1941. godine, za predsednika ove beogradske afilacije postavljen je F. Nojhauzen (Neuhauzen), dok je drugi član Uprave, Zengen (J. Soengen), istovremeno postavljen i na poziciju Opunomoćenog šefa vojne uprave za Jugoistok pri *Srpskoj narodnoj banci*.¹

Na listi uredbi vojnoupravnog komandanta Srbije, pod brojem 7, 31. maja 1941. godine, doneta je Uredba o privremenom radu bankarskog poslovanja i novčanog prometa, kojom je srpskom stanovništvu zabranjeno raspolaganje depozitima i štednim ulozima u novčanim zavodima predatim pre 18. aprila 1941. godine, kao i otvaranje trezora bez prisustva organa nemačke devizne zaštite u Srbiji. Pored toga, Jevrejima je nametnuta obaveza prijave celokupne imovine kojom su raspolagali, a nad njihovim radnjama i preduzećima bila je određena posebna kome-sarska uprava.² Opštu jurisdikciju nad jevrejskom imovinom dobilo je *Starateljstvo nad jevrejskom imovinom pri GBW*, čiji je radom vršio kontrolu Nojhauzen, dok je nadležnost nad ličnom imovinom i nakitom Jevreja, posle izvesnog oklevanja, preneti na nemačku operativnu grupu *Sipo-SD* (Browning 1992, 408). Već u prvih mesec i po dana, svoju imovinu prijavilo je 3.498 beogradskih Jevreja (Veselinović 1992). Novom Uredbom 22. jula 1941. godine sva imovina im je konfiskovana, a Jevreji su dovedeni u situaciju da, osim zabrane korišćenja svojih bankarskih uloga, depozita i ostava u trezorima, ne raspoložu više ni svojom nepokretnom imovinom.³ Usledila je prodaja jevrejskih radnji i preduzeća uglavnom nemačkim privrednim i vojnim predstavnicima u Srbiji. Sakupljeni dok se novac, kao i novac od naplate ranijih potraživanja dužnika slivao se u *BD*, na blokiranim tzv. „*Unterdapot*“, računima Jevreja koji su bili vlasnici prodane imovine, uz prepoznatljivu specijalnu oznaku „*GBW*“.⁴

1 Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 151, Građa direkcije 'Bankarskog Društva' (BD) 1941–1944; BD je tek u martu 1942. prijavilo nadležnom Ministarstvu privrede Srbije promenu naziva. Međutim, banka je u prijavi praktično usmeravala rad samog Ministarstva dajući uputstva kako se vrši nova registracija u skladu sa željama nemačke privredne i vojne uprave u Srbiji.

2 Beogradski Jevreji bili su obavezni da se prijave nemačkim vojnim vlastima, a prema specijalnoj naredbi od 19. aprila 1941. od oko 12.000 Jevreja, koliko ih je u gradu živelo do 1941. godine, do 12.06.1941. prijavilo se 9.145, vidi: (SJO FNRJ 1952).

3 U međuvremenu je za nejevrejsko stanovništvo u Srbiji stavljena van snage Uredba od 31.05.1941, vidi: (Romano i Kadelburg 1977, 674).

4 AJ, 151, Arhivska građa vezana za zaplenu jevrejske imovine u BD, 1942–1944; (SJO FNRJ 1952, 46).

Već na osnovu izveštaja o radu o poslovnoj 1942. godini, može se uočiti značajno povećanje zbira bilansa za 701.538.867 dinara, odnosno sa 972.679.423 u 1941. godini, na 1.674.218.290 dinara u 1942. godini.⁵ U međuvremenu, kako su se sve teže nalazili kupci za nepokretnu jevrejsku imovinu, predstavnici Rajha odlučili su da je „poklone” srpskoj državi, a za uzvrat povećaju novčani iznos koji je Nedićeva vlada dugovala na ime ratne štete.⁶ Tako je 26. avgusta 1942. godine pravo raspolaganja i uprave nad jevrejskom nepokretnom imovinom Ministarstvo finansija Srbije prenelo na *Državnu hipotekarnu banku* koja je tu imovinu prodavala putem licitacije, a dobijeni novac knjižila u korist tekućeg računa „Upravni štab jevrejske imovine - nepokretnosti”. Na teret tog računa Nemcima je i dalje isplaćivana ratna šteta (Romano i Kadelburg 1977, 674; Savez Jevrejskih opština FNJR 1952, 49). Čak je i *Bankarsko društvo* predalo *Državnoj hipotekarnoj banci* nekoliko svojih potraživanja od Jevreja koji su posedovali nepokretna imanja, zahtevajući od banke da njihovom eventualnom prodajom pokrije i ta potraživanja.⁷ Na osnovu dosadašnjih istraživanja može se ustanoviti da je od ovako prodatih jevrejskih nepokretnosti, do 15.12.1943. godine dobijena milijarda dinara, od čega je 600.000.000 dodeljeno *Odeljenju vojne uprave* radi regulisanja ratne odštete folk-sdojčerima u Banatu, a ostalo je upotrebljeno za rekonstrukciju Borskog rudnika i sl. (Živković 1975, 446).

Bankarsko društvo kao instrument nacističke pljačke jevrejske imovine

Međutim, sve veća nestašica novca primorala je nemačke okupacione predstavnike da krajem 1942. godine preliju i sav jevrejski novac sa tekućih računa, vrednosne papire, polise osiguranja, nakit, zlato, i druge dragocenosti iz srpskih

5 *Ibid.*

6 (Romano i Kadelburg 1977, 674); Komesarska uprava jevrejskih nepokretnosti uspela je da proda do septembra 1942. sto trideset i tri imanja u ukupnom iznosu od 147.000.000 dinara iako je realna vrednost tih imanja bila preko deset milijardi dinara, vidi: (SJO FNJR 1952, 49).

7 AJ, 151, Dosije „Prijava jevrejskih dugova - Državna hipotekarna banka, 1942, 1944”. Ova banka uspela je jula 1944. da proda kuću u Skenderbegovoj ulici br. 6, vlasništvo Hajima Bararona, jednog od dužnika BD. Međutim, iako je bila obavezna, ona o toj prodaji nije obavestila BD, zbog čega je nemačka afilacija morala da interveniše tražeći da joj se isplati tačno precizirana suma od 531.249 dinara na koji je tada dodala i kamatu od 9,5%.

novčanih zavoda i filijala bivših jugoslovenskih banaka u trezor *Bankarskog društva* u Beogradu, a na osnovu specijalnog naloga generalnog opunomoćenika za privredu Srbije o predaji jevrejskih bankarskih potraživanja i depozita kod kreditnih ustanova.⁸ Kako su preduzeća u jevrejskom vlasništvu već bila preuzeta i prodana, bilo je potrebno doći i do njihovih akcija u drugim srpskim preduzećima i novčanim ustanovama. Prema procenama visokog savetnika Narodne banke Jugoslavije, Miodraga Ugričića, posebni udeo u ovoj akciji imale su pored ostalih srpskih banaka i Narodna banka Kraljevine Jugoslavije u likvidaciji kao i Srpska narodna banka. One su odobravale žiro-račune *Bankarskog društva* u korist računa generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, „stara”, odnosno nova jevrejska potraživanja nastala za vreme okupacije. Taj prenos Narodna banka je vršila postepeno od decembra 1942. godine sve do 1944. godine, i to prema vrstama potraživanja i prema dinamici njihovog utvrđivanja, tj. „likvidiranja”. O kakvoj se sveobuhvatnoj operaciji radilo, potvrđuje i činjenica da su na Bankarsko društvo bile prenete čak i doznake iz zarobljeničkih logora, ukoliko su korisnici ili pošiljaoci bili Jevreji. Tako je samo Narodna banka na račune *Bankarskog društva* prenela preko 18 miliona (18.487.868,00) tadašnjih dinara (Ugričić 2000, 114–117).

Specijalni računi generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji koji su za ove potrebe bili otvoreni u *BD*-u nosili su posebne oznake. Tako je *Sperrkonto* bio prolazni privremeni račun na kome je koncentrisana zaplenjena jevrejska imovina; *Sicherheiten* je bio prolazni privremeni račun u vezi sa izvršenim zaplenama, *Liquidationserloese* i *Arisierungserloese* bili su računi na koje je generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji prenosio razne sume i čitava salda sa drugih prolaznih računa, ali su ovde vršena i direktna polaganja. Nakit, zlatnici i druge dragocenosti opljačkane od srpskih Jevreja takođe su se od decembra 1942. godine nalazile u trezoru *Bankarskog društva*, a o tome svedoče i dosijea zaplenjene jevrejske imovine koja su formirali sami činovnici ove banke.⁹

8 AJ, 151, Trezor BD u kojem se čuvala jevrejska imovina, nalazio se u ekspozituri banke na Terazijama br. 2.

9 AJ, 151, Arhivska građa vezana za zaplenu jevrejske imovine u BD, 1942–1944; ova dosijea (koja su formirana „u hodu” dok su pristizale informacije iz drugih banaka) nisu kompletno sačuvana. Kako su slagana po abecednom redu nedostaju sva dosijea pod B, C, E, F, G, H, I, J, K, M, N, i U ili po našoj slobodnoj proceni, oko polovine ukupnog broja. Primera radi od 61 akcionara *Privilegovane agrarne banke* nedostaju dosijea 31. jevrejskog akcionara.

Nakon izvršene primopredaje ispostavilo se da je do 1940. jevrejski kapital učestvovao u gotovo svim srpskim privatnim bankama i štedionicama u ukupnom iznosu od 18.281.745 dinara ili 4,1%. Sa 50% i više akcionarskog kapitala ušestvovao je u: *Beogradskoj trgovačkoj štedionici* (99,94%), *Banci „Metropol”* (66,33%), *Kolonijalnoj banci* (64,10 %) i *Banci „Merkur”* (50%) iz Beograda.¹⁰ Ovde nije bio uračunat i jevrejski akcionarski kapital uložen u *Privilegovanu agrarnu banku*, u ukupnom iznosu od 5.285.500 dinara, kao ni vrednost jevrejskih akcija *Narodne banke Kraljevine Jugoslavije* od 1.743.000 dinara.¹¹ Nažalost, činovnici *Bankarskog društva* nisu sačinili slične proračune i za jevrejski akcionarski kapital u industrijskim i trgovačkim preduzećima. Na osnovu akcija u vlasništvu Jevreja pronađenih u „ostavi” šefa vojne uprave Vojnog zapovednika za Jugoistok, Franca Nojhauzena, kao i dosijea zaplenjene jevrejske imovine sačinjenih na osnovu izveštaja pristiglih iz drugih banaka,¹² konfiskovani akcionarski kapital Jevreja u industriji, trgovini i rudarstvu Srbije iznosio je oko 17.090.053 dinara.

Jedan od dobrih razloga za sumnju u ovako iskazan mali akcionarski kapital Jevreja u privredi Srbije daje nam i izjava jednog od akcionara „Beočinske fabrike cementa” Aleksandra Ungara:

„Pošto smo saznali da se Jevreji u Beogradu postepeno istrebljuju, nekako smo se sklonili (...) [i] putem posrednika došli u vezu sa organom Gestapoa dr Hajnešlom. On nam je saopštio da ćemo dobiti od Gestapoa propusnicu za odlazak iz Novog Sada, ako im pismenim ugovorom prodamo u trezoru u Beočinu nadene zajedničke akcije moje i Julijus Džonove, koje su vredele u to vreme oko 5 miliona dinara. Nismo imali drugi izbor: ili biti streljani sa ostalima ili predati našu imovinu. Zato smo potpisali sa predstavnikom Gestapoa pred svedocima ugovor sa Wiener Bankverein-om, kojem smo prodali akcije u vrednosti od po 5.000, za cenu od 500 dinara po komadu, a pored toga morali smo pristati na to da taj novac ostane na zabranjenom računu u Bankverein-u, gde se to i sada može videti u knjigama.

10 AJ, 151, Prepiska direkcije za nadzor nad bankama i BD, 12–18. 5. 1943.

11 Ibid; Veliku vrednost jevrejskog akcionarskog kapitala u obe banke izračunali smo na osnovu propisanih „raznih akcija zaplenjenih od Jevreja” pronađenih u „Ostavi Vojnog zapovednika za Jugoistok – šef vojne uprave grupa bi/G.B.V/”1945. godine. Ukupna vrednost konfiskovanih jevrejskih akcija u bankama prema ovim podacima iznosila je 15.189.710 dinara, tj. za 3.092.044 dinara manje nego u izveštaju BD Direkciji za nadzor nad bankama. Manjak koji se pojavio najverovatnije je nastao usled podizanja novca iz te „ostave” između 1943. i 1945. godine.

12 AJ, 151, Prepiska direkcije za nadzor nad bankama i BD, 12–18. 5. 1943.

Kad smo to izvršili, Gestapo nam ipak nije dao propusnicu, nego su nam rekli da možemo nestati iz Beograda.”¹³

Potvrdu ovakve izjave pronašli smo i u samoj „ostavi”, gde se za akcije „Beoćinske fabrike cementa” navodi da su tu prenete sa tzv. *Allgemeine depot* računa, te nije kao kod većine drugih bilo napisano ime pravog vlasnika. Međutim, sa navedenom izjavom ne poklapa se ni broj akcija niti njihova vrednost, te je tako u „ostavi” zabeleženo dvesta pet akcija u nominalnoj vrednosti od hiljadu i petsto dinara, što znači da je njihova ukupna vrednost iznosila svega 307.500 dinara.¹⁴

Dok je komparativnom analizom pomenuta dva izvora ustanovljeno da se kod zabeleženih jevrejskih akcija povremeno ne poklapa ni njihov broj, kao ni njihova nominalna vrednost, dotle je kod konfiskovanih menica konstatovano da pojedine nedostaju u „ostavi”, dok je ukupna vrednost sačuvanih menica iznosila 77.010.322 dinara. Vrednost devedeset zaplenjenih uložnih knjižica (što, takođe, nije konačan broj) iznosila je 5.793.476 dinara, a potpuno nedostaju podaci o polisama životnog osiguranja koje su imale vrlo visoke iznose i bilo ih je više nego menica i uložnih knjižica zajedno.¹⁵

Zanimljivo je da u „ostavi” nisu pronađeni nakit, zlatnici i druge dragocenosti opljačkane od srpskih Jevreja, o čijem postojanju govore više puta do sada pominjana dosijea zaplenjene jevrejske imovine. Tako je, za banke na područje Banata, prilikom preuzimanja ovakvih vrednosti iz jevrejskih sefova (uvek nasilno obijanih uz prisustvo posebne nemačke komisije) postojao specijalan postupak. Ove banke su predmete od veće vrednosti dostavljale na procenu *Pančevačkoj*

13 Zapisnik sa saslušanja Aleksandra Ungara 9. oktobra 1945: Takođe u: (SJO FNRJ 1952, 47).

14 AJ, 151, *Dosijea zaplenjene jevrejske imovine (po abecedi) u BD*, 1942–1944; Sa istog *Allgemeine depot* računa u „ostavu” su prenete još samo akcije preduzeća „Prva bosanska asfaltna industrija” D. D. iz Sarajeva (100 po nom. 750 din) i „Kroatija” tvornica portland cementa D. D. iz Zagreba (320 po nom. 200 din). Bilo je i slučajeva kada se podaci koje pružaju ova dva izvora potpuno poklapaju. Primera radi u dosijeu preuzete imovine Josifa Amodaja (iz Jevremove 29 u Beogradu) *Francusko-srpska banka* obaveštava, 14. 12. 1942. *Bankarsko društvo* da dotični Jevrejin kod njih poseduje 338 akcija po nom. 1.000 dinara svaka, a isti takav podatak nalazimo i u „ostavi”. U pismu Francusko-srpske banke kaže se dalje: „Za dužnu čuvarinu gornjih hartija od vrednosti do kraja ove godine kao i za troškove nasilnog obijanja sefa, koji nam od strane pomenutog nisu izmireni Zadužujemo Vas ...”

15 Ibid.; Visok stepen nemačke „poslovne pedantnosti” prilikom zaplene jevrejske imovine vidi se naročito kod zaplene uložnih knjižica, čije su vrednosti nekad iznosile manje od 100 dinara (23 ili samo 13 dinara).

pučkoj banci, koja bi ih zatim prosljeđivala *Bankarskom društvu*, dok su se predmeti manje vrednosti prodavali pripadnicima Rajha u prostorijama GBW-a.¹⁶ Deo ovako opljačkane jevrejske imovine, a posebno zlata i drugih dragocenosti koje od januara 1943. godine bila koncentrisana u depozitu banke, preneo je u Berlin juna iste godine novopostavljeni nemački komesar za jevrejsku imovinu u Beogradu, Adolf Mostbek (Adolf Mostbek).¹⁷

Sumirajući navedene činjenice, možemo sa više „razumevanja” pratiti izveštaj uprave banke za poslovnu 1943. godinu, u kojem se iznosi podatak da se zbir bilansa povećao za 333.000 dinara, odnosno sa 1.674.000 (u 1942.) na 2.007.300 dinara. Još veći rast zabeležen je kod dužnika banke i to za čitavih 158,60% (u 1942, odnosno za još 37,77% u 1943. godini). Dakle, sa 398.336.909 na 1.030.108.159 dinara u 1942. godini i još za 389.000.000 u 1943. godini. Dok su u 1942. godini ulozi na štednju bili smanjeni sa 39.131.145 na 24.030.214 dinara, dotle su u 1943. godini povećani za 352%, odnosno na 108.600.000 dinara. „Povećanje poslova vidi se iz ostvarenog prometa koji se popeo sa 22.404.000 na 47.065.000 dinara ili za 110%.”¹⁸ Od osnivanja banke čista dobit nikada nije bila veća nego te 1943. godine: 11.207.701 dinara.

Zaključak

Kada bi veličina štete učinjena pljačkom jevrejske imovine u okupiranom delu Srbije preko *Duetsche Bank* odnosno preko njene afilacije u Beogradu mogla dobiti novčani izraz, onda bi to po mišljenju domaćih bankarskih stručnjaka najpribližnije bila suma od 885.883.000 srpskih dinara ili preračunato po okupacionom kursu od nekadašnjih 50 srpskih dinara za 1 američki dolar: 17.717.660 dolara. Znatna deo ovako opljačkane jevrejske imovine, a posebno zlata i drugih dragocenosti, prenet je tokom 1943. godine u Nemačku. Prema svedočenju visokog činovnika Srpske narodne banke, Miodraga Ugričića, manji delovi jevrejskog kapitala su prenošeni tokom 1944. godine ili su potrošeni za isplatu poslovnim i

16 Ibid., *Dosijea zaplenjene jevrejske imovine u BD, 1942–1944*; Vidi i publikovano u: (SJO FNRJ 1952, 51).

17 AJ, Reparaciona komisija pri vladi FNRJ (54) f. 513, Dokazni materijal o pljački jevrejske imovine iz *Bankarskog društva A. D.* u Beogradu, br. 15640, 22. 4. 1948.

18 AJ, 151, *Izveštaj sa sednice Uprave BD o poslovnoj 1943. godini, održane 27. 4. 1944.* Izvesna poređenja sa izveštajem o poslovnoj 1942. godini potrebna su, prevashodno zato što je deo poslova oko zaplene jevrejske imovine ušao u bilans za poslovnu 1942, a deo za poslovnu 1943. godinu.

privatnim poveriocima, odnosno razgrabljeni između nemačkih vojnih i političkih predstavnika u Srbiji (Ugričić 2000, 114–117). Nema sumnje da je na taj način, jedna tipično finansijska institucija uspešno doprinela uspostavljanju sprege vojne i privredne okupacije Trećeg rajha. Ona svojim radom ne samo da je omogućavala funkcionisanje svih mera ekonomskog iscrpljivanja ovog prostora, već je istovremeno, koristeći se konkretnim političkim mehanizmima, sprovela organizovanu zaplenu kompletnog jevrejskog kapitala. Bio je to zapravo pravi primer uspešno sprovedenog rasističkog eksperimenta u bankarstvu okupirane Srbije.

Izvori:

Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond Opšteg jugoslovenskog Bankarskog društva a.d. (151)
Arhiv Jugoslavije (AJ), Reparaciona komisija pri vladi FNRJ (54)

Literatura:

- Aleksić, Vesna S. 1998. „Otpuštanje Jevreja službenika Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1940. godine.” *Godišnjak za društvenu istoriju* 4 (1)/1997: 49–63.
- Aleksić, Vesna S. 2002. *Banka i moć: Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva 1918–1945*. Beograd: Stubovi kulture.
- Aleksić, Vesna S. 2005. “The History of the *Allgemeiner jugoslawischer Bankverein AG* in Beograd in the context of Yugoslav Banking History after 1918.” U *150 Jahre oesterreichische Bankengeschichte im Zentrum Europas*, Uredili Oliver Rathkolb, Theodor Venus i Ulrike Zimmerl, 226–238. Wien: Paul Zsolany.
- Browning, Christopher R. 1992. „Konačno rešenje u Srbiji – *Judenlager* na Sajmištu – Studija slučaja.” *Zbornik/Jewish studies* 6: 407–427.
- Bussiere, E., Griset, P., Bouneau, C. i J. P. Willot. 1997. *Industrialisation at societies en Europe occidentale 1880–1970*. Paris: A. Collin.
- Czichon, Eberhard. 1995. *Die Bank und die Macht, Hermann Josef Abs, die Deutsche Bank und die Politik*. Koeln: PapyRossa.
- Dimitrijević, Sergije. 1958. *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd: Nolit.
- Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti. 1955. *Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji*, Vol. 2. Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove.
- Feldman, Gerald D, Oliver Rathkolb, Theodor Venus i Ulrike Zimmler. 2006. *Oesterreichische Banken und Sparkassen im Nationalisozialismus und in der Nachkriegszeit*, Erster Band, Creditanstalt-Banverein, Munchen: C. H. Beck.
- Gall, Lothar i dr. 1995. *Die Deutsche Bank 1870–1995*. Munchen: Weidenfeld & Nicolson.
- Mitrović, Andrej. 1970. „Nacistička ideja velikog privrednog prostora i jugoistočna Evropa (1940).” *Zbornik Filozofskog fakulteta* 9 (1): 709–733.
- Ristović, Milan. 1991. *Nemački „Novi poredak” i jugoistočna Evropa 1941/1942–1944/1945: planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.

- Romano, J. i L. Kadelburg. 1977. "The Third Reich: initiator, organizer and executant of anti-Jewish measures and genocide in Yugoslavia." U *The Third reich and Yugoslavia 1933–1945*, Uredio Života Antić i dr., 670–690. Beograd: Institute of Contemporary History.
- SJO/Savez Jevrejskih opština FNRJ. 1952. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije.
- Ugričić, Miodrag. 2000. *Novac u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata, s naročitim osvrtom na metode finansiranja okupacije*. Beograd: Jugoslovenski pregled.
- Veselinović, Jovanka. 1992. „Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini." *Zbornik/Jewish studies* 6: 375–406.
- Živković, Nikola. 1975. *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Summary:

Destiny of Jewish Capital during German Occupation of Serbia

In Serbian historiography still remained insufficiently investigated the issue of the role and significance of certain German banks in transferring Jewish capital from Serbian banks during WW II. This article to, through analysis of relevant historical sources and literature, point out very clear principles and exceptionally precise methods used by German occupation authorities, together with most important German financial institutions, while conducting so called 'racist experiment' in Serbian banking. That experiment included targeting and takeover of Serbian bank with highest concentration of Jewish financial capital in Yugoslavia, Aryanization of personnel, detailed inventory of Jewish financial capital in banks from territory controlled by German occupation authorities in Serbia, redirection of that capital to German bank affiliation in Belgrade and, finally, its transfer to the vaults of 'Deutsche Bank' in Germany.

Key words: Jewish financial capital, occupation, Nazification, 'Bankarsko društvo', Deutsche Bank'

Prijavljen: 30. 7. 2014.

Recenziran: 25. 8. 2014.

Prihvaćen: 30. 8. 2014.

PREUZETA I IZMENJENA ZDANJA JEVREJSKOG VLASNIŠTVA U BEOGRADU*

Originalni naučni članak/
Original Scientific Article

Nikola ŠUICA
Fakultet likovnih umetnosti,
Univerzitet umetnosti
u Beogradu

U radu se razmatra nekoliko građevina i lokacija u centralnom Beogradu koje su bile u vlasništvu Jevreja u decenijama pre Drugog svetskog rata i Holokausta. Primeri imaju markantno mesto u razvojnosti modernog Beograda i potvrđuju društveni i kulturni uspon, kao i emancipaciju jevrejske zajednice unutar kulturne istorije glavnog grada Kraljevine Srbije i kasnije Kraljevine Jugoslavije. Status pomenutih nepokretnosti, građevina i zemljišnih parcela u XXI veku nosi pravne nedoumice prema otpočetom procesu restitucije. One se zasnivaju prevashodno na potraživanju naslednih prava posle Holokausta od 1941, proširenog iz posledica komunističkih preuzimanja privatnog vlasništva od 1945, kroz konfiskacije i nacionalizaciju lične nepokretne imovine. Topografska mapa jezgra Beograda, time što sadrži takvo nasleđe nalazi se u nejasnoćama sopstvene budućnosti. U pravnom sporenju smešteno je urbano nasleđe i stasala generacija naslednika imovine jevrejskog porekla, postavljena pred buduća rešenja otpočetog restitucijskog procesa u Republici Srbiji.

Ključne reči: Jevreji, nepokretna imovina, Beograd, urbane izmene, modernizacija, Srbija, XX vek, Kraljevina Jugoslavija

* Rad je nastao u okviru projekta *Modernizacija Zapadnog Balkana* (projekat br. 177009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije/ This article was developed as a part of the project *Modernization of Western Balkans* (Project No. 177009) financed by Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia*.

nikolasuica@hotmail.com

*R*AZVOJNI PRAVAC IZMENE ISTORIJSKOG JEZGRA modernog Beograda opstao je i u XXI veku. Uočljiv je kroz lokacije podignutih zgrada i njihovih pružanja. Premda vidljivo prisutan, taj pravac iz vizura sa tla izvesno je menjan od prvobitne urbane regulacije kroz poslednje tri decenije XIX veka. Prostorno uočljivi planovi gradskog centra i ulica stremili su ka poretku dinamičnosti budućeg evropskog grada. Posle sedamdeset godina, međutim, komunističko preuzimanje i socijalistička vladavina ostavili su izrazito duboke tragove na takvom, najstarijem tkivu izvornog Beograda modernog doba.¹ Prvobitne građevinske inicijative i originalna vlasnička ulaganja prekršena su iz ideoloških komandi, budući da je socijalističkom revolucijom oduzeto ljudsko pravo na svojinu, a sve radi ostvarivanja kolektivističke, opštenarodne, državne, kao i specifično društvene ili zajedružne svojine. Od tada, pa kroz razdoblje višedecenijske nepromenljivosti, dospelo je i kalendarski imperativ, unesen u periodu donošenja nacrtu Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu.² Kalendarski, period je zahvatio pet decenija komunizma i socijalističke društvene svojine, dakle, dug period posle nemačke okupacije i završnice rata, od 9. marta 1945. do 4. novembra 1995. Denacionalizacija u domenu kompenzacijskih odluka i restitucije, tog postkomunističkog perioda, nije se našla prema razumnim rešenjima o sudbini ranije imovine, naročito nepokretnosti nekadašnjeg građanstva beogradske jevrejske zajednice.

Društvene promene i položaj Jevreja

Nerešena pitanja porekla i imovinskih prava opstala su, te su tako i prenesena u protok druge decenije XXI veka. Uočljiv je, sa pravnog ili hroničarskog stovišta, izrazito protivrečan raspon raznolikih odredbi, zakonskih rešenja i predloga, ubedenih dokaza i potraživanja koja se tiču preuzimanja i prava na nepokretnu imovinu. Rasprave o pravima Jevreja pod restriktivnim merama preuzimanja i nacionalizacije gradskih mesta započele su u razdoblju komunizma, pošto su sovjetske armije i komunistički partizani oslobodili Beograd, dakle, od kraja 1944. Nastavljene su kroz dugotrajnu prepuštenost imovine pod raznolikim odredbama i

1 Pravac izmena urbanih mogućnosti i istorijat prostornog planiranja od najstarijih delova grada i beogradske varoši komentarisani su kroz studiju: (Maksimović 1983).

2 Nacrt Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu, vidi u: (Više autora 2004) Proširena verzija data je i u samom tekstu istog Zakona, objavljenog u: (*Službeni glasnik RS* 72/2011 i 108/2013).

unutar floskule društvenog vlasništva, te sve do kasnijih izmena tokom devedesetih godina. Naime, tada su se rasprave vodile u okrilju perfidnih lokalnih kapitalističkih tajkuna, u procesu preuzimanja i izmena vlasničkih struktura, posebno od 1991. i raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, tokom režima Slobodana Miloševića, ali i kasnije. Gradska linija građevina, imanja i zemljišnih „poteza” u najstarijem centru Beograda, otpočeta još od malih trgovačkih preduzetništva i zadužbinskog investiranja održala se, potirući tragove prvobitnog vlasništva i kulturnih obeležja samih graditeljskih primera, ili po kvartovima oblasnih celina. Mnoge od njih, posebno u istorijskom jezgru centra, pripadale su predratnim (ne samo pre Drugog svetskog rata, već i Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata) upravo jevrejskim trgovačkim, zastupničkim i ekonomskim poslovima, kao i rezidencijalnom stanovanju pripadnika zajednice.³

Saznanja o prostornom usaglašavanju podataka naslojavaju saopštenja i istorijske i pravne tvrdnje. Istorijski redosled topografskih primera situiran ka jugu od grebena Kalemegdanske tvrđave, usledio je napuštanjem turskog garnizona Beograda i Srbije sredinom šezdesetih godina XIX veka. Izmene se mogu čitati iz savremene perspektive: kroz arhitektonsko nasleđe, ali i kroz rasute podatke o društvenim i političkim okolnostima tokom vladavine dinastije Obrenovića. Rasuti materijalne dokazi, dokumenta i snimci čine i izmenljive ostatke tadašnje imovine i vlasništva u razvoju građanstva. Iz tog razdoblja, a naročito posle slobodoumnog Ustava iz 1888. kada je svim stanovnicima Kraljevine Srbije zajemčena ravnopravnost, Jevreji Beograda počeli su da prožimaju ekonomske, ali i savetodavne i državne poslove. Od tada, učestvovanje pripadnika jevrejske zajednice u društvenom, pravnom i kulturnom preduzetništvu tokom završetka XIX veka, objedinjuje sve odlike razvoja modernog doba (Hanák 1998, 5–11).⁴

Vladavina, kao i smena dve srpske dinastije, i određuje i pronosi te izmene. Premda je zapadnoevropski orijentisanu dinastiju Obrenovića smenila državnim udarom 1903. dinastija Karađorđević, ideje napretka društva, pa i gradskih izmena postale su nezaustavljive. Upravo su posle katastrofa ratovanja između 1912. i 1918. ova kretanja postepeno dosegla ekonomski i graditeljski uzlet. Formiranje panslovenske Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije,

3 Portretski pregled graditelja i zdanja sistematizovan je u ogledu: (Đurić Zamolo 1992)

4 Takva srednjoevropska kulturna istorija građevina i stanovanja, data po klasama stanovništva primenljiva je i na Beograd na prelazu vekova, a uvedena je za Budimpeštu i Beč (Hanák 1998).

vodilo je ka oblikovnim pretapanjima i profilisanjima evropskih graditeljskih stilova urbanog izgleda istorijskog centra. Oni su praćeni ekvivalentnim društvenim proširenjima trgovačkih poslova.

Urbana regulacija nije pratila samo izmene u stilskim shvatanjima izgleda javnih, kao i privatnih građevina i njihovih strukturnih i fasadnih svojstava, već i logične pravce razvoja budućeg glavnog gradskog ambijenta. Središte grada iza tvrđave i Kalemegdanskog parka nastavilo se u produžetku regulacije ulica i sada nestalih kuća. Stapali su se u istorijskom jezgri grada arheološki nalazi rimskih ruševina, ostaci srpskog nestalog srednjevekovnog Despotovog dvora iz ranog XV veka, tragovi turskih bedema i sravnjenih prizemnih kuća, kao i ostaci baroknih fortifikacija i planiranih poteza beogradskog pobednika habzburškog komandanta, princa Eugena Savojskog (Prinz Eugen/Eugenio von Savoy/Savoyen) posle osvajanja grada 1717. Iza takve osnove habzburške uprave grada i varoši, čak i tragovi jevrejskog stanovništva u svojim ograničenim kretanjima (Шлааг 1926, VIII i XIII), dospeli su do tada raširenog predanja netrpeljivosti i isto tako propagandi jezuitskog uticaja.⁵

Otuda nije bez razloga da su planovi državotvornih i gradskih zamisli od šezdesetih godina XIX veka otpočeli popravkama i nadovezivanjem na opustošene površine širenja beogradskog naselja, od jugozapada – savske padine, i severozapada – dunavske padine, ka reci i pogledom ka ravnici Banata.

Pravac obnove i gradnje Beograda

Plan regulacije beogradske varoši 'u Šancu' iz 1867. Emilijana Josimovića (1823–1897) obuhvatio je upravo jezgro centralnog dela ka prospektima ulica za tadašnje stanovništvo i buduća rešenja (Đurić Zamolo 2009, 194). Ovaj svršeni stručnjak sa bečkog Tehničkog i Filozofskog fakulteta, obavio je i neophodna geodetska merenja, i izneo za datu situaciju smela rešenja urbanističkog planiranja. Josimović, začetnik srpskog urbanizma, kasnije i član Srpskog učenog društva, utro je put za građevinsku perspektivu i napredak evropskog Beograda. Taj pomak od orijentalno rasute koncepcije gradskog plana zdanja i poteza, pokazao se i kao građevinski potencijal za stvaranje građanskih, kao i imovinskih preimućstava.⁶

5 Najpouzdaniji pregled na osnovu predanja rabinskih knjiga i hronika je: (Шлааг 1926).

O poziciji Jevreja u periodu habzburške uprave videti i: (Dajč i Vasiljević 2013)

126 | 6 O idealima urbanog regulisanja u: (Škalamera 1967, 177).

Linije pružanja i raskršće ulica Kneza Mihaila i Kralja Petra, zadržani su i na osnovu tog izvornog plana regulacije, a i danas su uočljivi kao prostorno čvorište razvoja modernog Beograda. Isto tako, i pozicija investicionih akumulacija i ulaganja sledila je razložan redosled s nekoliko spratova, kao trgovačkih i građanski uzornih ulica.⁷ Perspektiva razvojnosti grada Beograda sa orijentalnom prošlošću, bila je ipak daleko od uzornih bečkih primera budućnosti gradske funkcije i projekcije izgleda urbane celovitosti. Usred XIX veka u Beču, programske analize Kamila Zitea (Camillo Sitte) o umetničkom oblikovanju evropskih gradova (Zite 1967, 106–133) bile su težnja ka koherentnoj budućnosti funkcionalne kompozicije, umetničke vrednosti i ljudskog mesta.⁸ Poznatu, i sada, sa stanovišta urbanih studija, neprikosnovenu izmenu koncepcije gradskih aglomeracija, na primeru habzburškog Beča, doneo je Ziteov osporavatelj, arhitekta Oto Vagner (Otto Wagner), sa koncepcijama nadovezivanja na zaštićeno istorijsko jezgro i prstenaste i transportne komunikacione mogućnosti. Za razliku od bulevarskih i uličnih vizura i od rimskih, kao i srednjovekovnih ostataka, beogradske prilike sa sličnim urbanim tragovima nisu imale mnogo veće prostorne, te i situacione šanse od brdskog grebena i kroz zasnivanja preduzetničkih lokala i rezidencijalnih kvartova. Važilo je to u delovima ka dunavskoj padini, oblasti u kojoj se nalazila i doslovno tiskala stanovništvom, gde je bila nastanjena getoizirana, ali pred kraj XIX veka sve više i emancipovana, jevrejska zajednica (Šlang 1926, 103).

Strukturirani pravci i razvoj naselja po planovima, njegovim izmenama i nastanjivanjima, postali su svojevrsan tok razvojnosti sve modernijeg grada, kao pozni devetnaestovekovni napor za sve poželjniji vid humanistički orijentisanog grada – projekta uređene budućnosti,⁹ po Fransoazu Šoeu (Françoise Choey), nacrtano orijentisanog i za tadašnji prostorni uspon Beograda „kulturalističkog pre-urbanizma” (Šoe 1978, 134–154).

Stilske izmene izvornih modernističkih težnji uočljive su u Beogradu sporadično, i u nekoliko objekata koji se razmatraju kao arhitektonski vrhunac epohe.

7 Glavni referentni uvid u beogradska zdanja u istorijskom redosledu dat je u trotomnoj publikaciji Slobodana Bogunovića: (Bogunović 2005).

8 Temeljnu studiju začetaka postavki modernog urbanizma, istorije stanovanja, društvenih i ostalih različitosti i to kroz civilizacijske modele, videti u: (Zite 1967).

9 Modele modernih urbanih planiranja, kao i tipologije modela i stvaralaca, videti u: (Šoe 1978).

Izvorni nemački *Jugendstil* ili *Art Nouveau* kao radionički recept ukrašavajućeg i funkcionalnog građenja, poslovanja i stanovanja, prihvatana je tek na nekoliko fasadnih primera, kao pristizanje 'novog stila' u deceniji pre Prvog svetskog rata.¹⁰

Sa evropske strane, u literaturi je nezaobilazno poglavlje ispitivanja ovih graditeljsko estetskih načela u klasičnoj studijskoj sintezi koja se tiče javnog izgleda oblikovanja arhitekture i primenjene umetnosti Nikolausa Pevznera (Nicolaus Pevsner) (Pevsner 1990, 91–104). Rezultati stremljenja modernih vremena u Beogradu odnose se na pojedine očuvane celine ili ostatke širom Beograda, i to iz vremena posle 1900, sve do izbijanja Drugog svetskog rata. Njihova mahom prevelika zapuštenost i svedene mogućnosti rekonstrukcije i opstanka tiču se mentaliteta, a ne samo savremenih i novijih pravnih uredbi ka denacionalizaciji i pravnim poslovima restitucije vlasništva u Beogradu i Republici Srbiji.¹¹

Pred posledicama: Jevrejska nepokretna imovina

Prva građevina koja donosi evropeiziran duh vremena, ali i preduzetništvo jevrejske zajednice i sama je, u svom graditeljskom oblikovanju, proizvod modernizma i stila *art nouveau*. Njen izgled prenesen je oblikovnim jezikom svedenog i stilizovanog načela iz gradova i varoši srednje Evrope. Sudbina vlasništva i budućnosti zdanja, epitom su nestajanja jevrejskog privatnog preduzetništva kao i izmenljivog vlasništva, i to u svim potonjim decenijama.

I u drugoj deceniji XXI veka, očuvana u svojim materijalima, fasada *bečkog stila* na adresi Kralja Petra br. 16, projekat je beogradskog arhitekta Viktora Davida Azriela (1875–1942), koji je i sam bio pripadnik jevrejske zajednice (Đurić Zamolo 2009, 16). Uočljiv oblikovni slog neodvojiv je od primera evropskih *Art Nouveau* i stilova *Secesije*, te ona ostaje jedinstven i usamljen primer takvog doslednog načela u središtu Beograda. Neizmenjena fasada dvospratne zgrade iz 1907. kombinacija je betonske konstrukcije, mesinganih oplata, gvozdениh linearnih ukrasa i stakla. Zdanje je ušlo u trgovačku namenu, te je takav robni magacin vlasnika trgovca Bencion Bulija postao jedna od neskriveno evropskih gradskih uzora napredovanja užeg centra Beograda. Bulijev robni magacin bio je preteča robnih kuća i nudio je

¹⁰ Od Josimovića ka drugim naseljima i postavkama vrsta stanovanja po gradskim oblastima u: (Maksimović 1970).

128 ¹¹ O opsežnim pravnim postavkama u: (Todorović 2004).

probranu luksuznu robu svih vrsta. Arabesknii floralni izvodi i gvozdene završnice konstrukcije fasade, kao i dva sprata, nalikuju uramljenom izgledu za celokupnu unutrašnjost. Površine staklenih prozora imaju pouzdane spojeve sa arhitektonskim vertikalama, te ukupan izgled i lokacija postaju spomenik međunarodnom modernom stilu u tada očekivanom procvatu gradskog razvoja.

Sudbina društvene svojine, po nestanku vlasnika, kraju rata i Holokaustu, međutim, trajala je bezmalo više od pet decenija posle 1945. Posle dvehiljadite i uspostave demokratskog režima, i ova jedinstvena beogradska građevina postala je zastupništvo importnih kompanija, ali i poslovno partnerstvo zatvorenih grupa i sve moćnijih lokalnih monopolista i tajkuna. Zgrada koja je tokom nekoliko godina nudila mahom italijansku odeću široke potrošnje *Oviessa* i *Benetton*, već više od tri i po godine, u 2014. je zatvorena, nalik na zaboravljeno i opustošeno stovarište. Time se ovakva retkost pridružuje i drugim vidljivim kućama, ali i rasutim enterijerima tranzicijskog razdoblja u istorijskim zdanjima grada poznog XIX i ranog XX veka.

Za razliku od secesijskog stila Azrielove zgrade, najbliža građevina koju ona dodiruje, pruža se čitavim blokom od ugla ulica Kralja Petra, iznad pešačke zone dugačke ulice Kneza Mihaila sve do uzane ulice Nikole Spasića. Spasićeva zadužbina, četvorospratna zgrada paradnog i monumentalnog raspona, po svom investitoru je i dobila ime. Delo na adresi Kneza Mihaila br. 47, po planovima beogradskog arhitekta Josifa Najmana (1894–1951), takođe jevrejskog porekla, svedoči o reprezentativnom zdanju ekspresivnog, prevashodno francuski nadahnutog stila stolpljene kombinatorike i funkcionalne rešenosti. Pružanje uz Knez Mihailovu ulicu nudilo je više pogodnosti za lokale i odabrane elitne radnje ove eklektične zgrade, dok se stanovanje u arhitektonskom delu nalik palati svojim stepeništima, hodnicima i liftovima pred salonskim stanovima, otvorilo kao rezultat međuratne težnje ka ekonomskom prosperitetu u prestonici Kraljevine (Шкаламера и Јаковљевић 1964).

Dugo podizana i useljiva od 1929, građevina je svojom delikatnom, ali i svedenom dekoracijom bila i stilski dokaz vere u vlasničke investicije i građansku perspektivu. Pravni slučajevi preuzimanja posle 1945, kao i potraživanja od naslednika, ponegde i pripadnika jevrejske zajednice, svedoče da je Spasićeva zadužbina zdanje sa svojih nekoliko ulaza među atraktivnijim predmetima rasprava većeg broja slučajeva pod restitucijom. Blizina ove dve stilski raznolike zgrade na samom raskršću centralnog Beograda jeste i prostorno svedočanstvo vere i nadanja

zajednice koja se uspinjala i odolevala, pogotovo posle strahota po Srbiju koje su doneli ratovi 1914–1918.

Gradski blok kojim počinje regulisani gradski život dunavskom padinom i deo Dorćola, između ulica Uzun Mirkove, Kralja Petra i Cara Uroša, donosi prevažodno središte života jevrejske zajednice. Tu su smešteni: upravna zgrada opštine, sinagoga, radnje, kancelarije i stanovanja.

U ulici Cara Uroša br. 20 nalazi se današnja Galerija fresaka, gde su smeštene umetničke i arheološke kopije kao replike srednjevekovnog nasleđa. Toj postavci u nadležnosti Narodnog muzeja u Beogradu prethodio je najatraktivniji primer verskog zdanja jevrejske zajednice. Sinagoga Bet Israel, zdanje mavarskog stila, bila je jedinstvena celina sa živopisnim 'espanjol' fasadnim rešenjem i dva kubeta; delo eklektičnog kombinovanja redova cigle i kamena, kolektivni zadružni deo i vlasništvo zajednice. Arhitekta Milan Kapetanović (1859–1934), svojim izvedenim rešenjima i podignutim zgradama ubraja se u najzaposlenije graditelje Beograda do 1914 (Đurić Zamolo 2009, 200–207).

Polaganje temelja za novu sinagogu Bet Israel 10. maja 1907, prilikom čega su državna i jevrejska zajednica povezane kroz priznanje sa vrha Kraljevine: odlikovanje Srpsko-jevrejskog pevačkog društva za dvadesetpetogodišnjicu rada ordenom Svetog Save. Konceptija arhitekta Kapetanovića za hram sledila je recepturu evropskog historicizma, sa lokalnim elementima koji su izražavali stilsku modelaciju i pažnju ka nacrtu, opšte uzev, u slikovitoj živopisnosti južne sefardske tradicije koja je, kako regionalno u oblastima Balkana, a tako i kroz mediteranski svet, istrajala pet vekova. Osvećenje sinagoge Bet Israel 17. septembra 1908, kome je prisustvovao i kralj Petar Karađorđević, dokazalo je da se imovinska lokacija i istorijsko pamćenje nalaze ustremljeni ka solidarnosti unutar srpske monarhije. Za razliku od aškenaske sinagoge podignute kasnije na savskoj strani, i manjeg broja pripadnika ove srednjoevropske jevrejske zajednice, sefardsko mesto osvećenja Hrama, i kovčeg za Toru imali su najistaknutiji značaj u svetlu beogradskih prilika tog doba.¹²

Nacističko spaljivanje 1941, ali i uklanjanje ruševine sinagoge Bet Israel 1944–45, dovelo je do toga da je njen izvorni izgled danas poznat tek na osnovu nekoliko fotografija i planova. Preuzimanje znatno kasnije prilikom građenja Gale-

¹² O razdvojenosti aškenaskih i sefardskih jevrejskih veroispovesti u svetlu beogradske prošlosti i kroz anegdotske veze istorijskih podataka videti u: (Lebl 2001).

rije fresaka 1963, jedan je od realnih primera ulaska punog vlasništva socijalističke države nad parcelom u ulici Cara Uroša.

Zasigurno se južnoslovensko ujedinjenje 1918. pokazalo kao uslov novih useljavanja i razvoja beogradskih imovinskih poslova, kako u kod doseljenih, prevažno aškenaskih Jevreja iz pravca Banata, tako i docnije tokom ranih dvadesetih godina sa dolaskom ruske jevrejske emigracije. O tome uopšteno svedoči i rabin Ignjat Šlang u svojoj preglednoj studiji *Jevreji u Beogradu* (Шланг 1926, 120–133), pri praćenju imovinskih mesta, odnosno mogućih uvida u statističke podatka u novim prilikama.

Središnje mesto poslova i Dom jevrejske crkvene veroispovedne opštine delo je, u Beču učenog, arhitekta Samuela Sumbula (1887–1947). Osim sasvim tipične sefardske prošlosti iporekla iz Bosne, u biografiji ovog najistaknutijeg jevrejskog arhitekta izdvaja se i posed značajne preduzetničke firme naslovljene: „Arhitektonsko-građevinsko preduzeće arh. S. Sumbula i inž. H. Isakovića”¹³

Zgrada je nastajala između 1928. i 1935, sa dugačkim pružanjem niz ulicu Kralja Petra, zauzimajući veliku površinu svoje osnove. Klesana ili iz kalupa izvedena bogata dekoracija, nadvija se oko prozora ka ulici u visini od pet etaža nad visokim, pompezno dekorisanim ulazom na sredini fasade. Stilski eklektični uzor stapa mavarsku tradiciju sa pretpostavkama iščezle jerusalimske masivnosti, a sve uz arhitektonsku dekorativnost. Ostvaren je moćni vertikalizam fasade sa značajnim prostorima enterijera i podela po spratovima od kojih je posle 1945. tek deo zadržan, te kasnije vraćan za potrebe Jevrejske opštine Beograd, Jevrejskog istorijskog muzeja i Saveza jevrejskih opština.

I dalje se postavljaju sporovi oko pojedinih stanova i delova zgrade, kao ishod koji pravne norme tokom vremena preuzimaju i udaljavaju od originalne vlasničke podele i porekla ukupne imovine.

U slučaju velike zgrade Doma jevrejske opštine u Beogradu kao svojine, iskrsavaju činjenice da restitucija treba da ispuni politički cilj i da van eksproprisanih delova zgrade, koje služe raznolikim delatnostima useljenih manjih firmi, stanara i zastupništava, ukupna celina prvobitne namene bude u pravnom sistemu podmirena. Vrste povređivanja parcijalnih prava ili, isto tako, nestanak naslednika (McBride 2004, 13–16), dodatno komplikuju pravilna rešenja same restitucije, o

13 Podatak prenet u: (Đurić, Zamolo 1992, 234). Sudeći po Arhivi planova i zgrada 1918–1941 nalaze se u Imeniku arhitekata Beograda.

čemu se raspravlja kroz protokole međunarodnog prava sličnih situacija u državama postkomunističke Evrope i gubitaka imovine.¹⁴

Padina koja vodi do ravne postavljene dorćolske granice – ulice Cara Dušana – područje je sa nekoliko izuzetnih građevina stambeno-trgovačkih namena. Mnoge od njih pripadale su beogradskim Jevrejima sve do 1941, a veći deo tadašnjih stanovnika jevrejske vere ili porekla imalo je značajan udeo u emancipacijskom i društveno-progresivnom pravcu, kako svojih profesija, tako i mesta u društvu. Sa jedne strane, njima je, kako se pokazalo, odgovarao i veliki broj nacionalizovanih i konfiskovanih ili samo preuzetih stambenih adresa u ulicama Kralja Petra, Knjevinje Ljubice, Dobračinoj, Gospodar Jovanovoj kao i u Strahinjica Bana, gde su prebivali pripadnici obe jevrejske opštine između dva rata. S druge strane, u pogledu Ulice Cara Dušana prema obali Dunava, jevrejska imovina ima svoje ranije poreklo, i to još od mnogih doseljavanja i raseljavanja iz istorijski nepouzdanih izvora, tokom duge turske vladavine ili, isto tako, godina austrijske uprave. Nekadašnja turska mahala oivičena ulicama Skenderbegovom, Jevrejskom, Solunskom i Visokog Stevana čini, između ostalih srušenih, građevinski izmenjenih ili preoblikovanih zdanja i dve ključne lokacije: mesto stare sinagoge El Kal Vježo i Doma Oneg Šabat – imenovanog kasnije, sredinom devedeseth godina, u „Cinema Rex”.

Donji Dorćol je središte sefardske zajednice i imao je glavni narodno orijentisani hram. El Kal Vjež se, po izvorima pokazuje kao sinagoga koja je prolazila kroz duge, višedecenijske faze sve do podizanja Bet Israel 1908 (Ženi 1997, 80–101).

Interesantna po svojoj rustičnoj svedenosti. Ona je bila i spomenik osamnaestovekovnim rešenjima nestalih beogradskih prizemnih građevina. Imala je pravougaonu osnovu dimenzija 36 puta 8 metara i apsidu s platformom za službu i čuvanje Torinog svitka – *Hekhál* po sefardskoj verskoj službi. Porušena je tek posle 1945. i Holokausta, odnosno nestanka najvećeg broja Jevreja Beograda.

Po svoj prilici, državna konfiskacija kao i prodaja dela zemljišta bila je akt novopostavljenja jevrejske zajednice posle 1944, kojim je država svojski, kao i u slučaju Bet Israel, prodrila u lokacije koje su imale dugotrajni, verski kao i simbolički značaj za samu jevrejsku zajednicu.¹⁵ Prostor Hrama El Kal Vjež u XXI veku je, zapravo, betonirani i ruinirani košarkaški teren između novopodignutih dorćolskih zgrada, podignutih ka Jevrejskoj i ka ulici Visokog Stevana.

14 O nedorečenostima restitucije i denacionalizacije u društvima u tranziciji u: (McBride 2004).

132 | 15 O sudbinama sinagoga Beograda i Zemuna vidi: (Dajč 2012)

Dobrotvorno zdanje Oneg Šabat i Gemilut Hasidim u Jevrejskoj br. 16 namenski je krasilo rad i društvenu afirmaciju zajednice. Podignuta u godinama odvajanja od trauma Prvog svetskog rata, tačnije 4. marta 1923, zgrada je svoju ulogu kao karitativna organizacija pokazala u stasaloj brizi ka ostarelima i zanemoćalima beogradske sefardske opštine. Namena stvaranja malog centra za priredbe, sastanke i za pomoć u tim prvim godinama, određena je ambijentom velike sale koja je služila u raznolike svrhe, poput sportskih i kulturnih aktivnosti, društava kao što su „Hašomer Hacair” i „Magen David”. Takođe, prostor se orijentisao prema cionističkim traganjima koja su tada već bila decenijski fenomen koji je strujao jevrejskim zajednicama u mnogim istočnoevropskim i srednjoevropskim sredinama, naročito posle raseljavanja, pogroma i uvođenja antisemitskih pravila.

Ka Jevrejskoj ulici, iznad dovratka, uklesan je na hebrejskom i na srpskom jeziku, deveti stih iz Davidovog sedamdeset prvog psalma: „Ne odbaci me pred starost, kad me izda snaga, ne ostavi me.”

Pored mnogih imovinskih i nastalih teškoća organizacije Doma Oneg Šabat pred rat, kao i preduzetništva, sala je 1941. postala jevrejska bolnica i funkcionisala je sve do 19. marta 1942, u vreme nemačke okupacije, antijevrejskih klauzula, kolaboracionizma, policijskog časa, progona i interniranja Jevreja preko reke Save na beogradski Sajam. U tim mesecima je od srpske uprave grada pod okupacijom načinjena i lista kompletnih nekretnina u vlasništvu beogradskih Jevreja, dok je manje od godinu dana kasnije obavljeno i brisanje imena pojedinih gradskih ulica koje su nosile jevrejska imena iz prošlosti.

Po statistici, od dvanaest hiljada stanovnika jevrejske vere i srodstva pre 1941, oko hiljadu i dvesta dospelo je posle oslobođenja u Beograd.

Dobrotvorni Dom Oneg Šabat nacionalizovan je, ali imovinski prodat 1946, Narodnom odboru Opštine Stari grad. Služio je u razne svrhe dorćolske gradske opštine, od bioskopa, prodaje predmeta umrlih lica, do raznih namenskih skladišta. Od jeseni 1994, „Radio B92” postaje sustanar pored i dalje preuzetih devet stanova, i pretvara veliku salu u „Kulturni centar Rex” sa različitim internacionalnim nezavisnim sadržajima muzike, teatra, skupova i izložbi.

Rekapitulacija pozicije pamćenja

Mada je 22. oktobra 1944. obnovljen rad Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije u Beogradu, užasna činjenica gubitka hiljada pripadnika zauvek

je izmenila trasu nekadašnje emancipacije. Slična orijentacija snašla je i nevine žrtve ili preostale srodnike koji su polagali nasledno ili stečeno pravo na imovinu nestalih. Nacionalizacija i konfiskacija su odrednicama o eksproprijaciji Narodnog odbora tek kasnije 1957. pokazale da se zauvek, tim ideološkim i vlastodržačkim ultimativnim aktom, izmenila imovinska i situaciona slika nekretnina nekadašnjeg problematičnog, ali modernog predratnog Beograda (Jevrejski istorijski muzej Beograd 1956 i 1957).

Srodnost osnova u domenu otimanja i ukidanja imovinskih prava i komunističke vladavine, donosi činjenice zaplene i trajnog komandovanog preuzimanja poseda. Za nekretnine, pogotovo jevrejske imovine koje su antisemitskim zakonima u Beogradu i Kraljevini Jugoslaviji uspostavljeni – kalendarsko okrilje je jesen 1940, odnosno, pola godine pre nemačkog bombardovanja Beograda, okupacije i nestanka Kraljevine Jugoslavije.

Za referentna strujanja u vladi države i namesništvo kneza Pavla Karađorđevića, tokom predsedavanja Dragiše Cvetkovića 1940, uočljivi su sve rezolutniji stavovi. Takođe, za datu vladavinu tipične su i optužbe za jevrejsko–masonsku zaveru u pogledu ekonomskih afera i optuživanja prethodne vlade Milana Stojadinovića, te pojačavanje antisemitizma koje tada kulminira unošenjem antijevrejskih uredbi kako na nivou Beograda, tako i države. Ostalo je zabeleženo, nažalost neispunjeno, uverenje istaknutog člana beogradske jevrejske zajednice povodom jevrejske Nove godine, te jeseni:

„Zdrav seljački nagon jugoslovenskog naroda održaće prevagu nad svima strujanjima, koja nam svima odreda rade o glavi.” (Pijade 1940)

Posmatrajući tek nekoliko dominantnih zgrada u statusu izgubljenog vlasništva tj. jevrejske gradske prošlosti, uočava se jasna odgovornost koja zadire u fundamentalna etička pitanja. Ona zahvataju ne samo tada inovativne firme i programske ciljejeve nekadašnje privrede, postavljane ka usponu i otrgnuću od ekonomske depresije između dva rata, već i iskustvo oblikovanja gradova sa vizurama poboljšanja i koristi. Zgrade i lokacije postale su društveni prostori koje su u opcijama budućnosti, opšte uzev, skončale u nedovršenoj i ruševnoj modernosti.¹⁶

Više od pet decenija i više nakon komunističkog preuzimanja Beograda, nastavlja se opšti stav usporavanog rešavanja pravnih osnova potraživanja i uspešno vođene restitucije.

134 | 16 O ovakvim stanjima gradske prošlosti kao imovine: (Bauman 1995).

Ovakva, zvanično nepriznata, ali otežuća represija ka naslednicima imovine i „ulaženju u trag” nestalim vlasnicima, i to ne samo nekretnina, nije se nastavila otvaranjima metežne slobode svakakvih medijskih diskursa tokom devedesetih godina i Miloševićeve vladavine, već se protekla i na period otpočete demokratske tranzicije, odnosno zastoja koji je nastao od 2004, i nešto kasnije u globalnim i regionalnim recesijskim ekonomskim pustošenjima. Novonastala ideološka ili revizionistička snaga, nacionalistički porast i porast antisemitizma stvaraju logičnu i opravdanu prepreku na takvu nekadašnju imovinsku nesreću i posledice Holokausta. U jeku restitucije i pokrenutih i donešenih zakona u Beogradu, odvija se drukčiji vid čitanja regionalne prošlosti i lične svojine: ponavljanje ili nadgradnja građanskih, levo orijentisanih identiteta, izvedena kroz komunistički sentiment i aktuelizovanje matrica radničkih prava o modelima samoupravljanja, kao regionalnog fenomena tokom druge decenije XXI veka.

Ohrabrujuća rešenja po pitanju restitucije stižu sa Deklaracijom iz Terezina koja zadire u vlasništvo i materijalna i kulturna dobra žrtava Holokausta. Nju je potvrdila Konferencija o imovini Holokaust razdoblja u Pragu 2009, gde je Republika Srbija postala samo posmatrač liste priključenih država sa razmatranim aparatom. Zakon o restituciji i kompenzaciji, za koji se zalaže stara organizacija „Svetska jevrejska restitucija” – (WJR/*World Jewish Restitution*), sa sedištem u Jerusalimu, potražiće nezastarele činjenice nemilosrdnih uskraćivanja i otimanja spovedenih i za kulturna dobra, kao i nepokretnu imovinu Beograda.

Literatura:

- Argan, Đulio Karlo. 2011. *Projekat i sudbina: Ogledi o umetnosti i arhitekturi*. Beograd: Orion Art.
- Bann, Stephen. 1999. „The Veils of Time’– On the Historical dimension in Cultural Analysis.” U *The Practise of Cultural Analysis – Exposing Interdisciplinary Interpretation*, Edited by Mieke Bal, 122–135. Stanford: Stanford University Press.
- Bauman, Zygmunt. 1995. *Life in Fragments: Essays in postmodern Morality*. Oxford: Blackwell.
- Bogunović, Slobodan. 2005. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Гордић, Гордана. 1966. „Архитектонско наслеђе Београда I – Каталог архитектонских објеката на подручју Београда 1690–1914.” U *Саопштења*, св. 6. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Dajč, Haris. 2012. *Sudbina beogradskih sinagoga*. Preuzeto sa vebajta: www.beogradskasinagoga.rs/text/Sudbina%20beogradskih%20sinagoga%20HD%20i%20NS.pdf

- Dajč, Haris, i Maja Vasiljević. 2013. „Status Jevreja u osmanskom i habzburškom Beogradu (XVII–XVIII vek): Stranci, manjine ili saradnici?” *Limes plus* IX (2): 85–103.
- Đurić Zamolo, Divna. 1992. „Arhitektura i građevinarstvo Jevreja u Beogradu.” U *Zbornik/Jewish studies* 6: 216–244.
- Ђурић Замоло, Дивна. 2009. *Градитељи Београда 1815–1914* (Друго измењено издање). Београд: Музеј града Београда.
- Hanák, Péter. 1998. *The Garden and the Workshop – Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton: Princeton University Press.
- Jevrejski istorijski muzej Beograd. 1956 i 1957. *Drugo rešenje o eksproprijaciji Narodnog odbora grada Beograda*, br. 16382/56 od 15.2.1957.
- Jovanović, Nebojša. 1992. „Pregled Istorije beogradskih Jevreja do sticanja građanske ravnopravnosti.” *Zbornik/Jewish studies* 6: 115–167.
- Кољанин, Милан. 2008. *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославију 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју.
- Lebl, Ženi. 1997. „Sinagoge u Beogradu.” *Zbornik/Jewish studies* 7: 80–101.
- Lebl, Ženi. 2001. „Do konačnog rešenja’: Jevreji u Beogradu 1521–1942. Beograd: Čigoja.
- Maneвић, Zoran. 1972. „Novija srpska arhitektura.” U *Srpska arhitektura 1900–1970*, 7–38. Beograd: Muzej savremene umetnosti.
- Maksimović, Branko. 1970. *Urbanistički razvoj Beograda 1830–1941*. Beograd: Naučno delo.
- Maksimović, Branko. 1983. *Ideje i stvarnost urbanizma Beograda*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.
- McBride, Jeremy. 2004. „Kompenzacija i restitucija za zadiranja u svojinu u postkomunističkoj Evropi.” *Hereticus: Časopis za preispitivanje prošlosti* 2 (4): 7–36.
- Pevsner, Nikolaus. 1990. *Pioniri modernog oblikovanja – Od Morrisa do Gropiusa*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Pijade, Dr Bukić. 1940. „Neka nam je srećna Nova Godina.” *Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne i opštine* 22, Beograd, 1.oktobar 1940.
- Roter Blagojević, Mirjana. 2006. *Stambena arhitektura Beograda u 19. i početkom 20. veka*. Beograd: Orion Art: Arhitektonski fakultet.
- Sennett, Richard. 1996. *Flesh and Stone – The Body and the City in Western Civilization*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Šorske, E. Karl, 1998. *Fin-de-Siècle u Beču – Politika i kultura*. Beograd: Geopoetika.
- Шкаламера, Жељко, и Зоран Јаковљевић. 1964. *Кнез Михаилова улица*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Škalamera, Željko. 1967. „Prilog proučavanju kartografskih izvora za istoriju Beograda XIX veka.” *Godišnjak grada Beograda* 14: 169–201.
- Шланг, Игњат. 1926. *Јевреји у Београду*. Београд: Издање аутора.
- Šoe, Fransoa. 1978. *Urbanizam, utopija i stvarnost*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Šuica, Nikola. 2012. „Nestanak jevrejske kulture i umetnosti.” U *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, 2: Realizmi oko hladnog rata*, Uredio Miško Šuvaković, 145–164. Beograd: Orion Art.
- Todorović, Vladimir. 2004. „Denacionalizacija u Srbiji – de lege ferenda.” *Hereticus: Časopis za preispitivanje prošlosti* 2 (4): 54–68.

Više autora. 2004. „Nacrt Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu.” *Hereticus: Časopis za preispitivanje prošlosti* 2 (4): 69–88.

Zemel, Carol. 1999. „Imagining the ‘Shtetl’: Visual Theories of Nationhood.” U *The Practise of Cultural Analysis – Exposing Interdisciplinary Interpretation*, Edited by Mieke Bal, 102–119. Stanford: Stanford University Press.

Zite, Kamilo. 1967. *Umetničko oblikovanje gradova*. Beograd: Građevinska knjiga.

Zakonska akta:

Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju. 2011 i 2013. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 72/2011 i 108/2013.

Terezin Declaration. 2009. Preuzeto sa vebsajta: <http://www.wjro.org.il/Web/intl/PragueConference/100.aspx>

Summary:

INTERFERED AND ERASED JEWISH PROPERTIES OF BELGRADE

The core of this text is to point a selected buildings and locations that were part of Jewish properties of pre WWII Belgrade. Discussed examples of Jewish Assets throughout a survey belong to a preserved fact of development of Kingdom of Serbia and Kingdom of Yugoslavia’s capital city. In remains of such records throughout decades is an imprint of emancipation of Jewish Community as a part of cultural history. Present conditions in 21st Century goal into a physical remains and legal doubts that reflect the claims after the Holocaust in the region and in an evolving, unresolved aftermath of communist nationalization and confiscation. Topographic map of the center of the city district is becoming an increasingly ambiguous by the future of its origin, of its heritage and upcoming generation of successors of Jewish owners, their ties with proprietors and to the fate of their overtaken legal estates during Restitution process in Republic of Serbia.

Key words: Jewish community, Assets, Belgrade, urban changes, modernization, Serbia, 20th Century, Kingdom of Yugoslavia

Prijavljen: 1. 8. 2014.
Recenziran: 24. 8. 2014.
Prihvaćen: 30. 8. 2014.

„KRETANJE” NEPOKRETNE IMOVINE BEOGRADSKIH JEVREJA KAO POSLEDICA HOLOKAUSTA*

*Originalni naučni članak/
Original Scientific Article*

*Haris DAJČ i
Maja VASILJEVIĆ
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu*

U radu se istražuje problem oduzimanja imovine beogradskim Jevrejima tokom Drugog svetskog rata. Kroz praćenje opšteg procesa uspostavljanja diskriminatorskog odnosa prema građanima jevrejskog porekla krajem tridesetih godina XX veka u Kraljevini Jugoslaviji, sumiraju se odredbe kojima se u roku od samo nekoliko godina postigla diskriminacija jevrejskog stanovništva Kraljevine, najpre kroz oduzimanje radnih mesta, a potom slobode, te zatim imovine i života. Autori insistiraju na praćenju zasebnih „mikro istorija” tj. porodičnih/ličnih istorija beogradskih Jevreja i „kretanja” njihove nepokretne imovine praćenjem specifičnih procesa: arizacije, nacifikacije, nacionalizacije i najzad, restitucije.

Ključne reči: Jevreji, Beograd, Drugi svetski rat, Holokaust, nepokretna imovina, arijanizacija, podržavljenje, nacionalizacija, restitucija

Uvod

Osim što se na istorijskom makro planu odvijao kao put ka donošenju zakonskog okvira za povratak oduzete imovine Jevrejima u Drugom svetskom ratu, proces restitucije u Srbiji i pre toga SFRJ na mikro planu obeležili su i mnogostruki problemi, lične ili čak porodične, po pravilu, urbane istorije Jevreja, odnosno se-

* Rad je nastao u okviru projekta *Modernizacija Zapadnog Balkana* (br. 177009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije/This paper was developed as a part of the project *Modernization of Western Balkans* (No. 177009) financed by Ministry of Education, Science and technological development of the Republic of Serbia.

fardske i aškenaske zajednice u Beogradu. Problem dokumentovanja ovih „mikro istorija” kao procesa oduzimanja imovine mahom je doveo do značajnog pomaka u pogledu istraživanja pojedinih slučajeva renomiranih predstavnika jevrejske zajednice ili u slučaju kulturnih dobara.

Sama istorija pokretne (*rex in commercio*) i nepokretne imovine (*rex extra commercio*) dobijala je i osobene verzije kroz istorijski kontinuitet ponovnog тумачenja Rimskog prava u skladu sa konkretnim društveno-pravnim (ideološkim) okvirima i smenama moći nad procesima davanja/oduzimanja imovine. Istovremeno nas istorija velikih društvenih konflikata uobičajeno suočava sa pojavom oduzimanja imovine. U slučaju nacionalsocijalizma, proces konfiskovanja dostigao je neosporivu kulminaciju i bio uobličan čak i kroz teorijsku interpretaciju nepogodnosti jedne zajednice, jevrejske, u „životnom prostoru” (*Lebensraum*) budućeg Velikonemačkog Rajha. Oduzimanje jevrejske imovine i izvlačenja izuzetne ekonomske koristi iz tog postupka, postalo je višedecenijska tema i dovelo do nastanka potrebe da se u demokratskim društvima reši i problem povraćaja imovine. Međutim, nacizam je iznedrio desničarskom rasističkom i organskom ideologijom, tačnije tanatopolitikom, i sopstvenu verziju „prava na oduzimanje života”, kao kulminaciju jednog velikog društvenog procesa u modernoj istoriji razvoja moći o kojoj je prvi pisao francuski filozof Mišel Fuko (Michel Foucault) kroz diskurs o vladanju, moći, nadziranju, kažnjavanju i najzad, biopolitici.

Međutim, pre teorijske analize problema mnogostrukog oduzimanja Jevrejima koje su sproveli nacisti, u pristupu datoj temi ne može se ispustiti moralni aspekt autora koji se njome bave. Tako, neophodno je prvenstveno pristupiti konkretnim slučajevima nepravedno oduzete imovine i dalje praćenje njihove sudbine kroz posleratnu komunističku nacionalizaciju. S tim u vezi, u ovom radu su izdvojene četiri „mikro istorije” nepokretne imovine beogradskih Jevreja, u ratnom i u posleratnom periodu.

U procesu povraćaja imovine očigledno treba da učestvuju osim pravnika, istoričari, političari, te niz institucija posvećenih ovim i srodnim pitanjima. I pored eksplicitnog isticanja problema restitucije, a time konfiskovanja i nacionalizacije, održana konferencija 2014. u Beogradu, postavila je značajan akcenat na ovoj temi i u srpskoj javnosti. Međutim, u skladu sa složenim društveno-političkim, odnosno ekonomskim i socijalnim problemima sa kojima se država suočava, tema restitucije propraćena je kao još jedna od aktuelnih problema, odnosno nije ni mogao da se u takvoj konstelaciji protoka informacija izdvoji. Cilj ovog rada je nastavak rasprave

o pomenutom procesu i otvaranje teme dokumentovanja ličnih/porodičnih istorija Jevreja u Beogradu kao svojevrsnog budućeg naučnog projekta autora ovog rada čime bi se pojačala naučna, a potom i medijska vidljivost problematike restitucije u Srbiji kroz upoznavanje sa pojedinačnim slučajevima.

Položaj i prava Jevreja u osvit i tokom Drugog svetskog rata

Da bi se mogao bolje razumeti značaj Beograda u kontekstu Drugog svetskog rata i jevrejske zajednice u njemu, potrebno je sagledati širu sliku društvene i etničke strukture Kraljevine Jugoslavije pre rata, odnosno statusa i prava Jevreja. Važno je i komparativno posmatrati Beograd sa Sarajevom i Zagrebom, dakle, pratiti položaj Jevreja u ta tri grada koja su imala najznačajnije jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Inače, u Srbiji je prema popisu iz 1931. godine, živelo do 30.000 Jevreja što je bilo oko 40% ukupne jevrejske populacije u Kraljevini Jugoslaviji (Ristović 2008, 172).

Za razliku od Sarajeva, u kome je dominirala sefardska zajednica, velika većina Jevreja u Zagrebu pripadala je aškenaskoj zajednici. Sasvim istorijski i demografski očekivano, u Vojvodini su preovladavali Aškenazi, dok su južno od Save i Dunava bili u većini Sefardi. Kroz istoriju Beograda su brojčano dominirali Sefardi, ali su se od ranomodernog perioda institucionalno razvijale obe zajednice (Dajč i Vasiljević 2013). Naime, sefardska zajednica jeste bila brojnija i sa dužom istorijom u Beogradu, međutim, nakon sticanja nezavisnosti i posebno posle 1888, to jest uklanjanja diskriminatorskih zakona u Srbiji, Beograd nakon poslednje četvrtine XIX veka postaje važno odredište i za Aškenaze. Broj Aškenaza je porastao nakon Prvog svetskog rata sa nestankom granice na rekama Savi i Dunavu, kada su dobili još više na broju uključivanjem Srema i Banata u Srbiju.

Važno je primetiti da su uporedo sa razvojem institucija, to jest uzastopnom izgradnjom hramova i škola na primer, Jevreji ostvarivali dinamičnu komunikaciju na nivou različitih jevrejskih opština na tlu Kraljevine. Činili su to na različite načine, pa i preko malobrojnih, ali sve uticajnijih horskih pevačkih društava. Primera radi, Srpsko-jevrejsko pevačko društvo (nakon Drugog svetskog rata nazvano po poginulim članovima jevrejske zajednice „Braća Baruh”), od osnivanja 1876. Do Velikog rata ubrzo je postalo značajan stub povezivanja Jevreja sa većinskom zajednicom u Beogradu, a na mestu horovođa ovoh ansambla smenjivale su se značajne ličnosti tadašnjeg muzičkog života.

Da sumiramo da su Jevreji, iako malobrojni, dali „značajne doprinose na privrednom i kulturnom planu”, a njihova je integracija u većinsko stanovništvo intenzivirana od kraja XIX veka do početka Prvog svetskog rata (Ristović 2008, 172).

Građanska prava, pisana i nepisana, i opšti položaj Jevreja menjali su se nezavisno od njihovih mnogostrukih tendencija da se uključe u sve sfere života Kraljevine.¹ Unutar obe jevrejske zajednice socijalni odnosi bili su veoma razvijeni, tako da je to uslovalo veliki broj zanimanja beogradskih Jevreja: od sitnih zanatlija i trgovaca na Jaliji, gde su živeli siromašni Jevreji zajedno sa dorćolskom sirotinjom, do slobodnih profesija, državnih službenika i samostalnih poslovnih ljudi koji su bili razasuti po čitavom Beogradu sa težištem na Zeraku kao i samom centru grada. Kako je poslednji popis stanovnika u Kraljevini datirao iz 1931, mesta njihovog stanovanja su bila nedvosmisleno potvrđena preciznom evidencijom koju su nakon prvog popisa Jevreja 1941. vodili Nemci, kao i Nedićeva Vlada narodnog spasa. Okolnosti rastućeg anisemitizma bile su ono na šta beogradski Jevreji nisu mogli ni da utiču, niti da ih zaobiđu. Od sredine tridesetih godina XX veka došlo je do postepenog ekonomskog i privrednog usmeravanja ka Nemačkoj (detaljnije: Milosavljević 2010; Aleksić D. 2008), uveliko pod vlašću nacionalsocijalizma. Kri-tički posmatrano, sasvim je bilo osobeno tadašnje neutralno držanje Kraljevine Jugoslavije tokom 1939. i 1940. dok je u Evropi već trajao rat.

U beogradskoj štampi prati se jasni uzlet antisemitizma, te npr. istoričarka Olivera Milosavljević analizirajući sva glasila koja su izlazila u međuratnom Beogradu uočava:

„Dok su 1933. i naredne dve-tri godine sve dnevne novine bile pune izveštaja o stradanjima Jevreja, sa pokazivanjem, uglavnom, dosta razumevanja za njihovu sudbinu, 1938. u vreme Kristalne noći, ta pažnja nije bila adekvatna užasima koje su Jevreji preživljavali. Slično je i sa pisanjem štampe o koncentracionim logorima i dešavanjima u njima. Za razliku od 1933-1935. kada su logori bili česta tema dopisa iz Nemačke, od sredine tridesetih godina do početka rata, gotovo da se više nisu ni pominjali. Da li je razlog u promeni spoljne politike Jugoslavije, „nezameranju” Nemačkoj, ili je već dugo prisutni nacistički antisemitizam otupeo oštricu i stvorio ravnodušnost prema jevrejskoj sudbini, teško je proceniti. Tek, činjenica je da stradanje Jevreja krajem tridesetih godina

142 | 1 Videti npr. o često zapostavljenom statusu Jevrejki u: (Veselinović 1998).

više nije nailazilo na onoliko javnog saosećanja kao što je to bio slučaj početkom te decenije. Druga karakteristika pisanja štampe odnosila se na relativizovanje pojma antisemitizam. U strahu da bi i Jugoslavija bila preplavljena jevrejskim izbeglicama, kao pozitivan primer odsustva antisemitizma navođena je Čehoslovačka koja nije imala veliki broj Jevreja i zato nije želela, kako se tvrdilo, da se on povećava. Nije slučajno ni što je pojava ideje o iseljavanju Jevreja u Birobidžan na Dalekom istoku pozdravljena od svih, uglavnom konzervativnih novina koje su o tome pisale, pretpostavljajući verovatno da bi rešenje jevrejskog pitanja 'negde daleko', ujedno bilo i najbolje." (Milosavljević 2010, 242–243)²

Dakle, od 1938. do 1941. godine beleži se značajan talas jevrejskih izbeglica iz Hitlerove Nemačke, Austrije i Sudetske oblasti ka jugoslovenskom prostoru (detaljnije o ovoj pojavi: Ristović 1996). Talas jevrejskih izbeglica, pak, nije bio tako poželjan za vladu Kraljevine nakon anšlusa (*Anschluss*) koi je doveo do nove konstelacije, te Jugoslaviju okruženu fašističkom Italijom i, kao što je pomenuto, značajno privredno usmerenu ka Trećem rajhu. Pretpostavlja se, pri tom, da je oko 40.000 izbeglica prešlo jugoslovensku teritoriju, a između 1938. i 1940. pristiglo ih je oko 40.000 iz zemalja srednje Evrope (Lebl 2002, 238).

Iako načelno prihvaćeni i društveno integrisani u Jugoslaviji, Jevreji su diskriminirani putem donošenja implicitnih uredbi o ograničavanju broja, koje su inače obeležile istoriju Jevreja u Beogradu i drugim urbanim centrima i u njegovoj rano-modernoj prošlosti. Donet je kao i na drugim okupiranim teritorijama u osvit rata i tokom konflikta niz dekreta, uredbi, naređenja, eksplicitno rasno zasnovanih koje su kršili i lišavali Jevreje bilo kakvih građanskih i ličnih prava i sloboda. Romi su u gotovo svim uredbama bili pripojeni Jevrejima, dok su naredbe o komunistima često združivane sa onim namenjenim masonima na primer.

Već godine 1938. u Kraljevini Jugoslaviji započinje otpuštanje Jevreja iz nemačkih firmi. Naime, „veliki ekonomski i politički uticaj Nemaca na jugoslovensku politiku (...) krajem 1940, doveo je, prvi put u istoriji Kraljevine Jugoslavije, do uvođenja diskriminatorских mera prema Jevrejima jugoslovenskim državljanima" (Aleksić V. 1997, 50) Tako su 5. oktobra 1940. donete antisemitske uredbе o zabrani njihovog rada u veletrgovini, a zatim tzv. *numerus clauzus* koji je značio

² Detaljnije o Jevrejima pod nacionalsocijalizmom, viđenim očima intelektualaca koji su pisali za mnogobrojnu beogradsku periodiku, videti u: (Milosavljević 2010, 241–281).

svodenje broja studenata i učenika Jevreja u Kraljevini na procenat njihovog udela u ukupnoj društvenoj strukturi, kao i mere koje su se odnosile na zabranu obavljanja delatnosti s predmetima ljudske ishrane (upor. Aleksić V. 1997, 50; Ristović 2008, 172).³

Samo tri meseca kasnije, primera radi, ugledno *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo* A. D. otpustilo je oko četrdeset zaposlenih jevrejskog porekla, što je označilo prvi takav postupak u jednoj uglednoj jugoslovenskoj firmi (Aleksić V. 1997, 50). Zapravo, „već sredinom iste godine doneta je konačna odluka da se izvrši 'arizacija personala' i to tako što bi do 31. decembra u firmi ostali samo 'arijski službenici' (57).⁴

Ključna godina promene odnosa prema „životu” Jevreja jeste ipak 1941. jer nakon kratkog Aprilskog rata Kraljevina Jugoslavija prestaje da postoji, a Beograd postaje sedište nemačke vojne uprave. Međutim, čak je pre ulaska Nemaca u Beograd, iz Hrvatske stigao predstavnik *Sonderkommando Jugoslawien ERR (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)*, SA-obersturmbanfirer dr Gustav Berger, koji je sa svojim saradnicima započeo sa „bezobzirnim upadima u jevrejske institucije i verske objekte, zaplenjujući arhive jevrejskih organizacija i spiskove članova jevrejske zajednice” (Lebl prema Ristović 2001, 69).

Od samog početka, okupacije, počinje „rešavanje jevrejskog pitanja” zasniavanjem *Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst* (EG Sippo und SD) u čijem je okviru bio *Judenreferat* i poseban *Komesarijat za Jevreje*.⁵ Da bi oduzimanje imovine bilo izvodljivo, bilo je neophodno precizno sastaviti popis beogradskih Jevreja, kao i njihove imovine. Nemci su dobili okvirne podatke o Jevrejima i njihovoj imovini od folksdojčera još pre ulaska u Beograd aprila 1941.

³ Ristović navodi i podatak da je glavni zagovornik i kreator ideja antijevrejskih mera u vladi Kraljevine Jugoslavije bio Anton Korošec, ministar prosvete, bivši ministar unutrašnjih poslova, a takođe katolički sveštenik i važna ličnost u slovenačkoj katoličkoj Narodnoj stranci (2001, 172).

⁴ Istoriju otpuštanja date 1940. godine iz pomenute firme istražila je ekonomista Vesna Aleksić, te istakla i konkretne postupke prema Jevrejima, posebno onima na direktorskim mestima, kojima su čak upućivana pisma zahvalnice za njihov marljiv dugogodišnji rad, kao npr. Davidu Hohneru i Mavru Kandelu. Videti detaljnije u: (Aleksić V. 1997, 49–63)

⁵ Krajem 1941. nakratko je osnovano i *Povereništvo jevrejske zajednice u Beogradu* sa namerom da deluje kao svojevrsni *Judenrat*. Nema mnogo podataka o ovoj instituciji osim da su nemačke vlasti na čelo postavile Benjamina Flajšera koga je zbog bolesti menjao Emil Dajč (Ristović 2008, 174).

Potom, 16. aprila iste godine, izdato je naređenje da se svi Jevreji sa teritorije Beograda prijave vlastima najkasnije do 19. aprila (Veselinović 1992, 373).

U periodu april-avgust 1941, Jevreji su registrovani i obeležavani žutim trakama. Popisivanje je trajalo samo tri dana i prikupljen je najpre podatak da postoji osam i po hiljada Jevreja u Beogradu (Ristović 2008, 174; Savez jevrejskih opština FNRJ 1952, 2), da bi po konačnom spisku iz juna iste godine brojka dostigla 9.145 Jevreja, naspram dvanaest hiljada koliko ih je po procenama živelo u Beogradu pre rata. Može se pretpostaviti da se oko tri hiljade jevrejskih građana nisu odazvali, a uspešno su našli spas u bekstvu (upor. Ristović 2008, 174; Veselinović 1992, 373), iz gradova gde su ih najčešće očekivali, a često i iz zemlje. Pojedini Jevreji su se priključili NOP-u, tj. NOB-u.

Već viševekovno pitanje postojanja jevrejskih institucija u Beogradu, očekivano doživljava negativni korak unazad u Drugom svetskom ratu. Kao i jevrejski hramovi po Banatu, ubrzo je stradala i sefardska sinagoga u Beogradu Bet Jisrael u ulici Cara Uroša koja je najpre pretvorena u magacin opljačkane jevrejske imovine, a potom razrušena 1944. prilikom povlačenja nemačkih trupa.⁶

Tokom leta 1941. objavljen je veliki broj uredbi, dekreta i naredbi u *Službenim novinama* i dnevnom listu *Novo vreme* kojima su Jevrejima (i često i Romima) narušavane sve vrste sloboda i prava. Izdvajamo nekoliko ovom prilikom:⁷

OSNOVNA UREDBA O UNIVERZITETU – ...§ 1. Univerzitet, sa sedištem u Beogradu [...] pod neposrednim [je] nadzorom Ministra prosvete. [...] § 27. Jevreji i Cigani ne mogu biti slušaoci Univerziteta (visokih škola). [...] Ova Uredba stupa na snagu danom obnarodovanja u *Službenim novinama*. (Milan Nedić, O. Kuzmanović, V. Jonić, J. Kostić, M. Radosavljević, Č. Marjanović, J. Mijušković, M. Olćan, Đ. Dokić, D. Đorđević s. r. *Službene novine*, 21. oktobar 1941)

UREDBA O ŠTAMPANJU KNJIGA I SPISA – ...Jevreji, Cigani, ili ko je oženjen Jevrejkom ili Cigankom, načelno ne smeju ni sačinjavati propagandne spise i knjige ma koje vrste, niti ih izdavati i štampati. (Vojni zapovednik u Srbiji, *Novo vreme*, 23. jul 1941)

⁶ Iscrpan pregled stradanja jevrejske imovine dat je u: (Savez jevrejskih opština FNRJ 1952).

⁷ Uredbe, dekreti i naređenja protiv Jevreja publikovani su u: (Milosavljević 2006)

BRISANJE IZ ADVOKATSKOG IMENIKA – Na osnovu propisa 5 Naredbe Vojnog zapovednika u Srbiji koja se odnosi na Jevreje i Cigane od 30. maja 1941. godine [...] Odbor advokatske komore u Beogradu na sednici od 30. jula 1941. doneo je odluku da se iz advokatskog imenika izbrišu svi Jevreji advokati pod 30. majem 1941. god, s tim, da im se u smislu [...] zakona o advokatima naknadno imenuju preuzimatelji. Kako su svim izbrisanim advokatima jevrejskog porekla imenovani preuzimatelji, to se sada, objavljuje da su poimence brisani i to: 1) Adanja dr S[...] – preuzimatelj Tasić Dragutin, 2) Albala dr J[...] – preuzimatelj Vlatković dr Danilo, 3) Alvu M[...] – preuzimatelj Todorović Čedomir... (Advokatska komora u Beogradu, *Službene novine*, 10. oktobar 1941)

Pored isključivanja Jevreja iz firme, okupacione i civilne vlasti (Nedićeva „Vlada narodnog spasa”) u Beogradu pokazale su veliko interesovanje za imovinu članova jevrejske zajednice, pa čak i ubijenih ili onih Jevreja već smeštenih u logore. Osim kontinuirane potrage koju su nacisti sproveli za muzikalijama, tj. spisima, muzičkim rukopisima i narodnim i klasičnim instrumentima, može se pretpostaviti uvidom u rad Kulturne komore Rajha (*Reich Kulturkammer*) i niza srodnih kulturnih institucija, da su se prevashodno fokusirali na vizuelne umetnosti, slike i skulpture.⁸

Istoričar Milan Ristović koji se decenijama bavio istorijom Drugog svetskog rata u Srbiji navodi:

„Pljačku jevrejske imovine i zaposedanje stanova i kuća čiji su vlasnici bili Jevreji u Beogradu su započele nemačke jedinice 13. aprila, samo jedan dan po ulasku u grad. Nameštaj, umetnički predmeti, roba iz magacina jevrejskih radnji odnošena je u posebne magacine. Ovoj pohari pridružili su se i pripadnici drugih vojnih jedinica, kao i pripadnici nemačke manjine koji će nešto docnije biti postavljeni na mesta komesara u radnjama i preduzećima oduzetim od njihovih 'nearijevskih vlasnika'” (Ristović 2001, 69).

Početkom maja 1941. nemački vojni zapovednik za Srbiju naređuje blokadu i oduzimanje jevrejskih uloga i drugih vrednosti iz banaka. Nakon popisa pripadnika jevrejske zajednice i bankarskih malverzacija sa njihovom imovinom, bilo je neophodno popisati precizno i imovinu, što je učinjeno prema „Naredbi br. 7”

8 O zapleni umetničkih radova Marije Rozental-Haček i jevrejske braće slikara Alekse (1917–1987) i Marka Čelebonovića (1902–1986) videti detaljnije u: (Ristović 2001, 71–72). Problem ukidanja jevrejske umetnosti u Srbiji, sa akcentom na izložbama i delima radove Leona Koena (1859–1934) i Moše Pijade (1890–1957) videti u: (Šuica 2012).

vojnog zapovednika u Srbiji početkom maja 1941 (Ristović 2008, 174). Maja 31. 1941. doneta je „Uredba koja se odnosi na Jevreje i Cigane”, kojom je predstavnicima datih grupacija zabranjen rad u svim javnim službama i zanimanjima, pristup u javne lokale, korišćenje sredstava javnog saobraćaja. Najzad, u kontekstu imovine po Uredbi od 30. maja naređeno je da:

„Jevreji i supružnici Jevreja moraju u roku od deset dana preko nadležne opštine svoga mesta stanovanja ili prebivališta prijaviti Okružnoj komandi svoj imetak sa naznačenjem gde se ova nalazi”⁹ (Veselinović 1992)

Ovom uredbom, Jevrejima je oduzeta sva imovina. Insistirano je da oni prijave mesto stanovanja, kao i svoj imetak sa naznačenjem gde se isti nalazi (Veselinović 1992; Živković 1975, 277). Prijavljivanje jevrejske imovine bilo je kompletirano do 14. juna, a na spisku se našlo 3.494 prijava imovine Jevreja i Roma.¹⁰ Takođe, uveden je obavezan rad, te je npr. izdata sledeća Naredba:

„Pozivaju se svi Jevreji muškarci od punih 14 do 16 godina, da se jave u ponedeljak 9. o.m. [...] U isto vreme imaju se javiti i sva lica koja se po naredbi Vojnog Zapovednika za Srbiju od 30. maja o.g. smatraju Jevrejima”. (*Novo vreme*, 7. jun 1941.)

Čak i pored velikog broja prijava imovine, postojalo je nezadovoljstvo zaptom nepokretne imovine, te se u okupacionim dnevnim listovima često raspravljalo o tom pitanju. U članku „Šta rade Jevreji?” jednog navodnog „čitaoca” koji je objavio list *Naša borba* navodi se sledeće:

„Jevreji su nas pljačkali na sve moguće i nemoguće načine. To svi znamo. Jevreji su organizovali masoneriju. Jevreji su organizovali komunističke ideje. Jevreji vrše sabotaže. Jevreji vode komunističke bande po šumama. Jevreji su najveći neprijatelji našeg naroda. Jevreji su posednici 1.200 kuća – palata u Beogradu. Pa šta razmišljamo? Te kuće jednom zakonskom uredbom treba da postanu državna svojina.” (Tomić 1941)

9 Detaljan spisak sa svim adresama Jevreja i supružnika koji su se odazvali na pomenutu Uredbu i prijavili svoju imovinu publikovan je u: (Veselinović 1992, 375–405).

10 Na istu listu su stavljana imena Jevreja i Roma ali se razlika može uočiti i na osnovu imena i prezimena, kao i prema zanimanjima i delovima grada gde su stanovali.

Četiri slučaja oduzimanja nepokretne imovine Jevrejima u Beogradu

Sudeći po zapisima iz Prvog narodnog reona (koji je obuhvatao celokupnu današnju opštinu Stari Grad ali i obodne delove drugih centralnih gradskih opština) koji je nastao nakon oslobođenja 1944. i koji je pokrivao centar tadašnjeg Beograda, značajan deo jevrejske imovine bio je koncentrisan u centru Beograda. To je jedan od razloga zbog kog su predmet istraživanja u ovom radu nepokretne imovine locirane u okviru nekadašnjeg Prvog narodnog reona. Drugi, daleko važniji jeste način na koji je imovina, koja je jednom u toku trajanja Holokausta bila podržavljena, odnosno arijanizovana, i nakon povratka preživelim vlasnicima veoma brzo bila ponovo u rukama države.

Osim što su nosioci imovinskih prava bili Jevreji, zajedničko za četiri slučaja oduzimanja nepokretne imovine Jevreja koji su izdvojeni u ovom radu jeste to što je istim državnim aktom imovina bila oduzeta u toku Drugog svetskog rata u korist države koja se navodi samo kao: Srbija.¹¹ Takođe, vlasnici ove četiri nepokretne imovine odazvali su se, pod pretnjom smrću, pozivu vlasti od 30. maja 1941. godine za evidentiranje beogradskih Jevreja i njihove imovine. Ono u čemu se slučajevi razlikuju jeste njihova sudbina tj. „mikro istorija” u periodu nakon 1945. u okviru novih imovinsko-pravnih odnosa mlade socijalističke Jugoslavije.

U istraživanju navedenih slučajeva korišćeni su kao najznačajniji izvor vlasnički listovi iz katastarskih knjiga opštine na kojima se nalaze svi podaci o promeni vlasničkih odnosa nepokretne imovine, a uz koji se može naći i prateća dokumentacija, odnosno same odluke o oduzimanju koje su posebno značajne za ovaj rad.

Prvi slučaj oduzimanja jevrejske imovine koji se izdvaja u ovom radu lociran je na adresi Palmotićeve 24 u kojoj je živio bračni par Olga i Alader Flajšman koje je kao vlasnike kuće zatekao rat 1941. Aladar Flajšman je bio trgovac iz Zagreba koji je zgradu zajedno sa imanjem kupio u januaru 1940. od Koste i Lepasave Jančević za iznos od 2.850.000 dinara. Njihova zgrada je bila oduzeta 1943. i upisana kao vlasništvo „Srbije” na osnovu Vladine Uredbe o pripadanju jevrejske imovine od 29. avgusta 1942.

Bračni par Flajšman bio je među malobrojnima beogradskim Jevreja koji su preživeli Holokaust, a da su u godinama posle rata postali državljani Austrije. Prvi pokušaj povraćaja imovine usledio je zahtevom Olgine sestre, Irene Glikštal iz

148 | 11 Naime, svi vlasnički listovi imaju kao novog vlasnika samo navedeno: „Srbija”.

Zagreba, krajem 1947. Taj pokušaj je prvobitno bio uspešan i u januaru 1948. I. Glikštal dobija polovinu kuće koja je pripadala njenoj sestri na korišćenje, uz obrazloženje da njena sestra nije u državi, te da je „usled rasističkih razloga morala da emigrira.” Međutim, juna iste godine Prvi Sreski sud za Grad Beograd poništio je odluku u korist Irene Glikštal, te pomenuta polovina kuće ponovo prelazi u državno vlasništvo.

Pet godina kasnije, tačnije, 17. marta 1953. O. i A. Flajšman dobijaju svako po svoju polovinu, skoro trinaest godina nakon kraja rata. Nova promena vlasničkih odnosa je ipak usledila početkom šezdesetih godina kada Komisija za nacionalizaciju opštine Stari grad donosi juna 1961. novu odluku kojom Flajšmani gube vlasništvo. Od nacionalizacije ostaju izuzeti jedan četvorosobni i dva dvosobna stana koje su Olga i Aladar zadržali.

Drugi slučaj oduzimanja imovine odnosi na zgradu u ulici Zmaja od Noćaja 12, koja je bila vlasništvo Vinke Konforti, žene Marka Konfortija. Njena zgrada je bila oduzeta oktobra 1942. i upisana kao vlasništvo Srbije na osnovu Vladine Uredbe o pripadanju jevrejske imovine od 29. avgusta 1942, isto kao i u ostalim slučajevima podržavljanja jevrejske imovine.

Dve godine nakon kraja rata, povodom pomenute imovine nije se ni vlasnica, Vinka Konforti, niti bilo ko drugi prijavio kao vlasnik. Odlukom Prvog sreskog suda iz marta 1949. kuća zajedno sa parcelom na raskrsnici ulica Zmaja od Noćaja i Kralja Petra postala je državno vlasništvo. Svega godinu dana kasnije, rešenjem iz marta 1950, Narodni odbor grada Beograda predao je na korišćenje datu kuću sa zamljištem gradskom povereništvu za građevinski materijal.

Vlasnica Vinka Konforti obratila se jevrejskom advokatu Avramu Mevorahu koji je vodio veliki broj slučajeva potraživanja jevrejske imovine pred jugoslovenskim sudovima u posleratnom periodu. Kao opunomoćnik zastupao je V. Konforti koja je u periodu nakon rata postala državljanin Sjedinjenih Država sa prebivalištem u Njujorku. Prvi sreski sud je doneo odluku 1961. kojom se poništavaju sve imovinske promene koje su usledile posle bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. Takvom odlukom poništena je i odluka iz 1949. kojom je imovina V. Konforti postala državno vlasništvo. Nakon šesnaest godina od završetka rata, imovina se najzad vratila u ruke svog predratnog vlasnika. Međutim, to je trajalo tri godine da bi se zatim 24. januara 1964, odlukom Skupštine opštine Stari grad kuća i parcela Vinke Konforti nacionalizovala kao vlasništvo stranih državljana i postala ponovo društvena svojina.

Tek 1971. godine, na osnovu molbe opštinskih vlasti može se videti da je Vinka Konforti dobila delimično obeštećenje za oduzetu imovinu na osnovu jugoslovensko-američkog sporazuma od novembra 1964. godine.

Treći slučaj odnosi se na porodicu arhitekte iz Beograda Matveja Ajzenberga u ulici Gundulićev venac 53. Ajzenberg je, takođe, bio među većinom beogradskih Jevreja koji su se uredno javili nemačkim okupacionim vlastima radi popisivanja njihove imovine. Pri tom, Matvej Ajzenberg je stradao na Topovskim šupama, jednim od najvećim stratišta u Beogradu, na kome je ubijen veliki broj muških članova jevrejske zajednice Beograda. Njegova supruga Greta i sin Aleksandar preživeli su rat. Greta Ajzenberg se obratila 1947. Prvom sreskom sudu. U januaru 1948, dobila je na osnovu odluke suda, odluku o poništavanju nekadašnje odluke iz 1943. kojom su kuća njenog supruga i parcela prešli u vlasništvo Srbije. Narednim Rešenjem Prvog sreskog suda iz aprila 1951. vlasnikom celokupne imovine imenovan je maloletni Aleksandar Ajzneberg, pošto se njegova majka Greta, Matvejova udovica, odrekla svog dela u korist sina. Septembra iste godine porodica Ajzenber prodaje kuću i parcelu Radoslavu Kariću iz Beograda.

Ova prodaje maloletnog Aleksandra i njegove majke Grete pokazala se veoma dalekovidom jer je svega devet godina kasnije, 1960, novi vlasnik, Radoslav Karić, izgubio kuću na osnovu Zakona o nacionalizaciji.

Četvrti slučaj koji se izdvaja u ovom radu je poseban, a to je stambeno-građevinski blok u ulici Strahinjića Bana br. 7–11 i Dušanovoj ulici br. 10–12. Naime, u pitanju je akcionarsko društvo u kojem je najveći deo akcija pripadao jevrejskim porodicama koje su na toj adresi živele i vodile svoj posao. Eljas, Mešulam, Azri-jel, Finci, Milošević, Endler, Paunović, Nahman, Ruso, Đorđević, Štumes, Mandić, Mojsilović, Kajon, Alkalaj, Efraim, Petrović, Kranzthor su bile porodice čijih je trideset i dvoje članova imalo u svom vlasništvu 1939. pomenuti stambeno-građevinski prostor na kojem se nalazila Fabrika trikotaže *Elka*.

Na osnovu skupštine akcionara iz jula 1942, a nakon što je najveći broj akcionara već bio ubijen ili u logoru Sajmište, akcionari su izabrali novi Upravni odbor, kao nadzorni odbor koji čine Nemci, dok se ime fabrike menja u naziv *Rula*. Tek nakon odluke iz jeseni 1942. nekadašnja Fabrika trikotaže *Elka* zajedno sa placom upisuje se u vlasništvo Srbije.

Kraj rata doveo je do nove skupštine akcionara na osnovu koje se može precizno utvrditi broj preživelih akcionara ukoliko se taj spisak uporedi sa spiskom akcionara iz 1939. godine. Na osnovu tog spiska može se uočiti da je svega dva-

naest akcionara preživelo u odnosu na broj od trideset i dva koliko ih je bilo pre rata. Komisija za utvrđivanje ratne dobiti donela je sledeću odluku 23. januara 1946: Društvo „Elka” a.d. odnosno preživeli akcionari osuđuju se za ratnu dobit koju je kompanija ostvarila pod drugim imenom i nemačkim vlasnicima za vreme rata. Preživeli akcionari bili su osuđeni da plate na ime ratnog profiterstva njihove kompanije u korist FNRJ iznos od 9.100.000 dinara. Na osnovu rešenja Sreskog suda Beograda iste godine pravo vlasništva nad zemljištem u vlasničkom listu upisuje se kao državna imovina. Dve godine kasnije imovina se proglašava „opštenarodnom”. Komisija za nacionalizaciju je odlukama iz decembra 1958. i 1961. kojim su ostatak nepokretne imovine u dvorišnoj zgradi i zgradi u ulici Strahinjica Bana, gde su ostali da žive malobrojni preživeli akcionari, proglasila društvenom imovinom.

Zaključak: ratna iskustva i povraćaj imovine beogradskim Jevrejima

Nekoliko slučajeva koje je ovaj rad predstavio potvrđuju dalju neophodnost istraživanja života beogradskih Jevreja posle Drugog svetskog rata. Manji deo zajednice koji je izbegao uništenje u toku Holokausta suočio se sa novom stvarnošću u kojoj ga nova državna administracija nije razlikovala od svojih drugih „klasni neprijatelja”. Rezultat toga je da su u periodu posle 1945. beogradski Jevreji morali da se bore pored jednog od najtemeljnijih rezultata Holokausta, odnosno oduzimanja njihove imovine. Različiti slučajevi pokazuju nekoliko obrazaca (šablona) na koji se imovina oduzimala u godinama i decenijama nakon 1945. Način na koji je mlada socijalistička Jugoslavija uslovljavala svoje jevrejske državljane koji su želeli da se presele u novonastalu državu Izrael nije tema ovog rada. Ipak, odnos države (FNRJ) prema preživelim članovima jevrejske zajednice može se daleko bolje razumeti ako se imovinska politika Jugoslavije posmatra iz ugla socijalne borbe u kojoj su preživeli Jevreji prvo bili nekadašnji predstavnici građanstva („klasni neprijatelji”), a tek zatim saborci i žrtve okupatora.

Transparentnost predavljanja ove teme, čini se da bi se konačno ostvarila u vidu elektronske baze, nalik bazi *Findbuch* u Austriji, to jest projekta koji je realizovao Nacionalni fond žrtava nacizma Republike Austrije (*National Fund of the Republic of Austria for Victims of National Socialism*).

Izvori:

National Archives Washington, National Archives Collection of Foreign Records Seized, Fond RG 242, Office of the Reich Plenipotentiary for the Serbian Economy, T-75 (microfilm), objavljeno 1966.

Literatura:

- Aleksić, Dragan. „Franc Nøjhauzen i privredna politika nacističke Nemačke u Srbiji.” *Tokovi istorije* 1-2: 301–318.
- Aleksić, Vesna. S. 1998. „Otpuštanje Jevreja službenika Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1940. godine.” *Godišnjak za društvenu istoriju* 4 (1)/1997: 49–63.
- Aleksić, Vesna. S. 2002. *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva 1918–1945*. Beograd: Stubovi kulture.
- Dajč, Haris i Maja Vasiljević. 2013. „Status Jevreja u osmanskom i habzburškom Beogradu (XVII–XVIII vek): Stranci, manjine ili saradnici?” *Limes Plus* 2: 85–103.
- Dajč, Haris i Samardžić Nikola, Belgrade synagogues after WWII u *International Conference Architecture and Ideology, Belgrade 28-30th August 2012*. Uredili Mirjana Roter Blagojević, Mako Blagojević i Marta Lazar, 1–9. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Гутман, Исраел и Хаим Шацкер. 2010. *Холокауст и његово значење*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Lebl, Ženi. 2001. *Do 'konačnog rešenja' Jevreji u Beogradu 1521–1942*. Beograd: Čigoja.
- Milosavljević, Olivera. 2006. *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Milosavljević, Olivera. 2010. *Savremenici fašizma (1). Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Molnar, Aleksandar. 2002. „Antisemitizam kao oblik rasizma.” *Nova srpska politička misao* 1:1–58.
- Molnar, Aleksandar. 2006. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. 5. tom: Rat od kulta Votana do holokausta*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Fabrika knjiga.
- Pisarri, Milovan. 2014. *The Suffering of the Roma in Serbia during the Holocaust*. Belgrade: Forum for Applied History.
- Ristović, Milan. 1996. „Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941.” *Istorija 20. veka* 1: 21–41.
- Ristović, Milan. 2001. „Pljačka umetničkog i kulturnog blaga Srbije u Drugom svetskom ratu i problemi njegove restitucije: nekoliko fragmenata.” *Istorija 20. veka* 19/1: 65–78.
- Ristović, Milan. 2005. *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa, 1941/42 – 1944/45 – planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ristović, Milan. 2008. „Progonjeni i njihovi saučesnici: solidarnost i pomoć Jevrejima u Srbiji 1941–1944.” U *Izraelsko–srpska naučna razmena u proučavanju holokausta*.

- Zbornik sa naučnog skupa, Jerusalem–Jad Vašem 15–20. jun 2006*, uredio Jovan Mirković, 169–250. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Savez Jevrejskih opština FNRJ. 1952. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd.
- Todorović, Vladimir, Rajić, Siniša i Strahinja Sekulić. 2014. *Restitucija. Komentari zakona*. Projuris: Beograd, 400.
- Šuica, Nikola. 2012. „Nestanak jevrejske kulture i umetnosti.” U *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, 2: Realizmi oko hladnog rata*, Uredio Miško Šuvaković, 145–164. Beograd: Orion Art.
- Veselinović, Jovanka. 1992. „Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini.” *Zbornik jevrejskog Istorijskog muzeja, Jewish studies* 6: 375–406.
- Veselinović, Jovanka. 1998. „Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata.” U *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 2 tom, Položaj žene kao merilo modernizacije: naučni skup (1998)*, uredili Latinka Perović i Miomira Branković, 485–495. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Živković, Nikola. 1975. „Građa o pljački jevrejske movine u Srbiji i Banatu za vreme II svetskog rata.” *Jewish studies/Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja* 3: 277–284.
- Živković, Nikola. 1975a. *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Zakonska akta i periodika:

- Brisanje iz advokatskog imenika, *Službene novine*, 10. oktobar 1941.
- Dekreti o Jevrejima (i Romima): *Službene novine*, 5. septembar 1941; 9. septembar 1941; 12. Septembar 1941; 23. septembar 1941; 10. oktobar 1941; 4. novembar 1941; 14. novembar 1941.
- Izvršen je popis Cigana i Jevreja, *Novo vreme*, 9. jul 1941.
- Komesar za ministarstvo finansija propisao je uputstvo za obračun i isplatu prinadležnosti državnih platežnika i materijalnih rashoda. Jevrejima državnim službenicima počevši od 1. maja ne smeju se vršiti nikakve isplate, *Novo vreme*, 22. maj 1941.
- Naredba, *Novo vreme*, 7. jun 1941.
- Osnovna uredba o Univerzitetu, *Službene novine*, 21. oktobar 1941.
- Prijava promene stanova za Jevreje, *Novo vreme*, 22. jul 1941.
- Saopštenje Advokatske komore o brisanju Jevreja-advokata iz članstva, *Novo vreme*, 12. avgust 1941.
- Uredba o pripadanju imovine Jevreja u Srbiji. *Službene novine*, 28. avgust 1942.
- Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća. 1946 i 1948. *Službeni list FNRJ*, br. 98/46 i 35/48.
- Zakon o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama. 2006. *Službeni glasnik RS*, br. 46/2006 od 2. juna 2006. godine.

Summary:**“MOVING” OF IMMOVABLE JEWISH PROPERTY IN BELGRADE AS A CONSEQUENCE OF HOLOCAUST**

The focus of this research is the process of arianization of the immovable Jewish property in Belgrade and its fate in the post war years.

The introduction is focused on the life of Belgrade Jews in the prewar years, first Antisemitic laws and discrimination of Belgrade Jews. In a course of the few months and years once equal citizens lost their jobs and positions. The worst happened after the German occupation in April 1941. the new authorities made lists of all Belgrade Jews and all of their property. After the Holocaust there were less than 15% of Belgrade Jews left with just scratches of their prewar possessions.

The new Yugoslavia did not help much economical situation of its Jewish citizens, the mechanics of keeping as state property the immovable property that was taken as the result of the Holocaust, remained strong and constant in the decades following 1945. The 4 different case studies describe different cases of nationalization of the Jewish property by the Yugoslav state. Outcome in all of the 4 cases was the same and although the old owners were accepted as the Nazi victims their property was still the property of the old Belgrade bourgeoisie. That is the reason why the Holocaust in Belgrade and its consequences were so devastating and one of the answers why once big and prosperous Jewish community of Belgrade could not escape hard post war years.

Key words: Jews, Belgrade, World War II, Holocaust, immovable property, aryanization, nationalization, restitution

Prijavljen: 20. 8. 2014.

Recenziran: 1. 9. 2014.

Prihvaćen: 10. 9. 2014.

POSLEDICE NEPRIZNAVANJA SVOJSTVA KORISNIKA ODUZETE IMOVINE I/ILI OBEŠTEĆENJA

*Stevan LILIĆ, Pravni fakultet,
Univerzitet u Beogradu i
Slobodanka POPOVIĆ, advokat*

U radu se analizira 'Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju Republike Srbije' iz 2011. godine i njegov uticaj na proces restitucije u Srbiji. Pomenutim Zakonom nisu precizno regulisane neke situacije sa oduzetom imovinom kada nije priznato svojstvo korisnika svim naslednicima bivšeg vlasnika oduzete imovine koji su podneli zahtev. U ostvarivanju cilja ovog Zakona, za obeštećenje licima kojima je učinjena nepravda oduzimanjem privatne imovine i to primenom državne sile, u ovom radu se ističe da na državi treba da bude teret dokazivanja prava na vraćanje imovine, a ne na građanima koji podnose zahtev. Imajući to u vidu, neophodne su izmene i dopune Zakona, tako što bi se izričito propisalo da u postupku restitucije oduzeta imovina zadržava svoju celovitost i posle smrti bivšeg vlasnika, zatim, tako što se oduzeta imovina mora vratiti, odnosno u celini isplatiti obeštećenje naslednicima koji su podneli zahtev ili im je priznato svojstvo korisnika.

Ključne reči: Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju Republike Srbije, oduzeta imovina, obeštećenje, država, Srbija, Agencija za restituciju

*ŽAKONOM O VRAĆANJU ODUZETE IMOVINE I
obeštećenju (Službeni glasnik RS 72/2011) nije propisano šta biva sa oduzetom
imovinom u sledećim situacijama:*

slilic@ius.bg.ac.rs; popovic.slobodanka@gmail.com

- 1) kad Agencija za restituciju ne prizna svojstvo korisnika svim naslednicima bivšeg vlasnika oduzete imovine koji su podneli zahtev;
- 2) kad zahtev za vraćanje ne podnesu svi naslednici bivšeg vlasnika, ili ga podnesu po isteku roka za podnošenje prijave, koji je propisan Zakonom;
- 3) kad iza bivšeg vlasnika oduzete imovine nije ostalo naslednika, koji po odredbama Zakona mogu steći svojstvo korisnika oduzete imovine, odnosno korisnika obeštećenja.

Zakonom su samo ovlaš dotaknuta prva dva pitanja, utoliko što je propisano da podnosioci zahteva za ostvarivanje prava po odredbama ovog Zakona koji nisu određeni za korisnike, mogu svoja prava ostvarivati u parničnom postupku – podnošenjem tužbe protiv lica koja su određena za korisnike, odnosno zakonske naslednike (član 47. stav 11.).

Iz navedenih odredaba mogu se izvesti potpuno suprotni pravni zaključci:

- da se oduzeta imovina u celini vraća, odnosno u celini obeštećuje njena vrednost onim zakonskim naslednicima koji su blagovremeno podneli zahteve, s tim što protiv njih ostali podnosioci, kojima nije priznato svojstvo korisnika, imaju pravo da podnesu parničnu tužbu;
- da se oduzeta imovina vraća naslednicima bivšeg vlasnika samo u delu koji bi im pripao po propisima o nasleđivanju, a ostatak imovine ostaje u vlasništvu države, što izaziva pitanje da li se tužba protiv korisnika oduzete imovine/obeštećenja uopšte može podneti.

Dodatnu nejasnoću uzrokuje i to što je članom 47. stav 11. Zakona ovlašćene za podnošenje tužbe ograničeno samo na podnosiocima zahteva koji nisu određeni za korisnike, odnosno naslednike. Sa druge strane, navedenim odredbama nije definisano koja prava ta lica mogu ostvarivati u parničnom postupku protiv lica koja su određena za korisnike, a nisu ih mogla ostvariti u upravnom postupku pred Agencijom za restituciju. U tom smislu, postavlja se pitanje, da li se sada pojavljuje sukob stvarne nadležnosti Agencije za restituciju, kao upravnog organa i parničnog suda. Odnosno, da li u ovom slučaju parnični sud može da menja odluku Agencije i utvrdi pravo iz Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju licu kome to pravo nije priznato odlukom Agencije.

Kad su u pitanju zakonski naslednici bivših vlasnika oduzete imovine, imajući stalno u vidu cilj Zakona, smatram da za pitanje obima vraćanja imovine, nije od pravnog značaja da li su svi ili samo neki zakonski naslednici podneli zahtev za

vraćanje oduzete imovine – iz prostog razloga što je nasleđivanje oduzete imovine samo pravna fikcija, s obzirom na to da oduzeta imovina i nije mogla biti predmet nasleđivanja, jer u vreme delacije bivšeg vlasnika nije bila u njegovom vlasništvu.

S tim u vezi je i pitanje stranih državljana. Otežan je pristup restituciji čak i pripadnicima srpskog naroda ili drugog naroda u Republici Srbiji, koja imaju strano državljanstvo. Pod tim podrazumevam da Zakon nije rešio pojedine životne situacije, kao na primer: šta biva ako je bivši vlasnik bio domaći državljanin, a njegov je naslednik strani državljanin, ili je bivši vlasnik bio strani državljanin, a njegov je naslednik domaći državljanin ili je bivši vlasnik u vreme oduzimanja imovine bio domaći državljanin, a kasnije je stekao strano državljanstvo – slučajevi državljana novoformiranih država posle raspada Jugoslavije, ili politička i ekonomska emigracija građana nakon oduzimanja imovine konfiskacijom uz gubitak građanskih prava. Postavlja se pitanje da li je pravedno i u skladu sa ciljem Zakona, da se i u takvim slučajevima zahteva reciprocitet za bivše vlasnike i njihove naslednike.

Smatram da bi propust zakonodavca da izričitim odredbama utvrdi pravnu sudbinu oduzete imovine koja nije vraćena svim naslednicima bivšeg vlasnika, trebalo otkloniti noveliranjem Zakona, kojim bi se cilj Zakona izrazio na nedvosmislen način.

Cilj Zakona proizlazi iz samog njegovog naziva, kao i osnovnih odredaba tog Zakona. A to je da se licima kojima je učinjena nepravda pa im je oduzeta njihova privatna imovina primenom državne sile, oduzeta imovina pre svega, vrati u naturalnom obliku, a ako to nije moguće da im se isplati obeštećenje u skladu sa Zakonom.

U ostvarivanju takvog cilja Zakona država bi trebalo da u postupku restitucije preuzme teret dokazivanja prava na vraćanje imovine, a ne građani, koji podnose zahtev. Jer, ne treba zaboraviti da je građanima država otela imovinu i koristi je bez naknade, a ne obratno, pa bi država trebalo da zna šta je i kome oduzela. Stoga bi trebalo da bude dovoljno da podnosioci zahteva za vraćanje dokažu, ili pruže indicije da su bili vlasnici konkretne oduzete imovine, a njihovi naslednici i svoju pravnu vezu sa bivšim vlasnikom. Umesto toga, od podnosilaca zahteva se traži da dostave originalna rešenja o tzv. podržavljenju, doneta pre više od pedeset godina, razna uverenja, potvrde, projekte, planove itd, kako bi tobože stekli pravo na vraćanje, iako im to pravo pripada po samom Zakonu. Tako se država stavlja u povlašćeni položaj kao jača strana u odnosu na podnosioc zahteva, propisujući uslove i obaveze slabijoj strani – bivšim vlasnicima i njihovim naslednicima da toj

istoj državi dostave dokaze koje država već ima, ili bi morala da ih ima. čime se otimanje tuđe privatne imovine u korist države po drugi put legalizuje.

To se takođe odnosi se i na propisivanje prekluzivnog roka za povraćaj imovine, iako svojinska prava nigde u svetu, pa ni kod nas, ne zastarevaju.

Na osnovu svega navedenog, ovim radom ukazujem na nužnost izmena i dopuna Zakona, utoliko što bi se izričito propisalo da u postupku restitucije oduzeta imovina zadržava svoju celovitost i posle smrti bivšeg vlasnika, pa se u celini mora vratiti u vlasništvo, ili se za nju u celini isplaćuje obeštećenje onim njegovim naslednicima koji su podneli zahtev, odnosno kojim je priznato svojstvo korisnika.

Izmenama i dopunama Zakona, isto tako, trebalo bi obezbediti pravo na vraćanje ili obeštećenje svim bivšim domaćim i stranim vlasnicima oduzete imovine i njihovim naslednicima bez obzira na državljanstvo, osim licima koja su bila pripadnici okupacionih snaga na teritoriji Republike Srbije za vreme Drugog svetskog rata, kao i njihovim naslednicima.

Pravna sudbina oduzete imovine, čiji je vlasnik preminuo ne ostavljajući naslednike, uopšte se ne pominje u Zakonu, tako da država i dalje ostaje njen vlasnik. Možda bi trebalo razmotriti mogućnost da se ta imovina pokloni građanima preko fondova penzijskog, invalidskog i zdravstvenog osiguranja, ustanova kulture, obrazovnih organizacija, zaštite dece i sl, a svakako bi je trebalo sačuvati od tajkunske privatizacije.

Zakonska akta:

Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju Republike Srbije. 2011. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 72/2011 od 28.9.2011. godine.

Summary:

CONSEQUENCES OF NOT RECOGNIZING THE STATUS OF CLIENT IN CONFISCATION OF PROPERTY AND/OR COMPENSATION

The Law on Returning of Confiscated Property and Compensation of the Republic of Serbia (2011) does not precisely stipulate certain cases confiscation to persons which have not been granted the status of client as inheritors of the former property owner who have submitted compensation requests. As

the goal of this Law is to render justice to persons whose property has been confiscated by repressive means of the state, the burden of proof on the return of the property should be on the state, and not on the citizen submitting the compensation request. Bearing this in mind, this Law needs to be amended to include precise stipulations stating that the property needs to be treated as a total entity following the death of the owner, in the sense that the property should be returned as a total entity, i.e. financially compensated in total to inheritors which have submitted compensation requests and who have been granted status of client.

Key words: The Law on Returning of Confiscated Property and Compensation RS, restitution, confiscated property, compensation, state, Serbia, Agency for Restitution

Prijavljen: 30. 8. 2014.
Recenziran: 15. 9. 2014.
Prihvaćen: 20. 9. 2014.

POSITION PAPER ON RESTITUTION IN FORMER YUGOSLAVIA*

*Objavljeno stručno izlaganje
na konferenciji/
Published professional conference paper
World Jewish Restitution
Organization*

Key words: restitution, Jews, WJRO, former Yugoslavia, Terezin Declaration, communal property, private property, heirless property, cultural property

BACKGROUND ON RESTITUTION IN THE FORMER YUGOSLAVIA

Approximately 82,000 Jews lived in the Kingdom of Yugoslavia before the Holocaust. Only approximately 15,000 survived (Romana 1980, 573–590). The murder of Jews in Yugoslavia was accompanied by the wholesale expropriation of Jewish communal and private property. Almost 70 years after the Holocaust, the mission of providing a small measure of justice to the victims through the return of their property is far from complete.

This World Jewish Restitution Organization (WJRO) position paper is prepared for the conference on Nationalization, Confiscation, and Restitution in Belgrade, Serbia. It reviews the current state of restitution of private property, Jewish communal property, heirless formerly-Jewish owned property, and Jewish cultural property that was confiscated or sold under duress during the Holocaust and/or subsequently nationalized under the communist regime in the countries of the former Yugoslavia, other than Serbia.

An accompanying WJRO position paper, to be presented at the conference, discusses in detail the current state of restitution in Serbia. That position paper also contains a background discussion – relevant to this paper – on the internati-

* Izveštaj je publikovan i na zvaničnom veb sajtu WJRO-a: <http://www.wjro.org.il/Items/00603/RestitutionInTheFormerYugoslavia.pdf>

onal consensus on restitution expressed in the 2009 *Terezin Declaration on Holocaust Era Assets and Related Issues* (WJRO 2009) and the 2010 *Guidelines and Best Practices for Restitution* (2010), and re-affirmed at the 2012 *Immovable Property Review Conference in Prague* (WJRO 2012).

I. Background on the World Jewish Restitution Organization

Following the collapse of the Communist regimes in Eastern Europe, the leading world Jewish organizations established the World Jewish Restitution Organization to address the restitution of Jewish property and to remind the world that the time has come to redress the enormous material wrongs caused to European Jewry during the Holocaust.

WJRO is the legal and moral representative of world Jewry in pursuing claims for the recovery of Jewish properties in Europe (with the exception of Germany and Austria). WJRO consults and negotiates with national and local governments for the return of Jewish communal property and heirless private property and the payment of full compensation in cases where restitution is impossible. WJRO also works for the restitution of private property and for compensation to Holocaust survivors. Together with local Jewish communities, WJRO establishes local foundations to file restitution claims and use the proceeds to support survivors and local Jewish life.

The member organizations of WJRO are: Agudath Israel World Organization, American Gathering/Federation of Jewish Holocaust Survivors, American Jewish Committee, American Jewish Joint Distribution Committee, B'nai B'rith International, Center of Organizations of Holocaust Survivors in Israel, Conference of European Rabbis, Conference on Jewish Material Claims Against Germany, European Jewish Congress/European Council of Jewish Communities Joint European Delegation, Jewish Agency for Israel, World Jewish Congress, World Zionist Organization, NCSJ – Advocates on behalf of Jews in Russia, Ukraine, the Baltic States & Eurasia

II. Bosnia and Herzegovina

Bosnia and Herzegovina participated in the 1998 Washington Conference on Holocaust- Era Assets and the 2009 Holocaust-Era Assets Conference in Prague

and endorsed the Terezin Declaration. Bosnia and Herzegovina is also a signatory to International Council of Museums' (ICOM) Code of Ethics.

A. Communal, Private, and Heirless Property

Bosnia and Herzegovina has no law for the restitution of immovable communal or private property confiscated during the Holocaust era. It also has no law for the restitution of confiscated, heirless Jewish property.

In the absence of legislation dealing with the restitution of communal property, the return of religious property has been handled on an ad hoc basis, often at the discretion of local authorities. The Jewish community has not benefited from this ad hoc system due, in part, to its small population. Since 1995, the date of the establishment of the current system of government in Bosnia and Herzegovina, the Jewish community has not received a single confiscated communal property back.

The Jewish community has identified 130 formerly Jewish-owned communal properties and has signed an agreement with the WJRO to establish a foundation which will receive and manage any restituted communal property.

In 2005, the government's Council of Ministers established a Commission for Restitution in Bosnia and Herzegovina to consider various approaches to the restitution of property confiscated during and after World War II. Based on the Commission's research, draft restitution legislation – the "Law on Denationalization" – was prepared, but has made no significant progress.

B. Art, Judaica, and Other Cultural Property

Bosnia and Herzegovina has no restitution law in place that covers movable property.

Bosnia and Herzegovina's cultural institutions do not conduct provenance research, and it is not known if restitution of any objects from cultural institutions has taken place. At the same time, some museums, notably the National Museum of Bosnia and Herzegovina, hold artifacts of unclear provenance. (The National Museum also holds the famous Sarajevo Haggadah which was sold to the Museum in 1894.)

III. Croatia

Croatia participated in the 1998 Washington Conference on Holocaust-Era Assets and in the 2009 Holocaust-Era Assets Conference in Prague and endorsed the Terezin Declaration. Croatia is also a signatory to ICOM's Code of Ethics.

While Croatia has enacted laws governing the restitution of communal and private property nationalized during the communist period, the Jewish community has recovered few properties using the established procedure. In addition, the laws relating to the restitution of confiscated private property – in one way or another – exclude from eligibility virtually all Jewish Holocaust survivors who were formerly property owners.

A. Communal Property

The *Act on Restitution/ Compensation of Property Confiscated During the Yugoslav Communist Rule* (1996) ("Act on Restitution/Compensation"), as modified in 2002, governs the restitution of confiscated communal property in Croatia. The Jewish Communities of the Republic of Croatia submitted 135 claims for communal buildings and land pursuant to the Act on Restitution/Compensation. Since the claims filing deadline more than ten years ago, the government has returned only 15 (non-cemetery) properties. There has been no substantive progress with respect to the return of confiscated Jewish communal property for years.

Aside from the communal property claims submitted pursuant to the law, discrete agreements between the government and individual religious communities – such as with the Catholic Church – have led to the return of some confiscated communal property. No such government agreement exists with the Jewish community of Croatia.

B. Private Property

The Act on Restitution/Compensation also governs the restitution of immovable private property in Croatia.

The law limits the target property included – the text of the law states only that property confiscated after May 1945 by the Communist regime may be recovered. The Croatian government asserts that the Act on Restitution/Compensation "includ[es] the restitution of immovable property confiscated or seized by Nazis, Fascists and their collaborators during the Holocaust era," then modifies the sta-

tement, noting that the law only “indirectly encompasses confiscation of property committed earlier ... during ... the Holocaust era” (ESLI 2012, 1– 2). In fact, in the short period after the war and before communist nationalization took effect, it seems that property seized during the Holocaust in Croatia could have been recovered.¹ Subsequently, the post-war and post-communist path to recovering Holocaust era confiscations is, at best, convoluted (ESLI 2012, 2) It should also be noted that (i) the title of the Croatian restitution law – *Act on Restitution/ Compensation of Property Confiscated During the Yugoslav Communist Rule* – does not mention Holocaust era confiscations; (ii) the text of the law refers to property confiscated after May 1945; and (iii) several high-level government officials have unequivocally told WJRO representatives that the restitution law does not cover Holocaust-related confiscations.

The Act on Restitution/Compensation also limits who is eligible – only former owners of the property who are Croatian citizens or citizens of a country with a bilateral treaty with Croatia may recover.

The restitution law suffers from a number of other problems as well, including the following:

- Compensation is offered for partial value of property and, frequently, in government bonds;²
- A legal heir must be a direct descendant of a former property owner, as well as a Croatian citizen or citizen of a country with a bilateral treaty with Croatia on the day the Act on Restitution/Compensation was enacted;

1 See discussion below regarding the absence of Jewish property owners in Croatia at that time.

2 While some have suggested the law encourages “natural restitution,” that is, the return of the actual property confiscated, the fact is that partial compensation is paid in most cases, with restitution *in rem* occurring only in rare circumstances (ESLI 2012, 1-2). The law sought to protect current owners who purchased their property in good faith and, while successful claimants are supposed to receive substantially equivalent substitute property in such cases, in fact, that rarely occurs. Instead, such claimants typically receive payment from a government-established Restitution Fund. Meanwhile, current owners of confiscated property not purchased in good faith are responsible for its return or for paying compensation to the property’s rightful owner. Owners of property not covered by the Act on Restitution/Compensation are paid with 20-year government bonds (in inverse proportion to the value of the property at issue). The government bonds may be used to purchase immovable property held by Croatia or shares of the Croatian Privatization Fund. With respect to appropriated enterprises, compensation is paid through shares of interests in the Croatian Privatization Fund.

- A decentralized claims process, involving numerous local restitution offices, proved complex and confusing, deterring potential claimants;
- Positive (municipal-level) decisions in favor of claimants are often reversed by a higher (Ministry of Justice) tribunal, without a clear basis for reversal;
- Severely limited notification of the claims process; and
- Many claims remain unresolved years after the claims filing deadline.

Government statistics disclose that over 46,000 private property claims were submitted. Remarkably, 15 years after the expiration of the filing deadline, a substantial number of the claims had not been resolved. In addition, for claimants that successfully recovered their property, charges were sometimes imposed which ranged from 10–25% of the property's value. Further, neither the Act on Restitution/Compensation, nor any related regulations or decrees, impose any time limit within which restitution decisions must be made. As a result, it has not been unusual for the process to take ten or more years to resolve a private property claim.

Most, if not all, Jewish-owned property in Croatia was seized prior to May 1945, but the Act on Restitution/Compensation makes it extremely difficult, if it is at all possible, to recover property confiscated during that time. Moreover, even if the law permitted restitution of Holocaust-related confiscations, few Croatian Jews survived the Holocaust, and very few remained in Croatia or retained Croatian citizenship after the war. Thus, they would have been, and continue to be, precluded from recovering under the law's discriminatory citizenship condition.

Additionally, certain former Jewish-Croatian property owners face a further obstacle. Yugoslavia prohibited Jewish Holocaust survivors who sought to immigrate to Israel after 1945 from leaving the country, unless they renounced their Yugoslavian citizenship and their ownership rights to property. The law, often referred to as Tito's Law, remains in effect in Croatia to this day. Not surprisingly, according to Cedek, a non-profit, non-governmental Croatian organization dedicated to the return of confiscated Jewish assets in the country, less than 5% of formerly Jewish-owned private property seized during the Holocaust has been returned to former owners or the heirs of former owners.

Croatia has, in recent years, attempted – so far, unsuccessfully – to deal with certain problems related to its restitution law. Several years ago, for example, the Ministry of Justice drafted a proposed amendment to the Act on Restitution/Com-

pensation to address the country's discriminatory policy toward former property owners who are not Croatian citizens. Parliament never voted on the proposed amendment.³ In addition, beginning in early 2012, the government worked on a proposal for a foundation to supplement the current restitution law and address the confiscation of formerly Jewish-owned property or provide symbolic compensation for Jewish survivors of Croatian descent. An early draft of the proposal indicated the foundation would be financed through the sales proceeds of certain heirless private and communal Jewish property. However, there appears to have been no progress on establishing a foundation since it was proposed in 2012.

C. Art, Judaica, and Other Cultural Property

In 1989, some libraries that had been looted from Jews and handed over to the National and University Library were restituted to the Jewish community. But otherwise cultural property has not generally been restituted in Croatia.

Croatia's cultural institutions do not conduct provenance research, but awareness was raised concerning the need to do so when the European Shoah Legacy Institute's Provenance Research Training Program held a workshop in Zagreb in March 2013. The workshop was under the auspices of Croatia's Ministry of Culture and co-hosted by the Museum Documentation Center and the Croatian State Archives, along with the Jasenovac Memorial.

Spoliated objects are known to be in a number of institutions throughout Croatia, especially the Mimara Museum, the Strossmayer Galerie, and the Museum of Arts and Crafts of Zagreb.

The WJRO helped initiate cooperation between the National and University Library in Zagreb and the National Library of Israel for a project to ensure the cataloging of all Hebrew and other Jewish-language books and manuscripts in the country.

³ In July 2010, the Supreme Court of the Republic of Croatia affirmed a ruling of the Administrative Court of the Republic of Croatia holding that a foreign national – in the case in issue, a Brazilian – has the right to compensation for property nationalized during the communist regime. The Supreme Court decision, in effect, held that part of the prevailing restitution law was unconstitutional. The government subsequently proposed the amendment to the Act on Restitution/Compensation, mentioned in the text, which would have allowed certain foreign nationals to make compensation claims for confiscated property. The draft amendment, as noted in the text, never got so far as a Parliamentary vote.

IV. Macedonia

Macedonia participated in the 1998 Washington Conference on Holocaust-Era Assets and is a signatory to ICOM's Code of Ethics. Macedonia participated in the 2009 Holocaust-Era Assets Conference in Prague and endorsed the *Terezin Declaration*.

Macedonia's Law on Denationalization, enacted in 2000, addresses the restitution of confiscated immovable private and communal property.

A. Communal Property

The Law on Denationalization (2000) covers communal property seized beginning in August 1944 and provides for the return of property *in rem* when possible. In 1997, the Jewish Community of Macedonia presented the government with a list of 40 communal properties, which led to the eventual settlement of all communal property claims (in 2002).

In exchange for relinquishing all remaining communal property claims, the settlement provided the Jewish community with the following: (i) four properties – a dilapidated building and two small shops in Bitola, as well as a plot of land in Skopje, none of which yield much income; and (ii) a government bond, to be paid over 10 years (2004–2013), for general community needs.

B. Private Property

The Law on Denationalization also provided the following regarding private property: property confiscated after August 1944 was covered; claimants had to be Macedonian citizens on the date of the law's enactment; and compensation by government bonds, equal to the value of the property, when restitution *in rem* was not possible.

The claims program proceeded extremely slowly (the deadline for claims was 2004) and has been complicated by the extensive property ownership documentation required, the fact that the properties had changed hands multiple times (or were developed or renovated since the time of seizure), by lengthy bureaucratic procedures, and by various political influences.

C. Heirless Property

In 2002, pursuant to the Law on Denationalization, the government set up a Holocaust Fund. The fund is responsible for managing formerly Jewish-owned heirless property (or related compensation), creating a Holocaust Museum and Education Center – officially opened on March 10, 2011 – maintaining Jewish heritage sites (including cemeteries), and sponsoring Holocaust-related education programs.

The Jewish community of Macedonia identified 1,700 heirless Jewish properties. The government initially transferred 500,000 Euros and 35 plots of land to the Holocaust Fund to settle 450 of the heirless property claims. In December 2007, the government and the Jewish community reached a universal agreement which resolved all remaining claims. Pursuant to the agreement, Macedonia allocated 17 million Euros for the completion and initial operation of the Holocaust Museum. The Association of Macedonian Jews in Israel, however, maintains that among its members are former owners of Macedonian property and/or heirs of former owners who could rightfully claim a number of the properties that have been identified as heirless.

D. Art, Judaica, and Other Cultural Property

Research on cultural objects that were plundered by Bulgaria has yet to be done.

It is thought that a number of Macedonia's cultural institutions hold artifacts that may have belonged to Jewish victims of the Holocaust. Museums in Macedonia do not conduct provenance research, and it is not known if any restitution of Jewish-owned cultural movable artifacts has taken place.

V. Montenegro

Montenegro, then part of Serbia, did not participate in the 1998 Washington Conference on Holocaust Era Assets but is a signatory to ICOM's Code of Ethics. In 2009, Montenegro participated in the Holocaust-Era Assets Conference in Prague and endorsed the Terezin Declaration.

A. Communal Property

Montenegro has not returned two houses purchased by the women's organization of the Jewish community in Belgrade prior to the Second World War as a summer resort. The Jewish community in Belgrade and the Federation of Jewish Communities in Serbia (SAVEZ) continue to seek restitution of these properties.

B. Art, Judaica, and Other Cultural Property

It does not seem that cultural institutions in Montenegro are conducting provenance research. It is equally unknown if any restitution of cultural property has taken place.

VI. Slovenia

Slovenia participated in the 1998 Washington Conference on Holocaust-Era Assets and in the 2009 Holocaust-Era Assets Conference in Prague and approved the *Terezin Declaration*. Slovenia is also a signatory to ICOM's Code of Ethics.

Slovenia has no legislation for the restitution of communal property, while the Denationalization Act of the Republic of Slovenia, passed by Parliament in 1991, deals with the restitution of confiscated private property.

A. Communal Property

Over the years, notwithstanding the absence of a communal property restitution law, the Jewish Community of Slovenia has received several properties, including a synagogue in Lendava, through agreements with the government. The Jewish community and WJRO agreed in 2006 to establish a foundation which would receive and manage any restituted Jewish communal property or related compensation.

Slovenia has no legislation for the restitution of heirless property.

In recent years, the government has appointed two commissions – the Committee for the Unresolved Question of Religious Communities (in 2000) and the Sector for Rectification of Committed Injustices (September 2005) – to study the issue of the restitution of communal and heirless property. WJRO and the Jewish community prepared a report in 2011 on formerly Jewish-owned immovable property.

B. Private Property

The Denationalization Act requires a claimant to have Slovenian citizenship and only includes property confiscated beginning in 1945. The claims process suffered from lack of trained personnel, inadequate ownership records and a resulting lack of transparency and inconsistent decision-making.

While approximately 40,000 private property restitution claims were filed, Jewish property owners and their heirs generally did not qualify to file claims. Most of the Jewish population was killed or driven out of the country during the Holocaust, and the Slovenian restitution law covered only property confiscated starting in 1945. Moreover, as described above, under “Tito’s Law,” Slovenians who immigrated to Israel between 1948 and 1950 were coerced to renounce their Yugoslav citizenship and to forfeit their property to the State as a prerequisite to leaving the country. The Jewish community has insisted, unsuccessfully thus far, upon the elimination of this law.

WJRO continues to negotiate with the Slovenian government for restitution, with discussions involving, in large part, the comparison of the reports prepared by the government and the WJRO and Jewish community on confiscated property covering communal, private and heirless property.

C. Art, Judaica, and Other Cultural Property

It is not clear whether the necessary research on the history of plunder in Slovenia – which involves access to Italian and other records – has been done. It seems unlikely that provenance research is conducted by the cultural institutions, and it is not known whether national institutions hold looted cultural property, or whether any restitution has taken place.

References:

- Act on Restitution/ Compensation of Property Confiscated During the Yugoslav Communist Rule (1996) (“Act on Restitution/Compensation”),
- ESLI/European Shoah Legacy Institute. 2012. Report of the Government of Republic of Croatia to the 2012 Immovable Property Conference in Prague “IPRC”, <http://shoahlegacy.org/wp-content/uploads/2014/09/Croatia-WJROImmovablePropertyConfRev-Nov232012.pdf>
- Romana, Jaša. 1980. “Jews of Yugoslavia 1941-1945: Victims of Genocide and Freedom Fighters.” U *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnoslobodilačkog rata*, 573–590. Belgrade: Federation of Jewish Communities of Yugoslavia.

- WJRO/World Jewish Restitution Organization. 2009. *Terezin Declaration on Holocaust Era Assets and Related Issues*. <http://www.wjro.org.il/Web/intl/PragueConference/100.aspx>
- WJRO. 2010. *Guidelines and Best Practices for Restitution*. <http://www.wjro.org.il/Web/intl/Guidelines/Default.aspx>
- WJRO. 2012 *Immovable Property Review Conference in Prague*. <http://www.wjro.org.il/Web/intl/November2012/Default.aspx>

Prijavljen: 10. 6. 2014.
Recenziran: 30. 6. 2014.
Prihvaćen: 10. 7. 2014.

UPUTSTVO ZA AUTORE

Časopis *LIMESplus* objavljuje teorijske, pregledne, originalne istraživačke i stručne radove, kao i prikaze iz svih oblasti geopolitike, društvenih i humanističkih nauka, koji nisu prethodno objavljeni niti su podneti za objavljivanje u nekoj drugoj publikaciji. Rukopisi treba da budu pripremljeni prema standardima časopisa *LIMESplus*. Rukopisi se dostavljaju elektronskom poštom na adresu: hesperiaedu@eunet.rs

U pripremi rada treba se držati sledećih uputstava:

Rad mora biti napisan u tekst procesiru Microsoft Word, na stranici formata A4, fontom Times New Roman (12 tačaka), latinicom, sa proredom od 1,5 redova. Sve stranice moraju biti numerisane. Rad treba da bude dužine do jednog autorskog tabaka (30.000 slovnih mesta ili 20 strana bez referenci i priloga). Izuzetak su pregledni radovi koji mogu biti dužine do 50.000 znakova i prikazi koji mogu biti dužine do 5.000 znakova. Redakcija zadržava pravo da objavi i radove koji premašuju ovu dužinu u slučajevima kada izlaganje naučnog sadržaja zahteva veću dužinu, odnosno prostor.

Časopis objavljuje radove na **srpskom i engleskom jeziku**.

Naslov rada treba da bude što koncizniji. Iza naslova rada sledi ime i prezime autora. i naziv institucije u kojoj radi. Iza imena prvog autora treba staviti fusnotu koja sadrži e-mail adresu autora. Zvanje autora se ne navodi.

Apstrakt (sažetak) dužine od 150 do 250 reči treba da bude na početku rada ispod naslova rada. Sastavni delovi apstrakta treba da budu cilj istraživanja, metod, rezultati i zaključak. Apstrakt po pravilu ne sadrži reference. Uz radove na srpskom jeziku treba priložiti i sažetak i ključne reči na engleskom jeziku koji se navode na samom kraju rada, ispod Literature.

Na kraju apstrakta treba navesti do 10 **ključnih reči**. Pri odabiru ključnih reči poželjno je odabrati one pojmove koji se često pominju za pretragu časopisa.

Tabele i grafikoni treba da budu sačinjeni u Word-u ili nekom drugom Word kompatibilnom formatu. Isti podaci ne mogu se prezentovati i tabelarno i grafički. Sve tabele, grafikoni ili slike treba da budu označeni brojem, sa naslovom koji ih jasno objašnjava. U tekstu se treba pozvati na svaku tabelu, grafikon ili sliku.

Na kraju rada navodi se **lista referenci** (literatura, bibliografija). Reference se navode abecednim redom po Čikaškom referentnom sistemu i ne prevode se na jezik rada.

Kada se prvi put navodi **strano ime u tekstu**, u zagradi treba staviti ime napisano u originalu.

Napomene (fusnote) daju se pri dnu strane na kojoj se nalazi komentarisani deo teksta, ne bi trebalo da prelaze 100 reči. Numerišu se arapskim brojevima u kontinuitetu u celom tekstu. Izvori se navode jezikom korišćene publikacije. Napomene se koriste samo za komentare.

Stil citiranja i navođenja napomena (fusnota) i izrade liste referenci (literature, bibliografije) na kraju rada je Čikaški stil (Chicago Style – Humanities). Detaljno uputstvo

za korišćenje ovog stila može se naći na <http://chicagomanualofstyle.org/home.html>. Kada se navode stranice, od jedne do druge, ili kada se navode godine između brojeva stoji crta (–), ne crtica (-).

Nakon slanja radova redakcija će obavestiti autora o prihvatanju rada za objavljivanje najkasnije u roku od dva meseca od isteka roka za predaju rada. Autor čiji je rad prihvaćen ne može da ga objavi u bilo kom obliku i obimu u nekoj drugoj štampanoj ili elektronskoj publikaciji bez saglasnosti urednika časopisa. Redakcija zadržava pravo na jezičke, stilske ili formalne izmene u radovima.

Primeri za upotrebu Čikaškog stila

KNJIGE: u spisku literature: prezime, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov knjige, mesto izdanja, izdavač. U tekstu: u zagradi prezime autora, godina izdanja, stranica. U napomeni: prezime autora, godina izdanja, stranica. U napomenama, knjiga se citira isključivo na skraćeni način. Primeri: u literaturi: Todorova, M. 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Čigoja štampa.; U tekstu: (Todorova 2006, 33).; U napomeni: Todorova 2006, 33.

POGLAVLJA U KNJIGAMA: u spisku literature: prezime, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov poglavlja pod navodnicima, „u” naslov knjige u italiku, ime priređivača, broj stranica, mesto izdanja, izdavač. U tekstu: u zagradi prezime autora, godina izdanja, stranica. U napomenama: poglavlje se citira isključivo na skraćeni način. Primeri: u literaturi: Perović, L. 2006. „Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka.” U *Žene i deca. 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 7–32. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. U tekstu: (Perović 2006, 7). U napomeni: Perović 2006, 7.

ČLANCI U ČASOPISIMA: u spisku literature: prezime, ime, godina izdanja, naslov teksta pod navodnicima, naslov časopisa u italiku, godište časopisa, broj sveske u godištu ukoliko paginacija nije jedinstvena za ceo tom i broj stranice. U tekstu: u zagradi prezime autora, godina izdanja, stranica. U napomeni: prezime autora, godina izdanja, stranica. Ne stavljaju se skraćenice „str.”, „vol.”, „tom.”, „br.” i sl. U napomenama, članci se citiraju isključivo na skraćeni način. Primeri: u literaturi: Zec, M., Radonjić, O. 2012. „Ekonomski model socijalističke Jugoslavije: saga o autodestrukciji.” *Sociologija. Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju* 4(59): 695–720.; U tekstu: (Zec, Radonjić 2012, 695).; U napomeni: Zec, Radonjić 2012, 695.

TEKSTOVI IZ ZBORNICA: u spisku literature: prezime, ime autora, godina, naslov teksta pod navodnicima, slovo „u” (u zborniku), naslov zbornika u italiku, mesto izdanja, izdavač i broj stranice. U tekstu: u zagradi prezime autora, godina izdanja, stranica. U napomeni: prezime autora, godina izdanja, stranica. Primer: u literaturi: Jovanović Popović, D. 2013. „Ekološka bezbednost i bezbednost životne sredine.” U *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 142: 103–118. Novi Sad: Matica srpska.; U tekstu: (Jovanović Popović 2013, 103). U napomeni: Jovanović Popović 2013, 103.

WEB DOKUMENT: treba da sadrži prezime i inicijale (svih) autora, godinu, naslov dokumenta (italik) i adresu internet stranice. Primer: Stojiljković, Z. 2013. *Politička korupcija i slaba država*. Preuzeto sa http://instifdt.bg.ac.rs/tekstovi/FiD/2013/FiD%201-2013/07_Stojiljkovic_2013-1.pdf.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

The journal *LIMESplus* publishes theoretical papers, review papers, original research papers, professional papers and book reviews from all fields of geopolitics, humanities and social sciences, not previously published elsewhere and not already under concurrent consideration for publication in another journal. Manuscripts should comply with the standards of the journal *LIMESplus*. The papers that are not adequately prepared will not be reviewed. Manuscripts should be submitted via e-mail to: hesperiaedu@eunet.rs

The manuscript should conform to the following preparation guidelines:

Papers should be written in text processor Microsoft Word, page format A4, in Times New Roman font (12 pt), in Latin alphabet, 1.5 line spacing. All pages must be numbered. Contributions should have length of one author's sheet at the most (30.000 characters with spaces or 20 pages without references and appendices). Exception is made for review papers that may not exceed 50.000 characters with spaces and book reviews that may not exceed 5.000 characters with spaces. The Editorial Board retains discretion to publish papers beyond this length in cases when clarity of scientific content presentation requires greater length, that is, space.

The journal publishes papers in **Serbian** and **English**.

Paper **title** should be as concise as possible. Author's full name and affiliation should follow the title. The footnote containing the e-mail address of the author should be inserted after the full name of the first author. The positions of authors should not be cited.

Abstract ranging between 150 and 250 words should be submitted at the beginning of the paper. It must include research goal, method, results and conclusion. As a rule, summary must not contain references. If the paper is written in Serbian, summary and key words should be submitted in English as well at the end of the work below References.

Up to 10 **key words** must be supplied at the end of the summary. When choosing key words, it is desirable to opt for those concepts that are often used in searching journals.

Tables and figures should be made in MS Word or MS Word compatible format. Same data may not be presented both in tables and figures. Each table, figure or picture should be numbered, with a self-explanatory title. Reference to each table, figure or picture should be made in the text.

Footnotes should be avoided. Abbreviations should be avoided as well, except the fairly usual ones. The abbreviations used in tables and pictures should be explained.

In papers in Serbian, **foreign authors' names** are cited in Serbian transcription, with surnames written phonetically, thereafter surname is quoted in parentheses in its original spelling.

References should be listed at the end of the paper, in the section entitled "References". The list should include only the references mentioned in the text, ordered alphabetically by the authors' surnames. References not mentioned in the text should not be listed.

The basic reference formats are listed in the following way by Chicago Manual of Style <http://chicagomanualofstyle.org/home.html>

a) **Book** should contain surname and initials of (each) author, year of publication, book title (in italic), place of publication and a publisher. Example: In references: Todorova, M. 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Čigoja štampa.; In text: (Todorova 2006, 33).; In footnote: Todorova 2006, 33.;

b) **Chapter from a book or an edited book** should contain surname and initials of (each) author, year of publication, chapter title, name initial and surname of the editor, book title (in italic), chapter pages in parentheses, place of publication and a publisher. Example: Schwartz. S. H. 2007. „A theory of cultural value orientations: Explication and applications.“ In Y. Esmer & T. Petterson (Eds.), *Measuring and mapping cultures: 25 years of comparative value surveys*, 33–78. LeidenBoston: Brill. In text: (Schwartz 2007, 33).; In footnote: Schwartz 2007, 33.

c) **Article from a journal** should contain surname and initials of (each) author, year of publication, title of the article, journal title in full (in italic), volume and pages. Example: Zec, M., Radonjić, O. 2012. „Ekonomski model socijalističke Jugoslavije: saga o autodestrukciji.“ *Sociologija. Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju* 4(59): 695–720.; In text: (Zec, Radonjić 2012, 695).; In footnote: Zec, Radonjić 2012, 695.

d) **Web document** should contain surname and initials of (each) author, year, document title (in italic) and Internet site address. Example: Foa, R. 2007. *Socioeconomic development and parenting values*. Retrieved from http://www.roborto.foa.name/Parenting_Atitudes_Foa.